

Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ӘОЖ: 2-4:159.947 (574)(043)

Қолжазба құқығында

РАШИМБЕТОВ РАХЫМЖАН ТЕМИРХАНОВИЧ

Исламдағы мотивация және оның Қазақстан жастары арасындағы көрінісі

8D02206 – Дінтану

Философия докторы (PhD)
дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

Отандық ғылыми кеңесші:
Философия ғылымдарының докторы,
профессор Кабылова А.С.

Шетелдік ғылыми кеңесші:
Теология докторы, профессоры
Е.В. Толстой. (Амстердам
Еркін университеті,
Амстердам қ., Нидерланды)

Қазақстан Республикасы
Алматы, 2026

МАЗМҰНЫ

АНЫҚТАМАЛАР.....	3
БЕЛГІЛЕУ МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР.....	4
КІРІСПЕ.....	5
1 ДІНИ МОТИВАЦИЯНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	14
1.1 Мотивациялық теориялар және мотив жайлы зерттеудің эволюциясы.....	14
1.2 Ішкі және сыртқы діни мотивацияның теориялық негіздері мен дамуы.....	32
2. ИСЛАМДЫҚ МОТИВАЦИЯНЫҢ ТЕОРИЯСЫ МЕН ТӘЖІРИБЕСІ.....	47
2.1 Меккелік және мединелік аяттардың мотивациялық ерекшеліктері және ұғымның классификациясы.....	47
2.2 Хадистердегі құлшылық бағдарлы мотивация негіздері (бес парыз мысалында).....	58
2.3 Ішкі және сыртқы шкаланың исламдық ортада қолдануы.....	69
2.4 Ішкі және сыртқы мотивациялық теорияны Қазақстандық контекстке бейімдеу мүмкіндігі.....	76
3. ДІНИ МОТИВТЕРДІҢ ЖАСТАРҒА ӘЛЕУМЕТТІК, РУХАНИ ЫҚПАЛЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ КЕҢІСТІКТЕ ЗЕРТТЕУ МҮМКІНДІКТЕРІ.....	86
3.1 Киелі орындарға зиярат етудегі діни-уәж феномені мен оның тарихи, мәдени және рухани әлеуеті.....	86
3.2 Ішкі және сыртқы діни мотивацияның жастар арасындағы көрінісі: мақсат қою және академиялық қызығушылық бойынша корреляциялық зерттеу.....	100
3.3 Қазақстандық танымал уағызшылардың үгіт-насихаттарындағы жастарды қызықтыратын мотивациялық ерекшеліктер.....	108
ҚОРЫТЫНДЫ.....	121
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ.....	127
ҚОСЫМША А.....	138
ҚОСЫМША Ә.....	140
ҚОСЫМША Б.....	141
ҚОСЫМША В.....	142

АНЫҚТАМАЛАР

Диссертациялық жұмыста:

Мотивация – тұлғаны қандай да бір мақсатқа қол жеткізуге әрекеті мен мінез құлқын және белсенділігі мен ерік-жігерін ынталандыру үрдісі.

Діни мотивация – тұлғаның діни құндылықтары мен сенімдеріне негізделіп отырып, оның өмірлік ұстанымдары мен әлеуметтік әрекеттерін және мінез-құлқын айқындайтын ішкі және сыртқы уәждердің жиынтығы.

Ішкі діни мотивация – тұлғаның дінді саналы түрде ішкі рухани қажеттілік ретінде қабылдаумен сипатталатын автономды діни уәж түрі.

Сыртқы діни мотивация – мәдени дәстүр, әлеуметтік орта, қоғамдық мәртебе немесе сыртқы ықпал ету факторларының әсерінен қалыптасатын, көп жағдайда дінді белгілі бір жеке немесе әлеуметтік мақсаттарға қол жеткізу құралы ретінде қарастыратын діни уәж.

Діни бағдар (religious orientation) – тұлғаның дінді ішкі қажеттілік немесе сыртқы әлеуметтік талаптарға сай бейімделу құралы ретінде қабылдау ерекшелігін көрсететін, оның діни тәжірибе мен мінез-құлқының жалпы бағытын айқындайтын тұрақты ұстанымдар жүйесі.

Жастар – қоғамдағы құндылықтық бағдарлары мен көзқарастары әлі толық қалыптаспаған, мәдени өзгерістерге бейімделгіш және белсенді әлеуметтік-демографиялық топ.

БЕЛГІЛЕУ МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

GPA – Grade Point Average (Оқу үлгерімінің орташа балы)

ROS – Religious Orientation Scale (Діни ориентация шкаласы)

ТЖӘ – Тұлғалық жүйелердің өзара әрекеттестігі теориясы (Personality System Interaction)

ҚАЯК – Қожа Ахмет Ясауи кесенесі

ҚМДБ – Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы

ҚР – Қазақстан Республикасы

СДМ - Сыртқы діни мотивация

ІДМ – Ішкі діни мотивация

КІРІСПЕ

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Диссертациялық зерттеу жұмысы Қазақстандағы жастардың арасындағы ислам дінінен туындайтын мотивация құбылысын жан-жақты, кешенді талдауға арналады. Зерттеудің негізгі бағыты ретінде ең алдымен исламдағы мотивация ұғымының теориялық негіздерін анықтауға назар аударады. Кейін эмпирикалық деректерді пайдалана отырып, Қазақстан жастарының діни тәжірибесіндегі және күнделікті мінез-құлқындағы көрінісін талдауға басымдық береді. Зерттеу жұмысының басты ерекшелігі исламдағы мотивацияның тарихына үңіліп, діни мотивацияның ішкі және сыртқы түрлеріне тоқталуы. IDM және CDM дінтанушылық және әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан қарастырылып, исламдағы Құран, хадисті салыстыра отырып талдау жасалды. Зерттеудің тағы бір қарастырған тұсы бастыстық мотивациялық теорияларды салыстырып, арасынан диссертациялық жұмысқа методология бола алатын тұжырымдарды іріктеуінде. Іріктелген ішкі және сыртқы мотивация теориясын исламдық дүниетаным контекстінде қолданысын әлемдік әдебиеттер мен отандық еңбектер желісінде талдайды. Кейін, ішкі және сыртқы діни мотивация теориясы бойынша жасалған еңбектердің арасынан қазақстанда қолдануға жарамды шкалаларды салыстырады. Сол шкалалар бойынша эмпирикалық бөлімде сауалнама әдісімен далалық зерттеулер жүргізілді. Ал, алынған деректерді жинақтап, кейін статистикалық талдау құралдары арқылы өңделді.

Тақырыптың өзектілігі. Бүгінгі таңда діннің мотивациялық әсері ғылымда қызықты да практикалық тақырыпқа айналууда. Дін тек теологиялық ілім ретінде қарастырумен қатар, адам өміріндегі құндылықтарды бағыттай алатын ықпалды күш сипаты ерекше назаға ілігуде. Соның ішінде ерекше тоқталатын дүние діни мотивацияның жас буынның тұлғалық дамуында ықпал етудегі мүмкіндіктерін зерттеуге ғылыми қажеттілік артуда. Жастар еліміздің болашағы екені мәлім және олардың руханияты мен діни мотивтерін дұрыс түсіну алдағы жасампаз замандағы адамзаттың менталды саулығын қамтамасыз етуге жасаған қадам болмақ. Ал, Қазақстан кеңістігіндегі жастарды арнайы зерттеу тіпті қызық тақырыпқа жатады. Өйткені қазіргі Қазақстан жастарының құндылықтары өте жылдам трансформациялануда. Әрине, Қазақстан зайырлы ел, мұнда діни мотивацияны зерттеудің қатысы қанша деген пікірлер туындауы мүмкін. Оған жауап ретінде соңғы жылдардағы жастар арасындағы діндарлық артып, діни контенттерді тыңдайтын аудиторияның үлкейіп келе жатқанын айта аламыз. Яғни, Қазақстан зайырлы болса да жастар арасындағы діндарлық діни мотивацияны зерттеуге негіз бола алады.

Діни мотивация – жеке тұлғаның дінді қабылдауына сай туындайтын құлшыныс түрі және қозғаушы күш. Діни мотивация адамның өмір сүру салтына, құндылықтар жүйесі мен мақсатына әсер ететін мотивациялық күштің құрамдас

бөлігі. Діни мотивацияны зерттеуде ғылым саласында әртүрлі тәсіл қолданып келе жатқаны мәлім. Соның ішінде алдыңғы тарауларда ішкі және сыртқы діни мотивациялық теория зерттеудің өзегі болатыны ғылыми тұрғыда негізделген еді. Сол себепті, диссертациялық зерттеуде басымдылық ішкі және сыртқы діни мотивацияға беріліп, теориялық және тәжірибелік талдау да осы бағытта жүзеге асады.

ІДМ жоғары деңгейі жоғары жастарымыз дінді санылы түрде қабылдайды. Күнделікті өмірде өз иманымен үйлесімді өмір сүреді. Мұндай жастар өздерінің руханиятын жақсартады және ішкі жан дүниесін тазартады. ІДМ ең алдымен адамның ішкі тыныштығы мен құндылығын қалыптастыратын күш. Бұл дегеніміз, ІМД басым жастарымыз өзі иман келтірген діннің моралдық құндылықтарына сай өмір сүріп, оны рахаттана отырып ұстанады. Яғни, риясыз пәк сезіммен қабылдайды. Ал енді СДМ бар жастарға тоқталатын болсақ оның әсер ететін бағыты мүлде басқа. Мұндай топтағы жастардың мотивациясы сыртқы адамдардың әсерінен пайда болады. Кейде жалпы қоғамдық талаптар мен саяси, әлеуметтік ахуалда әсер етеді. Жалпақ тілмен айтқанда олардың діни тәжірибесінің қалыптасуына сырттан келетін қысым әсері мол. Әрине, олардың ішінде тек қысым ғана емес, кейде сырттай қызықтыратын дүниелер бар. Мысалы, қандай да бір сыйлық алу, мәртебеге ие болу сияқты нәпсіге жағымды құбылыстарды айта аламыз. Бұл топтағы жастардың діндар болу жолы да осы жоғарыда айтылған сипатқа сай өрбиді. Көбіне отбасындағы ата-ана қатаң талабынан немесе бір өзі өмір сүретін ортақтарының ықпалының арқасында діндар адамға айналуы әбден мүмкін. Осыдан келіп олардың діндарлығын сыртқы факторларға тәуелділігі жоғары деп бағалай аламыз. Егер мұндай діндарлар отбасы мүшелерінен немесе сырттан ықпал жасап отырған өзге де қоршаған ортадан оқшауланып қалса, діндарлығы бірден әлсіреуі ықтимал.

Диссертациялық жұмыстың жұмыстың ең өзекті тұсы ислам дінінің нақты мотивациялық қырымен байланысты. Тарихқа көз салсақ ислам дініндегі мотивация туралы түсініктің тарихы терең екенін байқаймыз. Сонау араб түбегінен басталған сенімнің төрткүл дүниеге жайылып, әлемдегі ұстанушысы бір жарым миллиардқа жеткен дінге айналды. Мінекей осынша адамды ұйыстыратындай мотивтің бастауы сонау VII ғасырдан бастау алады. Исламдық мотивацияның теориялық негізі мен ұғымдық мазмұны да өте кең. Мұхаммед пайғамбар заманынан бергі Құран мен хадис секілді исламның қайнарларында жастардың ынта жігерін арттыруды көздейтін сөздер орын алған. Хадис пен Құрандағы мотивациялық ойлар сол кезден бері мұсылмандардың ынталандыратын динамикалық күшке айналғаны мәлім. Бұл дегеніміз ислам дініндегі мотивацияны тек теологиялық қырымен шектелуге болмайтынын көрсетеді. Мұнда пәнаралық зерттеулер міндетті түрде қажетті дүние. Дінтанулық зерттеу тәсілдері арқылы исламдық мотивацияның діни, психологиялық және әлеуметтік қырынан қарастыру өте өзектілігі. Қазіргі уағыздардың өздері

жастарды қызықтыру себептері әлі күнге дейін зерттелмеген. Мінекей осының барлығын қосқанда исламдық мотивацияның өзектілігі арттырып, бірден «мені зертте» деген сұранысты көрсетеді.

Диссертациямыздың маңызды бөлігі Қазақстан жастарына арналғаны тақырыптан-ақ көрініп тұр. Ендігі тұста бұл бөліктің қандай маңызы бар екен деген сауал туындайды. Оның өзектілігін ашу үшін Қазақстандағы жастар арасындағы діндарлықтың өсуіне көз салсақ жеткілікті. Жастарға діннің әсері өте мол. Ал, жастар болашақ Қазақстанның көшбасшылары және белсенді мүшелері. Ал, қазақ халқының ата діні исламның мотивациясы айтпаса да түсінікті. Сондықтан жастар арасындағы діни мотивацияның көріністерін әрқырынан зерттеу арқылы зайырлы Қазақстанымыздағы діндарлық пен оның осы кеңістіктегі ерекшелігін танып-білуге мүмкіндік артпақ. Қазіргі отандық дінтану ғылымында зайырлылық пен діннің өзара үйлесімділігі өте өзекті екені даусыз. Өйткен, ҚР тіуелсіздік алғаннан бастап әлі күнге дейін зайырлылық құндылықтарын орнықтыруға күш салуда. Мінекей, жастардың көзқарасына ықпал етеін діннің әртүрлі механизмдерін зерттеу ғылыми өзекті бағыт екені айдан анық. Әлемдегі елдердің барлығы дерлік өздерінің тұрақты дамуы үшін жастардың өмірлік құндылықтарын зерттеп, дұрыс бағытта қалыптасуы үшін өз ресурстарын аямайды. Әсіресе, жастардың діндарлығы мен дүние көзқарасы аса маңызды дүние. Оған жақсылап үңіліп, жастардың қызығушылығы мен мотивациясын түсінген ел болашақта өз ұрпақтарының қай бағытта өсіп-өркендейтінін бағамдай алады. Мінекей, біздің диссертациялық зерттеу осы себепті діни мотивацияның қоғамдағы рөлін, соның ішінде жастарға ықпалын айқындауға тырысады. Ізденуші докторант жастардың отбасылық өмірде, қоғамда және кәсіби салалардағы ұстанымдарына ықпал ететін діннің қасиеттерін түсінуге үлес қосуды мақсат етеді. Көріп отырғандай бұл өте маңызды тақырып.

Тақырыптың зерттелу деңгейі. Діндегі мотивация қатысты зерттеулер дін психологтарының еңбектерінде жиі кездеседі. У.Джеймс, В.Франкл және Г. Олпорт сияқты ғалымдардың еңбегі осының мысалы. Бұл ғалымдардың арасында діни мотивацияға терең мән бергені Г. Олпорт. Ол діни мотивацияны сыртқы және ішкі деп екі типке бөліп қарастырды. Бұл бөлу діндарлықты зерттеудің жаңа тәсілі болатын. Г. Олпорт әріптесі Майкл Росспен бірге жасаған ғылыми зерттеуі арқылы діни мотивация шкаласын жасап шықты. Кейін бұл шкаланы көптеген ғалымдардың сынамасынан өткізді. Соның бірі Е.Р. Көптеген зерттеушілер діни ориентация шкаласын қолданып корреляциялық зерттеу жүргізді. Олардың көбісі Г. Олпорттың шкаласын қолданудың тиімдідеген қорытындыға келді.

Жастар болашақ қоғамды құрушы ұрпақ болғандықтан жастарды арнайы қарастыру аса маңызды бағыт. Танымал неміс зерттеушісі К. Манхаймның тұжырымы бойынша жастар консервативті де емес, прогресивті де емес. Жастар кез-келген бастамаға дайын демографиялық топ. Танымал ғалым Э. Эриксон жеке тұлғаның қалыптасуы өте күрделі кезеңдерден өтеді. Соның ішінде жастық шақ

ерекше даму кезеңі саналады. Жастарды зерттеу тұлғаның қалыптасуын зерттеудің маңызды бөлігі. Бұл ғалымдардың жастар жайлы осындай пікір білдіруі жастарды зерттеудің өзектілігіне дәлел болады.

Х.Хан, Й.Ибраһим, Ч.Джи, Р.Радж сияқты зерттеушілер мотивацияның исламдағы көрінісін зерттеді. Олардың еңбектері исламдық мотивация ұғымын тұжырымдады. Мотивацияның әлеуметтік және рухани мәнін талдады. Олардың еңбектеріне қарай отырып, діни мотивацияны зерттеу пәнаралық тақырыпқа айналғанын көре аламыз. Мотивацияны әлеуметтану, психология, дінтану және философия сияқты ғылымдардың зерттеу аясында қарастырылуы сөзімізге дәлеле. Ал, осы ғылымдардың арасында дінтану бағыты ең тиімді сала.

Қазақстандағы ғылыми зерттеулердің арасында діни мотивацияны арнайы тақырып ретінде қарастыратын көлемді еңбектердің саны аз. Зерттеулердің басым бағытын шағын еңбектер мен мақалалар құрайды. Діни ориентация мәселесі О. Аймағанбетова мен әріптестерінің «Қазіргі Қазақстандағы діни бағыттар мен артықшылықтарды әлеуметтік-психологиялық зерттеу» атты мақаласында көрініс тапты. Зерттеу 2016 жылғы болғандықтан ондағы ахуал қазір басқа болуы мүмкін. Келесі бір зерттеу М.Н. Джумагельдинов пен әріптестері тарапынан жүргізілді. Мақаланың атауы «Қазіргі қазақстандық жастардың діни бағдарлары» атауымен орыс тілінде жарық көрді. Мұнда тек Қарағанды облысындағы 16-28 жас аралығындағы жастардың қатысуымен зерттеу жүргізілген. Яғни, басым зерттеулер мақала ретінде жарық көріп, діни мотивацияны терең зерттеуге арналған жоқ.

Діни мотивацияны қарастыратын зерттеулердің басым бөлігі шетелдерде жүргізілгені байқалады. Сол себепті зерттеулер халықаралық деңгейде жүргізілсе де Қазақстан аумағындағы жастар арасындағы діни мотивация – ғылыми орта үшін тың тақырып. Бұл бағытта кешенді зерттеулер жоқтың қасы. Сондықтан диссертациялық жұмыста діни мотивация теориялық және тәжірибелік тұрғыда талданады. Сондай-ақ, Қазақстан жастары арасындағы исламдық мотивация көріністерін ғылыми зерттеуге арналады.

Зерттеу нысаны. Қазіргі кездегі Қазақстан жастарының исламдық мотивациясы мен оның бағдарлары.

Зерттеу пәні. Қазақстан жастары арасындағы діни мотивация, оның ішкі және сыртқы ықпалы, діни ориентациялық ерекшеліктері.

Жұмыстың мақсаты мен міндеттері. Диссертациялық жұмыстың басты мақсаты – Қазақстандық жастар арасындағы исламдық діни мотивацияны теориялық және тәжірибелік тұрғыда зерттеу жүргізу және діни мотивацияның ішкі және сыртқы түрін ажыратып, әлеуметтік-психологиялық ықпалын талдау.

Диссертацияның мақсатына жету үшін төмендегі міндеттер қойылады:

Діни мотивация теорияларын, тарихи дамуы мен қазіргі қолданысына салыстырмалы шолу;

Исламдағы мотивацияның ерекшеліктері мен қасиетті мәтіндердегі көрінісін талдау;

Ішкі және сыртқы діни мотивация теориясының тарихы мен қолдану ерекшеліктеріне сыни шолу;

ROS (Religious Orientation Scale) әдісін қазақстандық контексте қолдану ықтималдылығына теориялық талдау жасау;

Қазақстандағы жастар арасындағы діни мотивацияның деңгейі мен ерекшеліктерін эмпирикалық зерттеу.

Теориялық-әдістемелік негізі. Зерттеу жұмысының теориялық-методологиялық іргесін Г. Олпорт пен Дж. Росстың діни бағдар теориясы құрайды. Бұл теорияны ары қарай жетілдіріп, қолданыс аясын кеңіткен С. Горсуч және С. МакФерсон болса, исламдық кеңістікте қолданған Ч. Джи мен Й. Ибраһимнің зерттеулері басшылыққа алынды.

Диссертацияның әдістемелік базасы сапалық зерттеуде герменевтикалық, салыстырмалы және феноменологиялық тәсіл қолданылса, сандық зерттеуде далалық зерттеу әдісі мен статистикалық анализ түрлері қолданылды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы. Диссертациялық зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы келесі бағыттарды қамтыды:

1. Ислам дініндегі ішкі және сыртқы мотивация қазақстандық контекстегі жастар арасында кешенді түрде теориялық және тәжірибелік, әдістемелік тұрғыдан зерттелді. Зерттеуде ішкі және сыртқы діни мотивацияны өзге де діни мотивациялық теориялармен салыстырдық. Теорияның артықшылықтары мен діни мотивацияны зерттеуге жарамдылығын сыни тұрғыдан талдадық. IDM және CDM теориясының ғылымдағы қалыптасу ерекшеліктерін, оның сынақтан өтуіне хронологиялық ретпен талдау жасалды. Уақыт өте келе теорияның даму жолы күрделі сынақтардан өту үрдістері мен оның әлеуеті сараланды.

2. Зерттеу жұмысында қазақстандағы жастан арасындағы IDM мен CDM әдістемесін қолдану мақсатында теориялық шолу жасалды. Ш. Олпорттан пен Дж. Ростан бастау алатын Religious Orientation Scale және Й. Ибрагим, Ч. Джидің Ислам доктриналық ортодоксия шкаласын қолдану мүмкіндіктері қарастырылды. Теориялық талдау барысында әдіснаманың исламдық терминологиясына және оның қазақстандық әлеуметтік ортаға сәйкестігі басты назарға алынып, бейімделді. Сонымен қатар, шкаланың сенімділік пен валидтілік деңгейі статистикалық тәсілмен тексерілді. Зерттеу нәтижесінде ROS шкаласы қазақстандық контексте мұсылмандар арасында CDM және IDM-ны өлшеуге қолайлы құрал ретінде дәлелденді.

3. Қасиетті Құранның меккелік және мединелік аяттарындағы мотивациялық мәтіндер дін психологиялық көзқараспен талданды. Меккелік кезең көбіне IDM-мен, ал, мединелік кезең CDM-мен байланысы бар. Аяттардың хронологиясы мен уахи болған кеңістіктегі ерекшеліктеріне қарап біз діни ортады CDM күшейеді, ал, зайырлы ортады IDM күшейеді деп тұжырымдаймыз.

4. Исламдық мотивацияға жақын ұғымдар «әт-тарғиб», «ихлас», «ихсан», «ридуанулла», «жаннат» ұғымдары талданды. Ислам дініндегі осында ұғымдар мен Алланың разылығы түсінігіні ішкі мотивация өлшемдерін қамтиды. Ислам дініндегі бес парызға қатысты хадистерді талдау арқылы исламдық мотивация ұғымының классификациясы жасалды.

5. Тәжірибелік зерттеу барысында пайда болған нәтижелер Қазақстан жастары арасында ішкі және сыртқы исламдық мотивация академиялық кұштарлық пен мақсатқа жету табандылығы арасында өзара байланыстары бар екені анықталды. Әсіресе, сыртқы мотивациясы жоғары жастар өз мақсатына табанды екені анықталды.

6. Демографиялық мәліметтер бойынша талдаулар гендерлік ерекшеліктерді көрсетті. Т-критерий ер және әйел респонденттер арасында ішкі діни бағдар бойынша аса үлкен айырмашылық байқалмады ($p=0.654$). Алайда, сыртқы діни бағдар және мақсатқа жету табандылығы ($p<0.01$) бойынша ер респонденттердің көрсеткіші әйел респонденттерге қарағанда жоғары деңгейді көрсетті.

7. Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне зиярат етушілердің тәжірибесі мысалында діни мотивацияның тарихи және рухани әлеуеті зерделенді. Зерттеу барысында Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне зиярат етушілердің мотивтері жас ерекшеліктеріне сай ерекшеленетіні анықталды. Жасы үлкен респонденттер арасында барынша рухани сапар ретінде көбіне ішкі мотивті қамтиды. Кейінгі буын өкілдері арасында қасиетті жерге зиярат ету тарихи орынға саяхат пен туристік сапар ретінде қабылданады. Түркістан қаласының жылдан-жылға көркейе түсуі қаланың рухани сипатынан гөрі әсемдік сипатымен тартымды бола түсуде және рухани мотивті зайырлы саяхат сипатына өзгеруіне жол ашуда.

8. Рухани мотивацияның заманауи үлгісіне айналған танымал уағызшылардың уағыз-насихаттарының жастар үшін ішкі және сыртқы діни мотивациялық әсері бар. Уағызшылар шынайылық пен рухани дамуды, өзін-өзі жетілдіруді насихаттау арқылы ішкі мотивацияны арттарды. Ал, өмірдегі практикалық ұстанымдарды, қоғамдық тәртіпке шақыру арқылы сыртқы мотивке ықпал ету формасы ретінде көрініс табуда. Уағызшылар заман ағымына қарай бейімделіп, діни символикаларды психологиялық реабилитация құралы ретінде ұсына біледі. Уағыздарын авторитарлы тәсілден гөрі жастарға жағымды жанашыр аға тілінде насихайды. Исламдық моралдық жүйе мен ұлттық құндылықтарды сабақтастыра жеткізуге мән береді және ауыр күрделі теологиялық тақырыптардан гөрі күнделікті өмірде орындауға жеңіл лайфхактар ұсынады.

Зерттеудің теориялық маңызы. Диссертациялық зерттеу Қазақстан кеңістігіндегі ішкі және сыртқы исламдық мотивацияны кешенді, жан-жақты қарастырып, діни мотивация теорияларының пәнаралық мәселелерін зерттеп, ұштастырды. Исламдық қасиетті мәтіндерге талдау мен мотивациялық теорияларды байланыстыру діни жазбалардың адам психологиясына әсерін түсіндіруге жол ашады. Г. Олпорт пен Дж. Росстың ROS әдістемесін мәдени

бейімделуін талдау арқылы академиялық қауымдастыққа діни мотивацияны өлшеу мен зерттеудің әдістемелік негізін жаңғыртады. Зерттеу барысында алынған нәтижелер зайырлы елдегі мұсылмандардың діни мотивациясын зерттеудің теориясы мен әдіснамасын дамытуға үлес қосады.

Зерттеудің практикалық маңызы. Зерттеудің практикалық үлесіне жастар арасындағы діндарлықты анықтауға және олардың әлеуметтік бейімделуі мен моральдық құндылықтарын қалыптастырудағы діннің әсерін бағамдау мүмкіндігі жатады. Далалық зерттеулер арқылы жинақталған барлық материалдарымыз бен статистикалық талдауларымыз дерадикализация мен жастар саясатын жүргізуде, дінаралық диалогты жақсартуға қажетті материал бола алады.

Қорғауға ұсынылатын ғылыми тұжырымдар:

1. Қазақстан деңгейінде жастар арасындағы исламдық мотивацияның көрінісін зерттеуге қажетті теориялық және методологиялық үлгі жасақталып, сынақ жасалды. Ұсынылған үлгі Г. Олпорттың теориясы саналатын діни ориентацияның қазіргі қолданысы арқылы тұжырымдалды. Бұл үлгі арқылы зайырлы еліміздегі діндарлықтың ерекшеліктерін және діни мотивацияға қатысты зерттеулер жүргізуге мүмкіндік артады.

2. Г. Олпорттың және Дж. Росстың діни ориентация шкаласы қазақстандық мәдени контексттегі мұсылман жастар арасында зерттеу жүргізуге жарамды. Эмпирикалық зерттеу кезінде IDM және CDM зерттеудегі қолданылған ғылыми шкаланың ішкі сенімділігі жоғары болды. Өз кезегінде бұл қолданған методикамыздың басты ерекшелігі деп айта аламыз. ҚР аумағында IDM бар діндарлардың қалыптасу тенденциясы бар. Діни қоғамда сыртқы талаптар мен қысымның әсерінен CDM артады.

3. Құран кәрімнің меккелік кезеңінде уахи болған аяттарының мазмұнына қарап белгілі бір деңгейде дінге қысым көрсететін ортада діндар адамдардың ішкі мотивациясы артады. Мединелік кезең мұсылмандардың өз алдына мемлекеті құрылып, нәтижеде материалдық және саяси артықшылыққа ие болған тұсынмен сәйкес келеді. Осы кезеңде мединелік мұсылмандардың сыртқы мотивациясы күшейді. Бұл тенденцияны қазіргі кездегі діни елдердегі мұсылмандардың артықшылығы мен статусқа ие болуымен ұқсатуға болады. Діни елдердегі сыртқы мотивтегі діндарлардың артуымен байланыстыра аламыз.

4. Исламдық мотивацияға жақын ұғымдар «әт-тарғиб», «ихлас», «ихсан», «ридуанулла», «жаннат» екенін айта аламыз. Ал хадистерде бес парызды өтеу үшін мұсылмандарға ең негізгі мотивациялар олар «жаннатқа қол жеткізу», «үлкен сауапқа кенелу», «күнәлардан арылу», «Алланың разылығы», «тілек, дұғалардың қабыл болуы» т.с.с. екенін тұжырымдауға болады. Бұл ұғымдар исламдық мотивацияның ішкі түріне жатады. Исламдық мотивация классификациясы: а) интеллектуалды мотивация (білім алу); ә) Пайдалы еңбекпен айналысу; б) Әлеуметтік жауапкершілік; в) Көркем мінезді болу; г) Психологиялық (әр қиындықтан кейін жеңілдік келеді); Құлшылық жасауға шақыратын.

5. Жастардың сыртқы діни мотивациясы мен өмірлік мақсаттарына жету төзімділігі арасында оң корреляциялық байланыс бар. Ішкі діни мотивациялы жастар арасында академиялық құштарлықтың деңгейі жоғары. Яғни, діндарлық типіне қарай әлеуметтік белсенділігі қалыптасады. Сондай-ақ, нәтижелер діни бағдар мен тұлғалық-психологиямен өзара байланысын айқындайды және қоғамның әр саладағы көрінісі әр алуан болуы ықтимал екенін ғылыми негіздейді.

6. Жастардың гендерлік ерекшелігіне сай ерлер арасында сыртқы діни мотивация мен мақсатқа жетуге деген табандылық деңгейі әйелдерге қарағанда жоғары. Осыған орай жастардың діни бағдары мен гендерлік ерекшеліктеріне қатысты арнайы тәжірибелік зерттеулердің қажеттілігі анықталды.

7. Жас ерекшеліктерге сай қасиетті жерлерге зиярат пен туристік сапарлардың қасиеттілік феномені ерекшеленеді. Аға буындағы зияратшылар үшін Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне бару қасиетті сапар ретінде саналып, ішкі мотивтерін басшылыққа алады. Жас буындар үшін тарихи-мәдени және туристік орын ретінде қабылданады. Кесене орналасқан Түркістан қаласының соңғы жылдардағы урбанистік және жаңа келбеті көпшілік туристерді қаланың қасиетті, яғни діни келбетінен қарағанда тартымды туристік сипатына трансформациялап, жастар арасында діни мотивтің деңгейі төмендеуде.

8. Рухани мотивацияның заманауи үлгісіне айналған танымал уағызшылардың уағыз-насихаттарының жастар үшін ішкі және сыртқы мотивациялық ықпалы бар. Қазіргі уағызшылар әлеуметтік желілердегі белсенді пайдаланып, жастарға ыңғайлы қарапайым және эмоционалды коммуникациялық тәсілмен жеткізе алады. Ауыр күрделі теологиялық тақырыптардан гөрі күнделікті өмірде орындауға жеңіл лайфхактар әзілдерге сүйеп жеткізеді. Уағыздарда ішкі мотивация шынайы, рухани дамуға бағыттау арқылы көрініс табады. Сыртқы діни мотивация практикалық өмірлік ұстанымдар мен қоғамдық қатынас әдептерін сақтауға шақыру арқылы орын алады.

Ғылыми жұмыстың нәтижелерінің жариялануы және сыннан өтуі. Диссертациялық зерттеуді жүргізу барысында ғылыми тұжырымдар мен зерттеу қорытындыларының кейбірі 11 мақала мазмұнында жарық көрді: ҚР Жоғарғы білім және ғылым министрлігі Ғылым саласындағы сапаны бақылау комитеті ұсынған ғылыми басылымдарда 4 мақала, шетелдік халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция жинағында 1 мақала, ҚР аумағында өткізілген ғылыми-тәжірибелік конференцияда 2 мақала жарық көрді. Қосымша қазақстандық ғылыми (Ғылым саласындағы сапаны бақылау комитеті ұсынған ғылыми басылым тізіміне кірмейтін) журналда 1 мақала жарияланды.

Scopus базасының тізіміне кіретін ғылыми басылымдарда 3 мақала жарияланды:

1. Religious orientations on attitude toward a secular state: Case of Evangelical Lutheran Churches in north regions of Kazakhstan. Pharos Journal of Theology. – 2024. (3), – P. 1-14. (G. Mazhiyev, N. Kairbekov бірге).

2. Charity Work and Religious Orientation: The Experience of the Student-Age Population. Journal of Culture and Values in Education. – 2025. №8 (3), – P. 39-60. (A. Sembinova, M. Nurov, D. Nessipkaliyev, D. Mamytkanov бірге).

3. Correlation between secular state and religious orientation: Internal and external motives of madrasa students. Pharos Journal of Theology. – 2025. №106 (5) Regular Issue), P. – 1-19. (N. Utpinov, G. Mazhiyev, N. Kairbekov бірге)

Зерттеу жұмысын сынақтан өткізу. Диссертациялық жұмыс 2025 жылдың 20-қазан күні Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дің Дінтану кафедрасының кеңейтілген отырысында талқыланды және қорғауға ұсынылды (хаттама №1). 2026 жылдың 17 сәуірінде әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дің дінтану және мәдениеттану кафедрасының кеңейтілген мәжілісінде қорғауға ұсынылды (хаттама №10).

Ғылыми жұмыстың құрылымы. Диссертациялық жұмыстың құрылымы кіріспе мен қорытындыдан, үш тараудан тұрады. Алғашқы тарау жалпы діни мотивацияны ғылыми шолу мен теориялық талдауға арналады. Екінші тарау исламдық діни мотивация мен оны зерттеудің теориялық мәселелерін қамтиды. Соңғы тарауда Қазақстан жастырының арасындағы діни мотивацияның практикалық зерттеулері қамтылады. Зерттеу барысында пайдаланылған әдебиеттер бөлімі қорытындыдан кейін орналасқан. Диссертацияның ең соңында қосымшалар берілді. Зерттеу жұмысының көлемі 141 бетті құрайды.

1 ДІНИ МОТИВАЦИЯНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

1.1 Мотивациялық теориялар және мотив жайлы зерттеудің эволюциясы

Қазіргі кезде нарықтық қоғам жастардың белсенді болуын талап етеді. Мұндай белсенділік жастарды барынша бақытты өмір сүруіне жағдай жасайтын қасиеттің бірі. Мансаптық өсу мен материалдық байлыққа қол жеткізу де жастардың алғырлығы мен белсенді өмір салтына тікелей байланысты. Белсенділік пен жоғары ерік жігер көп жағдайда бірге жүретін ұғымдар. Соңғы кездерде осы ерік жігерді қайрап, жетістікке жету жолындағы ынталануды мотивация ретінде қарастыру жиі кездесуде. Мотивациясы жоғары адамның еңбегі өнімді әрі жетістігі мол болады деген түсінік қазіргі мотивациялық тұжырымдардың қолданысын кеңейтуде. Сәйкесінше мотивациялық тренингтерге қатысатын жастардың саны да күн санап артуда және ұсынылған тәсілдер мен теориялар да жетерлік. Сол себепті бұл бөлімде қазіргі кездегі ең танымал мотивациялық теориялар мен мотивация ұғымын талдап, әр қырынан қарастырамыз.

Мотивация тарихы сонау антикалық дәуірден бастау алады. Ғылымның атасы саналған Аристотель мотивацияға филососфиялық талдау жасайды. Ол адамның әрбір әрекеті кездейсоқ қимылдардан тұрмайтынын, керісінше қандай да бір мотив, мақсатпен орындайтынын айтады [2]. Аристотельдің бұл тұжырымы кейінгі көптеген мотивациялық теориялардың алғышартына айналды. Солардың қатарында биховеристік теория және салыстырмалы психология мен когнитивті психологияға дейін ықпалын тигізді [3].

Мотивтер жайлы ғылыми тұжырымдар жаңа заманда жоғарғы деңгейге көтерілді. Джон Локк жаңа заманның өкілі ретінде адамның қандай да бір іске ынталы болуының негізінде сенсорлық (дәм, иіс, сипау т.б. сезімдер) тәжірибелер жатыр деп есептеді. Дж. Локктың пікірінше, сенсорлық тәжірибе адамдарға мақсат қоятын компонент ретінде жиі көрініс береді [4]. Мысалы, адам қандай да бір астың дәмін ұнатса, оны сатып алу үшін жол жүруді немесе өзі әзірлеп жеуді мақсат ретінде қоюы мүмкін. Содан кейін, қойылған мақсатқа сай мотивация арта түседі және орындауға бет алады. Дж. Локк мұнымен қатар идеялардың ассосациясын да мотивтердің негізгі қайнары ретінде көрсетті. Бұл пікір бойынша бір идея басқа бір идеяға сілтеп, жаңа идеяларға жол ашады. Өз кезегінде бұл қандай да бір мотив беретін идея қарапайым идеямен ассосацияланған кезде мотивациялық деңгей артуы мүмкін дегенді қамтиды. Мысалы, И. Павловтың итті қоңырау үні мен тағам уақытын байланыстыруын келтіруге болады [5]. И. Павлов иттерді әрбір қоректендірген сайын қоңырау соғып, белгі берген. Алайда, бірнеше уақыт өткен соң, иттерге қорек бермей тұрып қоңырау соғылған кезде

ауыздарынан сілекейлері бөліне түскен. Яғни, олардың сілекей бөлуі тек қоректенумен емес, қоңырау үнімен де ассоциацияланғанын көре аламыз.

Жаңа заманғы тағы бір 17 ғасырдағы ойшыл – Р. Декарттың дуалистік тұжырымдамасы. Декарт адамның мотивтерінің екі бастауы бар. Біріншісі ақылмен ойлану арқылы мидан келсе, екіншісі автоматты түрде орындалатын денеден шығатын мотивтер. Р. Декарт осы арқылы адамның мотивтері көбіне ақыл арқылы мидан келсе, жануардың мотивтері дене, яғни, тән қалауынан келетін инстинктивті мотивтерден құралатынын ұсынды [6].

Мотивация пәнаралық ұғым ретінде психология ғылымымен тікелей байланысты. Біздің заманымыздың екінші ғасырында грек ғалымы Гален – адамның жүйке жүйесінде моторлық және сенсорлық функцияларға тиесілі әртүрлі талшықтар бар деген гипотезасын білдірді. Кейін 19 ғасырда ағылшын анатомисі Чарлс Белл мен француз психологы Фрэнсис Магендидің зерттеулері Галеннің гипотезасын қуаттай түсті. 1811 Ч. Белл сенсорлық талшықтар адамның денесінен миға ақпараттарды тасымалдайтынын, ал, моторлық талшықтар мидағы бұйрықтарды бұлшықеттерге жеткізетінін жариялады. Ч. Беллдің француздық әріптесі араға он бір жыл салып, 1822 жылы сенсорлық және моторлық талшықтардың қызметі әртүрлі екенін нақтылады [7]. Бір қарағанда бұл ашылымның мотивацияға нақты қатысы байқалмауы мүмкін. Осы ашылымдар мотивацияны психологиялық тұрғыдан зерттеуге жол ашты. Бұл жаңалық мотивацияның стимулдық жауап тәсілдің дамуына әкелді. Бұл тұжырым бойынша сыртқы стимулдар (сенсорлық) адамның әрбір әрекетіне (жауабы) тікелей әсер етеді дегенді білдіреді. Мәселен, адам қандай да бір ыстық затқа қолы тисе бірден денесі тітіркеніп қолын тартып алады.

Дәл осы 19 ғасырда адамның мотивтерін инстинктен бастау алады деген түсінік қатар жүрді. У. МакДугал пен У. Джеймс секілді психологтар адамдардың өмірінде инстинктен туындайтын мотивтер көп деп айтуы осыған дәйек [8]. У. Джеймстің пікірінше, адам өмірде аман қалу мен тіршілік жасау үшін берілген инстинктері негізгі мотивациялық қайнар көзі. Ал, бұл инстинктік мотивтер атадан балаға берілетін гендік мұра. У. МакДугал өзінің туа біткеннен адам бойында болатын тенденциялардың мотив қалыптастырудағы рөлін көрсетеді [9]. Кейін американдық ғалым Дж. Уатсон адамның мотивтері тек инстинкке негізделеді деген ойды терістеді. Ол адамның іс-әрекеті мен мақсаты үйрену арқылы қалыптасады деген пікірді ұсынды. Бұл тәсіл бойынша мотивтер қоршаған орта мен адамның жалпы жағдайына сай қалыптасады. Әркімнің сыртқы ортасы ішкі мақсатты туындатады деген бихевиористік мектептің алғышартын ұсынды [10]. Мұны ағылшынша «stimuli-response» (стимул-жауап) теориясы ретінде танылды. Инстинк концепциясы 1920 жылға қарай сынға ұшырады. Басты сыншылар бихевиористердің тұжырымдары кеңінен таралып, мотивацияның көзі сыртқы стимулдар деген пікір басым түсе бастады. Адамдардың мотивін тек инстинг құрайды дегенді терістеген тағы бір ғалым К. Хол болды. Ол «Жетек»

(Drive) гипотезасын ұсынды. Ол бойынша адамның ішкі қажеттіліктері адам бойында жетек пайда болуына итермелейді. Жетек болса мотивтерді туындатады. Мысалы, адамға энергия қажет кезде қарны ашады. Кейін «жетек» адамға ас ішуге итермелейді[11].

XX ғасырдың 30-жылдарына қарай когнитивті теориялар орын ала бастады. Осы мектептің өкілі Э. Толман іс-әрекеттің барысына адамның үміттенуі қалай әсер ететініне мән берді. Оның эксперименті егеуқұйрықтарға жасалды. Лабиринттің ішінде күнделікті бір орынға қорек қойып егеуқұйрықты лабиринттің басқа жағынан жіберіп, қоректендірді. Біраз уақыт егеуқұйрық лабиринттің ішіне үйреніп, қоректің қайда тұратынын бірден табатын болған кезде қоректің орнын лабиринттің басқа бөлігіне қойып, алдыңғы бөлігіне жолды жауып тастады. Содан кейін егеуқұйрықты қайта қоя береді де, ал, егеуқұйрық болса күнделікті жолымен келе жатып, жолдың жабық екенін көріп, басқа жолмен жүреді. Осылайша, қорек қойылған орын табылғанша іздеп соңында табады. Бұдан Э. Толман мынадай қорытынды шығарады. Іс-әрекет деген тек «stimuli-response» қатынасынан тұрмайды. Іс-қимылдың астында когнитивті бағдар мен мақсат және әрекетке ұмтылыс бар екенін айтып, оны «cognitive map» (танымдық карта) және «expectancy» (күту) деп атады [12]. Яғни, организм тек жаттанды әрекеттер мен инстинктік мотивтер емес алда күтетін жетістігі үшін күресе алады дегенге саяды. Кейіннен осы күту ұғымын Джулиан Роттер үлкен теорияға айналдырды [13]. Адам өз ісінің нәтижесіне сенген кезде мотивациясы арта түсетінін негіздеді және «Күту теориясы» дүниеге келді. Мұнда біз «күту» немесе ағылшынша «expectancy» ұғымы болашаққа сену мен үміттенуді бірге қамтып отырғанын айта кеткен жөн. Сондай-ақ, Дж. Роттердің 1966 жылы таныстырған басқару локустары жайлы тұжырымы ғалымның еңбектерінің құнын одан әрі арттыра түсті. Дж. Роттер ішкі және сыртқы бақылау локустар әрбіріміздің негізгі мотивтеріміздің қайнар көзі ретінде қарастырады. Ішкі локус бақылауы бар адамдар өз істерінің жемісті болуына сенімі мол болғандықтан батыл қадам жасай алады. Яғни, әркімге жалтақтап, біреуді кінәлап отырмайды. Сондықтан, бұл типтегі адамдар өз жетістігін өзінен өздейді. Жұмысының нәтижесіз болуын да тек өзі жауапты деп есептейді. Ал, сыртқы локус бақылауы бар адамдар сәтсіздік пен сәттіліктің болуы, басқа бір кісінің немесе жағдайдың ахуалына қарап әрекет жасайды. Қоршаған адамдардың ықпалы секілді сыртқы факторлар өз ісінің жемісті болуына әсері мол деп ойлайды екен. Сондықтан болар мұндай сенім жиі пассивті әрекеттерге жетелейді және жауапкершілікті толық өзіне алуға кедергі келтіреді. Сәйкесінше, өз өміріндегі істерде бақылауы мен ықпалы алғашқы типтегі адамдарға қарағанда әлдеқайда аз [14]. Когнитивті ойлар одан әрімен кеңейе түсіп, Альберт Бандураның «Self-efficacy» (өзіндік тиімділік) теориясымен толықты. Ол бойынша мотивтің ең басты қозғаушы күші белгілі бір жағдайда жетістікке жетуге деген қабілетке сенім деп көрсетті. А. Бандура бойынша мұндай «Self-efficacy» адам кез-келген қиыншылықты жағдайда жауапкершілікті мойнына алып,

табандылық таныта алады [15]. Сонымен қатар, Бандура викариялық тәлім (Vicarious Learning) деп аталатын адамдардың өзгелерді бақылау арқылы жаңа дүниелерді үйренетінін негіздеді. Адамдар тікелей бұйрық алмай-ақ немесе өз басынан кешпей-ақ, бойында мотивтердің пайда болатынын айтады [16]. Викариялық тәлімнің негізгі компонентін төртке бөліп көрсетеді. Алғашқысы назар салу үрдісі. Бұл үрдісте адамның назарына нендей дүние және қандай детальдар ілігетіні нақтыланады. Келесі кезең сақтау үрдісі. Бұл үрдісте назарға іліккен іс-қимылды визуалды немесе ауызша кодтау арқылы еске сақтайды. Үшінші кезең моторлы қайта өңдеу үрдісінде адам өзі бақылап, есте сақтаған дүниені бағдар ретінде ұстанып, мінезін немесе ұстанымын жаңғыртады. Ең соңғы мотивациялық үрдісте адам алдыңғы үш кезең арқылы пайда болған іс-қимылды немесе мінез-құлықты өз өмірінде қолдануға болатынын немесе болмайтынын нақтылайды. Егер жасайтын ісі өзі үшін пайдалы болса жасауға мотиві артады, ал, керісінше зиянды деп тапса оған мотиві азаяды.

XX ғасырдың 50-жылдарына қарай ішкі мотивациялық тұжырымдар ғылыми айналымға ене бастады. Бұл кездегі көзқарас бойынша мотивтер адамның ішкі психологиялық қажеттілігінен туындайды. Ең алғаш 1950 жылы Х. Харлоу «Intrinsic motivation» (ішкі мотивация) терминін қолданды [17]. Харлоудың эксперименті резус маймылына жүргізілді. Әр түрлі кешенді тапсырмалардың арқасында Х. Харлоу мотивтердің психологиялық қызығушылықтан туындайтынын негіздеді. Жоғарыда атап өткендей, XX ғасырдың алғашқы жартысында ынталандыру үшін тамақ беру немесе ашығу, шөлдеу сияқты психологиялық жетектерден тұрады деген тұжырымдар басымдыққа ие еді. Ал, Х. Харлоу болса осы тұжырымдарды терістеп әркімнің жеке қызығушылығы негізгі мотив көзі болатынын дәйектеді. Х. Харлоудың пікірін Н. Монтгомеридің зерттеуі де қоштай түсті. 1955 жылғы жасаған эксперименті бойынша Н. Монтгомеридің зерттеуінде егеуқұйрықтар ешқандай ашығусыз немесе шөлдеусіз-ақ, лабиринттердің жаңа аумақтарын өз қызығушылығы бойынша аралап шыққаны жарияланды. Яғни, оларды алдыңғы зерттеушілер арқылы тамақтандырып және ашықтырып ынталандырған жоқ. Өз кезегінде бұл зерттеу жануарлар мен адамдардың іс-әрекеті қандай да бір нақты сыйақы мен өзінің ашығу, шөлдеу сияқты жетектерсіз де мотивацияны жеке психологиялық қажеттілігі үшін орындауы мүмкін екенін дәйектей алды [18]. Аталмыш зерттеулермен қатар 1953 жылы Р. Батлер де жаңа жаңалығын ұсынды. Р. Батлердің зерттеуі де резус маймылдарына жүргізіліп, маймылдарға қоректендіру арқылы сырттай ынталандыру жасамай-ақ, олар берілген тапсырмаларды орындап шыққан. Мұнда негізгі ынталандыру визуалды түрде маймылдарды қызықтыратын тапсырмаларды ұйымдастыру арқылы жасалды [19]. Өз кезегінде бұл организмнің визуалды бақылау арқылы өзіне қызық дүниелерді ешқандай аштық, шөлдеу сияқты жетексіз де орындайтынын және мотивациясы арта алатынын дәйектеді. Бұл зерттеулер мотивациялық зерттеулердің ішкі психологиялық процестерге бағытын

өзгертуде маңызды болды. Харлоу, Монтгомери және Батлер мінез-құлық тек сыйлық беруден тоқтату арқылы ғана туындамайды деп айтты. Олар мінез қызығушылық немесе өзіне байланысты қанағаттану арқылы туындауы мүмкін деді. Олардың нәтижелері мотивацияның қозғаушы күшіне және эмоцияларына негізделген басқа еңбектерге қайшы келді.

Кейін Р. Уайттың Құзіреттілік мотивациялық теориясы деген атпен тағы бір теория өмірге келді [20]. Мұндағы, құзіреттілік фундаменталды психологиялық тенденция ретінде қарастырылды. Кейін оны тиімділік мотивациясы ретінде ұсынды. Тиімділік мотивациясы адам қандай да бір істі жасау арқылы оның нәтижесіне көңілі толып, рахаттануы арқылы күшейе түседі. Ондай әрекеттердің қатарына адамның жеке қызығушылығы, ойын ойнауы мен кейбір дүниелерді зерттеп, танып білуге ұмтылысын жатқыза аламыз. Р. Уайт мұндай құзіреттілікті арттыратын істер сыртқы ортамен тиімді байланысты орнату арқылы ішкі қажеттілікті қанағаттандырады және адамның бейімделу мен даму қабілетін күшейтеді деп қорытындылады. Осы тұста тоқтала кететін жайт, Р. Уайттың бұл тұжырымының бастауы сонау XIX ғасырдың соңында ұсынылған К. Грустың (1898) және Р. Вудворстың (1918) қызығушылықпен бір нәрсені анықтауға деген ұмтылыс негізгі мотивтер деген пікірінен жол тартатыны. Р. Уайттың тұжырымы кейін ішкі мотивті адамның іс-әрекетінің негізгі ынталану күші ретінде қарастыратын Е. Деси мен Р. Райанның «Өзін-өзі анықтау теориясының» (Self-determination theory) туындауына алғышарт болды [21]. Уайттың тиімділік мотивациясының тұжырымдамасы адамның қоршаған ортамен сауатты қарым-қатынас жасауға деген табиғи бейімділігіне аса назар аударады. Байқап қарасақ құзіреттілікке мән беру арқылы мотивация сыртқы күшейтуге емес, әркім өзінің іс-әрекетінен рахаттануды меңзегені анық.

1970 жылдардың басында Эдверд Деси ішкі мотивация тақырыбы бойынша жүргізілген зерттеулерінде Роберт Уайт пен Ричард Де Чармстің теорияларын дамытты. Э. Деси зерттеулеріне қарайтын болсақ, қызықты жаттығулар мен тапсырмаларды орындату үшін сыйақымен марапаттау адамның ішкі мотивациясын бұзуы мүмкін. Әсіресе, бұл ерекшеліктер «тәуелсіз таңдау» кезеңіне сәйкес келеді [22]. Осындай марапаттаулар адамның мотивациясына оны қабылдау деңгейіне байланысты өзгеретінін байқаған. Мысалға айтатын болсақ, «мақтау» сияқты марапаттаулар адамның ішкі құзіреттілік сезімін жоғарлатады. Осы кезде оның «ішкі мотивациясы» ұзақ уақытқа сақталады. Ал егерде марапаттаулар «бақылау факторы» ретінде қарастырылғанда, мотивация деңгейі төмендейді [23]. Э. Деси зерттеулеріндегі нәтижелер мотивацияны зерттеу бағытын өзгертті. Олардың негізінде ішкі мотивация психологиялық қажеттіліктермен тығыз байланысты екеніне көз жеткізе аламыз. Э. Деси өз еңбектерінде ішкі мотивацияны қалыптастыру үшін марапат айтудың рөлін зерттеді. Егер адам өз әрекеттерінің жауапкершілікті сезінсе ішкі мотивациясы арта түседі. Оған қарама-қарсы көріністі айтсақ, кейде адам өз әрекеттері сыртқы

факторларға тәуелді деп ойлайды. Мұндай жағдайда оның ішкі мотивациясы төмендейді. Қажеттіліктерді дұрыс бағалау ішкі мотивацияны күшейтуге көмектеседі. Ал, осы әрекетке қарсы түсініктемелер ішкі мотивацияны бұзу арқылы кері әсерін тигізеді [20]. Бұл зерттеудің негізінде ішкі мотивацияны сақтауда психологиялық қажеттіліктердің мән-мағынасы маңызды. Эдвард Десидің зерттеулерінің жаңашылдығы сол мотивацияның негізгі аспекті ретінде мінез-құлықтық тәуелсіз табиғатын қарастырады. Бұл әдіс кейіндері мотивацияны зерттеулерде жиі қолданылатын тәсіл ретінде қалыптаса бастады. Бұл еңбегі кейін Э. Десидің ерік мотивациясын ары қарай зерттеуіне жол ашты. Адам өз алдынан шыққан проблемаларды әр қырынан қарау арқылы психологиялық қажеттіліктерді қанағаттандыра алады. Бұл үрдіс автономия және құзыреттілік арқылы іске асады. Осы принциптердің негізінде Э. Деси және Р. Райан өзін-өзі анықтау теориясын (SDT) қалыптастырды [21].

Р. Уайттың идеясы сияқты бихевиоризмге қарсы шыққан тұжырымдар сол кездегі бихевиористік доминанттылықты әлсірете түсті. Адам мотивтері жайлы жаңа идеялардың туындауына жол ашты. Ричард де Чармс Р.Уайттың ішкі мотивациялық тұжырымын кеңейте түсті. Жеке себептілік атты еңбегінде ол Уайттың ішкі мотивациясы бар адам ерік-жігері мықты деген пікірін атып өтті [24]. Де Чармс іштен мотивация алатын тұлғалар өз іс-қимылдарын себебі өздерінен бастау алады деп қабылдайтынын атап өтті. Сондықтан мұндай типтегі индивидтер өздерінің қабілеті мен тиімділігін жақсы сезінеді және бұл сезім олардың ішкі мотивациясын күшеюіне себеп болады. Де Чармс индивидің ішкі мотивтеріне кері әсер ететін сыртқы локустардың бар екенін де тілге тиек етті. Олардың қатарында сыйақы беру секілді сыртқы қызықтырулар мен сырттан қысым көрсету адамның ішкі мотивтерін әлсіретеді және индивид өзінің ішкі бақылауы мен ерік-жігеріне кері әсерін тигізеді. Өйткені, адам сыртқы локустың әсеріне бой алдырып, өзінің ішкі мақсаты мен ішкі мотив көздерін елемеге және өзінің әрекетін ақиқи мотивінен бас тартуға тура келеді деп есептеді Де Чармс. Де Чармс бұл тұжырымын негіздеуде тек Р. Уайтпен шектелмей М. Хайдердің атрибуциялық теориясындағы ұстанымдарды да тізіп көрсетті. Әсіресе, адам іс-әрекетіне себепкер болатын сыртқы локус пен ішкі локустың рөлі жайлы тұжырымы М. Хайдердің пікірімен ұштасады [25].

Қазақша айтқанда өзін-өзі анықтау теориясы (SDT) мотивацияның салыстырмалы автономиясының негізінде әр түрлі формаларын анықтайды. Де Чармс бұл құбылысты себеп-салдар байланысының локусы ретінде қабылдайды. Мінез-құлықтың кейбір түрлері сырттан бақыланғанда, оның басқа көріністері сенім және автономды түрде сипатталады. Бұл ерекшеліктер жұмыстың сапасы мен орындау табандылығына тікелей әсер етеді. Теория (SDT) адамның автономды базалық психологиялық қажеттіліктері бар екендігін анықтап, мына ұғымдарды қамтиды: өз еркін көрсету, құзыреттілік (өзінің тиімді не пайдалы екендігін көрсету), байланыс (бір нәрсеге/мәселеге тиесілі екендігін сезіну). Осы

үш қажеттілікті жүзеге асыру әл-ауқаттың жоғарылауы мен мотивацияның автономды түрлерімен (ішкі мотивацияны күшейту) байланысты. Тәжірибелік зерттеулер мен бақылау арқылы осы базалық қажеттіліктерді мотивация мен өндірісті арттыруда қолдану мүмкіндігін кеңінен дәлелдеді.

Мотивацияның басқа да теориялары ішкі мотивация түсініктері мен психологиялық қажеттіліктер мен мотивтері негізінде қалыптасқан. Мысал келтіретін болсақ, М. Чиксенмихайи белгілі бір қызмет кезінде оңтайлы күрделілік пен терең кірісу ағыны түсінігін енгізді. Бұл ағын қай кезде жүргізіледі деген сауалға тоқталсақ. Мұнда адамға өз эмоцияларын өзара теңгерімін сақтауы басты орында. Олар белгілі бір іске, қызметке толығымен кіріскен кезде адам бойында ләззат алу сезімі пайда бола бастайды [26]. Мінекей, осы сезімнен пайда болған мотивациялық күш адамға зор құлшыныс пен мақсат қалыптастырады. Тағы бір зерттеушілер тобы М. Лири мен Р. Баумайстердің теориясы. Бұл теория бойынша мотивация деген дүние өзінді сыйлау қажеттілігінен туындайды. Қоғамдық қатынаста адамдар өз орны мен құрметке ие болуға деген ұмтылысы бар. Осы ұмтылыс адамға мотивация қалыптастырады [27]. Яғни, адамдар егер қоғамдық қатынас барысында өзгелермен мағыналы әрі жағымды байланыс орнатуға ұмтылады. Ал, егер қоғамдық қатынас дұрыс қалыптаспаған жағдайда, қоғамнан шеттетілген, керексіз адам ретінде сезініп, құлшынысы төмендеуі мүмкін.

Келесі зерттеуші А. Эллиоттың жетістікке жету мотивациясы және сәтсіздіктен қашу ұстанымын қамтитын зерттеуі [28]. Оның негізінде, мақсат пен нәтижеге жетудің айырмашылықтары туралы айтылады. Сонымен, А. Эллиот адамдардың мақсаттары екі бағытта өрбитінін айтады. Біріншісі, Шеберлікке қол жеткізу (mastery goals) құзыреттілікті дамытуға, түсінуге және адамдарды ары қарай оқуға және мүмкіндіктерін жетілдіруіне әкеледі. Басқа жағынан қарайтын болсақ, тиімділікті жоғарылату мақсаттары құзыреттілікті ашық демонстрациялауға бағытталған. Екіншісі, нәтижеге жету (performance goals) нақты нәтижелерге қол жеткізу және сәтсіздіктерге жол бермеу. Демек, А. Эллиоттың айтылған екі ұстанымы мотивацияны тереңірек түсінуге мүмкіндік беретін зерттеуге жатқыза аламыз.

Мотивацияның жаңашыл теорияларында мінез-құлықтың ішкі себептеріне кеңірек тоқтала бастады. Бүгінгі күні басты назар өзіндік реттелуге бағытталады. Бұл не білдіреді? Адам өздігінен ішкі мотивация деңгейін реттеуі мүмкіндігі бар, алайда, сыртқы факторлардың әсерінен оны жойып алуы ықтимал деген тұжырымды тереңдете түседі. Мотивацияны өздігінен жүретін инстинкт немесе қоршаған ортадағы жағдайлармен болған мәселе ретінде емес, керісінше заманауи зерттеулер индивидтердің өзінің энергиясын дұрыс жаққа бұруын, басқа сыртқы негативтерден өзін қорғау және өз мотивациясын ұйымдастырумен көбірек байланыстырады. Рой Баумайстер және онымен бірге зерттеу жұмыстарын жүргізген ғалымдар адамның өзін-өзі бақылауы мен ішкі күштің деңгейіне қатысты мәселені зерттеген. Мұнда зерттеуші адам эгосының сарқылуының орын

алуы (ego depletion) арқылы тұлғаның өзін-өзі бақылау және тежеу және шабыттандыру қабілеті төмендейтінін көрсетеді. Адам әрқашан өзін тежеп, бақылауда ұстауға тырысуы психологиялық тұрғыдан шаршауына әкеледі. Нәтижеде шаршау күйіне енген индивид келесі әрекеттерді орындағанда өз-өзін дұрыс ұстау және тиімді шешім қабылдауы қиынға соғады. Бұл мәселе шектен тыс өзіндік бақылау адами ресурстарды жоятындығын көрсетеді. Ал, бақылауды дұрыс жолға қойған жағдайда мотивацияны және түрлі мәселелерге деген импульстарды реттеуге керек күш сақталады [29]. Жоғарыдағ бұл ойларды бұжырымдап қарасақ мотивациялық зерттеулерде өзін-өзі реттеудің негізгі психологиялық процесс ретіндегі рөлі барған сайын айқындала түсуде. Мотивация тұрақты сипаттама ретінде қарастырылмайды, керісінше ол шектеулі және басқарылатын ресурс ретінде тұжырымдалады. Адамның өзін-өзі реттейтін энергиясы жұмсалған кезде, адамдар дереу шешім қабылдауға асығуы мүмкін. Яғни аздап сабырмен, кішкене ойланып табандылық танытпайтын сәттер болады.

Зерттеуіміздегі салыстыруға тұрарлық тағы бір соңғы зерттеулердің нәтижесі Джулиусу Кул мен оның зерттеуші әріптестеріне тиесілі. Олар тұлғалық жүйелердің өзара әрекеттестігі теориясын (Personality System Interaction) ұсынды. Аталмыш теория өзіндік реттеу үрдісі және индивидтің ішкі құлшынысын, сонымен бірге когнитивті үрдістер мен эмоциялық күйлерді қамтиды [30]. ТЖӘ-теориясы бір-біріне ұқсамайтын тұлғалық жүйелердің тиімді өзінді реттеуге үлесін қосып немесе кедергі келтіріп, бір-бірімен қалай қарым-қатынасқа түсетіндігін зерттейді. Өз кезегінде бұл мотивацияны кешенді зерттеуде маңызды теориялық іргетас бола алады. Бұдан біз не түйе аламыз. Алдымен Дж. Кулдың Тұлғалық жүйелердің өзара әрекеттесу моделі мотивация мен өзін-өзі реттеудің біріктіруші есебін қамтығанын айта кеткен жөн. Ол бойынша мотивация бірнеше ішкі жүйелер – когнитивтік, эмоционалдық және ерікті жүйелер арасындағы динамикалық өзара әрекеттесу ретінде ойластырылған. Бұл перспектива өзін-өзі реттеудің тиімді болуы үшін басқарушы емес, үйлестіруші психологиялық жүйенің қажеттілігін көрсетеді. Әрине бұл теория біздің диссертацияның тұғыры емес. Жүйенің өзара әрекеттесуіндегі айырмашылықтар кейбір адамдардың неліктен табанды, эмоционалды тұрақты және мотивациялық дәйекті екенін түсіндіруге мүмкіндік беретін ой бола алады. Мінекей, байқағандай ТЖӘ теориясы адамның мотивациясын жан-жақты қарастыруға және кешенді түсінік қалыптастыруда өзіндік үлесін қоса алды деп сеніммен айта аламыз.

Мотивациялық тұжырымдардың арасында өзінді анықтау теориясымен (SDT) қоршаған ортаның қолдау білдіруі мен тұлғаның өзін ұстау мінез-құлығы арасындағы қатынасты зерделеуді мақсат етеді [31]. Индивид өзіннің өмірін жүйелі реттеуі мен мақсатын іске асыру үшін базалық психологиялық қажеттіліктерді қамтамасыз етуі тиіс. Теория бойынша ішкі мотивацияның жойылмауына және психологиялық күйдің жақсы болуы үшін автономдылық, күзіреттілік және қатыстылық болуы тиіс. Осыған байланысты теория негізінде

автономды өзіндік реттелудің жағдайын жасаудың маңыздылығына ерекше көңіл аударылады.

Бихевиоризмнің әлсіз тұстарына деген үшінші сыни көзқарас ретінде «эволюциондық психологияның» пайда болуын атауға болады. Бұл бағыттағы тұжырымдар ғылыми ортада бірден танымал бола қоймады. Дегенмен, мінез-құлықтың икемділігінің ішкі шектеу түсінігінің когнитивті және биологиялық қырын түсіндіруде маңызды рөл атқарды. Шектеулерді бихевиоризм өзінің назарына алмады. Бихевиоризм мен әлеуметтік оқу тұжырымдары индивидтің мінез-құлқы, оның ішінде мотивтері сыртқы ортаның ықпалы нәтижесінде қалыптасады деген пікірге негізделді. Айтылған түсініктерге сүйенсек, адам организм «қара жәшікке» тән, оны кез-келген мінез-құлыққа үйретуге болады деп түйіндеді. Өз кезегінде бихевиоризм бұл ұстанымы тұлғаның гендік психикалық ерекшеліктерін ескермееді. Аталмыш көзқарастың соншалықты жалпылама болғандығын Дж. Туби және Л. Космидес атты психолог-эволюционесттер «әлеуметтік ғылымның стандарт моделі» (Standard Social Science Model) деген атау беріп, 1993 жылы сынға алды [32]. Эволюциялық психология бойынша адамның бойындағы мінез-құлқы мен мақсат-мотивтері күнделікті өмір барысындағы үйренуден ғана қалыптаспайды. Мотивтердің бастауы сонау ұзақ жылдар бойғы адамзаттың терең тарихи эволюциясы мен сұрыпталу нәтижесінде пайда болған. Мұндай тұжырым адамның туа біткен мінез-құлқы мен психологиясын зерттеуде іргелі ашылым болды.

Әлеуметтік ғылымның стандарт моделі теориясының үстемдігіне қарамастан адам мінез-құлығының икемділігінің шектеулі тұстарын дәйектейтін ғылыми тәжірибелер шыға бастады. Бірінші және көзге бірден түсетін ерекшелік зерттеулер нәтижесінде алынған «таза парақ» түсінігі. Мысалға келтіретін болсақ, 1961 жылы К. Бреланд жануарлардың қандай да бір қимылдарға немесе әрекеттерге үйрету барысында туа біткен инстинктивті бастапқы мінезіне қайта шығып, үйретілген жаттанды қимылдардан ауытқығанын анықтаған. Бұл қайталама үрдісті жеке инстинктік дрейф ретінде қарастырды [33]. Осыған ұқсас, 1966 жылы Дж. Гарсия мен Р. Келлинг жылы кейбір шартты реакциялар басқаларға қарағанда оңайырақ қалыптасатынын дәйектеуге тырысты [34]. Аталмыш зерттеулер эволюциялық психологияның ары қарай дамуына бастау болып, адамның гендік туа біткен мотивтерін түсінуге жол ашты. Бихевиористтер болса бұл инстинктивті ауытқушылықтарды өз теорияларына қарсы тұжырым ретінде қабылдамады. Белгілі бір аномалия немесе нейрондық байланыстар деп түсіндіруге тырысты [35].

1970 жылдары Пол Экман адамдар негізгі бес түрлі эмоцияны сезінетінін атап өтті. Олардың қатарына қорқыныш, мұң, бақыт, ашу және жиіркеніш сезімдері кіреді [36]. Пол Экманнан кейін Кэрролл Изард секілді басқа да теоретиктер ұят, мақтаныш және жаза сияқты басқа да әлеуметтік сезімдердің мотив беру мүмкіндіктеріне тоқталды [37]. Мұндай эмоциялар кішігірім

топтардағы әлеуметтік мінез-құлықтарға бейімделуге бағытталған. Осы аталған сезімдер әлеуметтік бірігу мен топ арасында мүшелердің мінез-құлықтық үйлесімділігін арттыруда маңызды рөл атқарады. Топ мүшелері осы арқылы бір-бірімен қарым-қатынас құруды және эмоциялық кейпін қалыптастыра бастайды. Өз кезегінде сезімдер негізінде адам бойында топтық мотивтер пайда болады. Бұл ойға, басқа да зерттеушілер қосылады. Олардың айтуынша кейбір психологиялық сипаттамалар әлеуметтік қарым-қатынасты қолдау мақсатында дами бастаған. М. Лири және Р. Баумайстер өзін-өзі бағалау сезімі біртіндеп дамитындығын дәлелдеді [27]. Ол бойынша өзінді бағалау адамның әлеуметтік жағдайының ішкі көрінісі ретінде қызмет етеді. Бұл өз кезегінде адамның өзін ұстауын ынталандырады және әлеуметтік байланыстар мен қабылдауды күшейтеді. Осы сияқты әлеуметтік орынға деген сезімталдық индивидтерге әлеуметтік иерархияда бағыты мен іс-қимылы мотивін анықтауда көмектеседі. 1994 жылғы зерттеуінде Дэвид Басс адам өз жұбын таңдаудағы гендерлік ерекшеліктерге назар аударып, өз тәжірибесінде эволюциялық психологияның тұжырымдарына сүйенді. Бұл универсалдық гендерлік ерекшеліктер биологиялық ерекшеліктер мен ынталандырушы мақсаттардың арасындағы өзара байланыстырады. Д. Басстың зерттеу жұмысы эволюцияның әр түрлі жағдайдағы бейімделушілік пен эволюциялық идеясын негіздеді [38]. Нақтырақ айтатын болсақ, гендерлік ерекшеліктеріне сай адамдардың мотивтері мен биологиялық сипаты арасында байланыс орнауы мүмкін деген қорытынды шығады.

Эволюциондық психология мотивацияның кең ауқымын қамтыды. Мұнда мінез-құлықтың әртүрлі бағытына назар аударады. Соның бірі Р. Райан мен Э. Хоули зерттеулері проәлеуметтік мотивациясының кең қолданысын қарастырады [39]. Бастапқы уақытта эволюциондық психология басты назарын басқаша болатын. Олар тірі қалумен байланысы бар эгоистік мінез-құлыққа ерекше назар аударған еді. Кейінірек зерттеулерінде топтардағы адаптация, көмек көрсету мен ынтымақтастыққа байланысты мәселелерге көңіл бөле бастады. Аталған ерекшеліктер Р. Райт пен Э. Уилсон сияқты зерттеушілердің жұмыстарында қарастырылған. Р. Райт пен Э. Уилсонның айтуынша проәлеуметтік мінез-құлық өз өмірін сақтап қалу мақсатында топтағы бірігушілікке алып келеді. Адамның мотивтері де топшілік және жеке мүддеге сай қалыптасып отырады. Бұл нәтижелер мотивацияны тек индивидуалистік өмір сүру стратегияларынан оқшаулауға болмайтынын айтып тұрғандай. Әлеуметтік мінез-құлық топтық деңгейдегі келісімді және ұзақ мерзімді табысты жақсартатын бейімделу стратегиясының бір түрі ретінде қарастырған. Эволюциялық тұрғыдан алғанда, мотивация жеке мүдделер мен ұжымдық мақсаттар мүдделері арасындағы тепе-теңдіктің нәтижесі болып табылады.

Психологияда аса танымал тұлға Абрахам Маслоу. Ол мотивацияның ең танымал теориясын өмірге әкелді. Алғашқы зерттеуін ол 1943 жылы «Адам мотивациясының теориясы» атты мақаласында жариялады. А. Маслоудың

теориясы бойынша адам мотивациясы иерархиялық қажеттіліктер бойынша орналасады. Бұл қажеттіліктердің алғашқы сатысында базалық физиологиялық қажеттіліктер бар. Кейінгі сатыларға өзін жүзеге асыру үшін қалыптасатын күрделі психологиялық ұмтылыстар кіреді [40]. Аталмыш иерархияны көп жағдайларда бес деңгейден тұратын пирамида ретінде суреттейді. Олардың әрқайсысы нақты бір қажеттілікке қатысты орналастырылған. Пирамида негізін фундаменталды физиологиялық қажеттіліктер құрайды. Ең астында тамақ, су, жылу және демалыс тұрады. Бұл қажеттіліктер тірі қалуға мүмкіндік беретін ең төменгі қажеттіліктер. Негізгі қажеттіліктер қанағаттандырылған жағдайда адамдар қауіпсіздікті сақтауға ұмтылады. Қауіпсіздікті сақтауға зиян заттардан сақтану, қаржылық жағдай, денсаулық пен қоршаған ортадағы тұрақтылық кіреді. Дәл осы қажеттіліктер қауіпсіздік сезім мен өмірімізді жоспарлауда шешуші рөл атқарады.

Физиологиялық қажеттіліктер мен қауіпсіздіктер орындалғаннан кейін махаббат және қатыстылық сияқты әлеуметтік қажеттіліктер маңызды орынға шығады. Адамдарға тұлғалық қарым-қатынастар (махаббат, қатыстылық және сүйіспеншілік) орнатуға ұмтылыс тән екені мәлім. Бұл қатынастарға отбасы, достық және махаббатты құрайтын адамдармен қатынасты қалыптастыру мен оны қолдау кіреді. Бұл қатынастар эмоциолық қолдауды, жақындастықты қалыптастыру үшін маңызды болып табылады. Әлеуметтік қажеттіліктерді қанағаттандырған соң сыйластықты қалыптастыруға деген ұмтылыс пайда болады. Ол екі категорияға бөлінеді: өзінді сыйлау және басқалардың тарапынан сыйластық. Өзінді сыйлауға өзінді бағалау, өзіне деген сенімділік және жетістікке жету кіреді. Ал басқалардың тарапынан сыйластық категориясына құрметке ие болу мен өзгенің мойындауы және ризашылық білдіруі қамтылады. Осы аталған сезімдерді қалыптастыру адамның бойында өзіне деген жоғары бағалаушылық пен сенімділікті қалыптастыра бастайды.

Бәрімізге мәлім жайт А. Маслоу иерархиясының шыңында өз-өзін жүзеге асыру тұрады. Ғалымның ұсынған бұл тұжырымының мәні жеке потенциалды жүзеге асыру керек дегенді білдіреді. Олар жеке жетістіктерге жету және шығармашылық пен мәнді өмір тәжірибелерді қамтиды. Өзіндік әрекет ету өз қабілеттерін жүзеге асыру арқылы адам өзінің «ең жақсы» нұсқасы болуға тырысады. Яғни, сопылықтағы «кәмил инсан» яғни кемел адам сияқты болу ғой. Бұл түсінікке өзіндік мақсаттарға жетуді де қосуға болады. А. Маслоудың айтуы бойынша ең алдымен төмен қажеттіліктер орындалып, содан кейін жоғары деңгейдегі қажеттіліктер қанағаттандырылуы керек дейді. Дегенмен, ол иерархия әрдайым бірдей емес екендігін де мойындайды. Өмір болған соң адамдар әртүрлі. Әркім өздерінің әлеуметтік, мәдени деңгейлеріне байланысты бұл қажеттіліктер әр түрлі деңгейлерде қабылдайтынын ескерткен Маслоу мырза. Бұл икемділік адамдар өмірдегі жағдайлар мен қоршаған ортаның әсеріне байланысты қажеттіліктердің әр түрлі деңгейлерде болады.

Келесі зерттеуші Дж. Аткинсон күтілетін нәтиженің деңгейі мен рахаттану күйі әр тұлғаның іштей өзі белгілеген өлшемдері бойынша бағаланады және көп жағдайда мұндай «бағалаулар» санасыз күйде іске асады деп тұжырымдайды. Оң нәтижені ескере отырып және маңызды саналатын құндылықтарды көре білген адамдар нәтижеге жету үшін ынтасы мен мақсатқа бағыттаған күш-жігерін арттырады [41]. Әрине, Дж. Аткинсонның бұл тұжырымдамасындағы «санасыз» түрде іске асады деген пікірі, әлі эмперикалық дәйектеуді қажет етендігі байқалады. Осыған қарамай, Құрандағы «Сондай иман келтіргендер, Алланы еске алу арқылы көңілдері жай тапқандар. Естерінде болсын, Алланы еске алумен жүректер орнығады» (13:28) деген аятта адамның сенім арқылы рахаттану және жан дүниенің ерекше позитивті күйге ие болатындығы баяндалады және және «Ол ынталылар, Раббыларына шын жолығатындықтарын ойлап әрі Оған анық қайталайтындықтарын да біледі» (2:46) деген аятта «жолығатындықтарын ойлап» бөлігінде сенушінің өз-өзін бағалау үрдісі жүретіндігі дәйектейді. Ал, Доусонға сәйкес рахат алуға қолдау көрсету сияқты сыртқы факторлар және адамның өзін-өзі бағалауы мен өзін қабылдау деңгейі себеп болады деп тұжырымдайды. Сонымен қатар сенім бастапқы қозғаушы нүкте функциясын атқарады, сенуші өмірде нақты жағдайларға тап болған сәтте нәтижеге қол жеткізу ықтималдығын өлшейді, нәтижеде діндардың іс-әрекеттерін бағыттайтын құрылғы мотивация жүйесін бойына енгізеді. Құранда «Сабыр және намазбен жәрдем тілендер. Расында намаз ынталылардан басқаларға ауыр келеді» (2:45) делінген және жоғарыда келтірілген (2:46) аяттарда «ынталылар» категориясын белгілейді және әр сенушіні ішкі өлшемін осы категорияға бағыттайды. Нәтижеде сенуші «ынталылар» талаптарына сәйкестенуге тырысады. Бұл жерде сенушілердің шынайы өмірдегі діни рәсімдер мен белгілеген әрекеттерді орындау барысындағы туындаған қиыншылықтарды еңсеру үшін исламның бағыт-бағдар беру жүйесіндегі алдын-ала дайындау және жігерлендіру шаралары ретінде бағалауға болады.

Мотивацияның басқа да қырларын көрсететін, тереңірек түсінуге жол ашатын теориялардың бірі ретінде Дэвид Макклелланд атты психологтың зерттеулерін айта аламыз. Оның зерттеу жұмысында адамдардың жетістікке жетуі қалай жүзеге асады және оған жетуде ішкі сезімдері қандай түрткі береді деген тақырыптар қарастырылған. Зерттеуші А.Т. Джигкаев өзінің «Мотивационная теория Д. Макклелланда и ее роль в мотивации персонала» атты еңбегінде «Мотивационная теория Д. Макклелланда имеет важное значение в области управления персоналом и позволяет эффективно мотивировать сотрудников, особенно в контексте различных задач и проектов.» деген сөзі арқылы теорияның бағытын айқындап көрсетеді [42]. Бұл теория жеке амбициялардың маңыздылығы және мотивацияның факторы ретінде кемелдікке жетуді аңсаудың маңыздылығын көрсетеді. Жетістікке не бір мақсатқа жету мотивациясы адамның үлгеріп қалуға және сапа стандарттарына сәйкес болуға деген қалауымен анықталады. Теорияның

бірінші даму кезеңі Д. Макклелландтың 1950-1960 жылдары жарияланған жұмыстарында орын алды. Макклелландтың теориясы жетістікке жету қажеттігінің концепциясы ретінде танымал. Бұл теория келесідей алғышарттарды шешеді: орта қиындықтағы тапсырмалар, нәтижелерге деген жауапкершілік таныту, өз жұмысына деген кері байланысты алу [43].

Мотивациялық теорияның тағы бір түрі Х және У теориясы. МакГрегор бұл теорияның ХУ деген екі санатын көрсетті. Х теорияның сипатына сәйкес көп жағыдайда басқа біреу, яғни, сыртқы күш арқылы мотивацияланады. Ал У теорияның сипаты ол өз-өзіне мотивацияландыру тән. Бұл теория негізінен өндірістің өнімділігі мен қызметкерлердің белсенділігін анықтауға бағытталған. Х теориясына тән қызметкерлердің көбісі өз міндетін атқарудан қашқақтайды. Жұмыс күнін қысқартуға немесе әртүрлі сылтаулармен берілген тапсырманы толық орындамауға бейім [44]. Яғни, Х теорияның сипатына сәйкес жұмыс жасауда жалқаулық пен жауапкершіліктің ара-қатнасы басты категория саналады. Адамдар, жүктелген міндеттің өмірдегі басты нәрсе екендігін сезінсе де оны орындау барысында жауапкершіліксіздікке салынуы ықтимал. Өз кезегінде бұл өнімділіктің кемуіне жұмыс берушінің сынына ұшырауға алып келеді. Әдетте бұл мәселені жұмыс беруші қатаң бақылау мен әр тапсырманың орындалғандығын қатаң қадағалау арқылы шешуге тырысады. Яғни, жұмысшының ынтасы мен мотиві тікелей жұмыс беруші басшылары немесе өзге де сыйақы (жалақы) тағайындау күзіреттілігі бар тараптың талабы немесе құлшындыруы негізінде туындайды. Көбіне бұл сөгіс беру, жұмыстан босату, лауазымын түсіру секілді жазалау шаралары арқылы іске асады. Сонымен қатар тіпті мәжбүрлеу әрекеттері де оры алу мүмкіндігін көрсетеді. Ал, У санатындағыла әлде қайда белсенді және жұмыс істеуге дайын сонымен қатар жауапкершілікті өзіне ала білетін тұлғалар. У теориясы адамдардың белгілі мақсатқа жету жолында өз-өзін бағыттап, бақылай алуын белгілейді. Мұндағы, басқару тетігі тек міндеттердің азаюы мен көбейуіне қатысты орын алады. Х санатында жұмысшы басшылықтың қалауы мен белгілеген ережелері бойынша ғана өнімділікті арттыруы тиіс болса, У санатында жұмысшы басшылықпен өз пікірі мен тәжірибесін бөлісе отырып, өзіне ыңғайлы тәсілдермен мақсатқа жетеді. Бұл тұста қандай да бір жұмыстың аяқталғандағы нәтижесі жұмысшының негізгі мотиваторына айналады. Мысалы, жұмыс беруші жұмысшымен келісім-шарт түзеп нәтижеде жұмысшы белгілі бір мерзім аралығында келісім-шартта қойылған міндеттерді орындауы талап етіледі. Шарттағы мерзім мен талапқа сай жасалған жұмыс ақысы өтеледі. Осы тұста жұмысшы тарапынан міндетті орындауға деген құлшыныс – тапсырманы тезірек аяқтап, сыйақыны алуға деген құштарлықтан туындайды. Алайда, бұл теорияда дін элементі нақты қарастырылмаған. Дейтұрғанмен, адамның өз-өзін рухтандыру мен бір нәрсеге бағыттау қабілетін, діни міндеттерді орындау барысында да қолдана алады деген түйін жасауға болады. Құранда «Дінде зорлау жоқ. Расында туралық, азғындықтан ажыратылды. Енді кім жауыздыққа қарсы келіп, Аллаға

иман келтірсе, сонда ол рас үзілмейтін (берік) тұтқаны ұстады. Алла әр нәрсені естуші, білуші» (2:256) делінген аятта сенушіге дін ісінде мәжбүрлік жоқ екендігі, керісінше адамның қалау еркіндігі мен құштарлығы себебінен діни міндеттерді орындауы баяндалып тұр. Ислам діні, тіпті жалпы діни мотивацияның көзі осы У санатындағы секілді ішкі құлшыныс саналады. Құранда «Әй Израил ұрпақтары! Берген нығметімді еске алыңдар! Уәдемді орындандар. Мен де серттеріңді орындаймын. Әрі Менен ғана қорқыңдар» (2:40) және «Олар: «Бізді тозақ оты санаулы күндер ғана (азапта) ұстайды» дейді. (Мұхаммед F.C.) оларға: «Алладан уәде алдыңдар ма? Алла уәдесін сірә бұзбайды. Немесе Аллаға білмегендеріңді айтасыңдар ма?», - де. (2:80)» және «Шайтан сендерді кедейлікпен қорқытады да арсыздықты әмір етеді. Ал Алла (Т.) сендерге өз қасынан жарылқауды, кеңшілікті уәде етеді. Алла аса кең, толық білуші. (2:268)» деген аяттарда Жаратушы мен адам арасындағы уәделесу немесе У теориясындағы жұмысшы мен жұмыс берушунің арасындағы келісім-шарт көрінісі іспеттес міндеттер белгіленуде. Яғни, Құран аятында мұсылман үшін уәделі істерді орындаған жағдайда сыйақы алатындығы белгіленіп, сенушіні ешқандай қатаң бақылаусыз ақ сол міндеттерді орындауға құлшындыруда. Яғни, ішкі мотивацияны туындатуда.

Фредерик Герцбергтің екі факторлы теориясы 1959 жылы әзірленді. Герцберг өнімділік деңгейін анықтайтын екі фактор тұжырымдамасын анықтады. Мотивациялық факторлар – бұл қызметкерлердің жұмыспен қанағаттануын арттыратын ішкі факторлар; гигиеналық факторлар қызметкерлердің қанағаттанбауын болдырмайтын сыртқы факторлар болып табылады. Герцберг қызметкерлердің еңбек өнімділігін арттыру үшін мотивациялық факторларды ескеруді ұсынды. Теория А.Маслоудың қажеттілік теориясындағы иерархияларымен тығыз байланыстырылған, бірақ мұнда индивид мотивтерінің өлшемін анықтауға бағытталған бірнеше факторларға арнайы тоқталады. Теория бойынша индивидтердің төмен қажеттіліктерін қанағаттандыру сыртқы немесе гигиеналық факторлардың баламасы ретінде қарастырылады. Ал, төмен қажеттіліктер адамдарды нақты мақсатқа бағыттауда әлсіздік танытады. Соныдықтан жетістікке жетуге немесе өзге де әрекетте күш салуға және ынталандырға көп әсер ете бермейді. Төменгі қажеттіліктер тек адам бойындағы қанағаттанбаушылық сезімін болдырмайды деп тұжырымдады [45]. Адамдарды ынталандыру үшін жоғары деңгейдегі қажеттілікті қамтамасыз ету қажет. Олар ішкі немесе сыртқы мотивациялық факторлар. Сыртқы және ішкі факторлардың бір-біріне міндетті түрде қарама-қарсы болуы шарт емес. Бұл жердегі төменгі қажеттіліктер адамның өмір сүруіне ең қажетті тамақтану, демалу, ұйқы секілді ал, жоғарғы қажеттіліктер шығармашылық, комфорт, жетістікке жету секілді дүниелер кіреді. Ислам діні бойынша жоғарғы қажеттіліктің бірі «Алланың разылығы», «жұмаққа кіру» саналады. Құранда «Жын мен адамзатты өзіме құлшылық қылулары үшін ғана жараттым. (51:56)» «Ал енді кім, Раббыны; алдына тұрудан қорқып, нәпсісі соққан нәрседен тежеген болса, (79:40) Негізінде

оның барар жері жұмақ (79:41)» делінген аяттарда мұсылманға «нәфс» деп аталатын төменгі қажеттіліктерге бейімделген қалауларға ермей, жоғарғы «жұмақ» пен «құлшылық» етуге ынталануды туындатуда. Өз кезегінде бұл ішкі мотиватор ретінде қарастырылады.

Тағы бір теория – өздігінен шешім қабылдау теориясы сыртқы және ішкі мотивацияның адам әрекетіне әсерін көрсетуде бағытталған. Аталмыш сыртқы және ішкі модел көп жағыдайда мекемелерде, қандайда бір топтарда, өздерінің жұмысшылары немесе белгілі топ мүшелерінің өзара мотивациялауда кеңірек қолданылатын теориялардың бірі болып табылады. Бұл теориядағы ішкі мотивацияны сыйақыға жетудің бір құнды позитивті көзі ретінде қарастырады. Өйткені, адам осы үрдістегі қандайда бір іс әрекеттің жасалу барысындағы өзінің іштей қанағаттауы мен қуануы жағымды бір күшке теңеп, одан ләззат алады. Ал, сыртқы мотивация өзге адамдар арқылы, сыртқы күш арқылы беріледі. Көп жағыдайда материалдық сыйақыға бағытталады. Бұл теория бойынша: егер қандай да бір мекеме жеке тұлғаларды мотивацияландырса және сол жердегі факторларды сәйкестендіре алса онда үлкен жетістікке жетуге жол ашылады. Теорияны алғаш зерттелуі XX ғасырдың 50-ші жылдарына тиесілі. Олпорттың (The Individual and His Religion) кітабында ішкі уәждемелік сенім қайнаркөзіне сүйенетін, кемел діндарлықты және сыртқы көрініске негізделген: құлшылық үйіне бару, діни қауымға қолдау көрсету, өзге адамдарарасында діни сенімін көрсету арқылы сипатталатын толық емес діншілдікті ажыратуды ұсынды. Оған сәйкес сыртқы діншілдік дінде бекітілген қағидаттар мен діни рәсімдерді орындаудан тұрады, ал, іштей дінадарлық жоғарғы күшпен қарым-қатынасқа түсу арқылы ішкі қажеттілігін қанағаттандыруға бағытталған. Белгиялық зерттеуші Барт Найринк пен оның әріптестері аталмыш теориядағы ішкі мотивация мен ішкі діндарлық бір-біріне сәйкес келетінін көрсетті, бірақ сыртқы діндарлық сыртқы уәждеумен әрдайым байланысты бола бермейді. Сыртқы діни адам ішкі болуы мүмкін, бұл ретте сыртқы қысым болуы міндетті емес [46]. Теориядағы сыртқы діншілдік сипаттамаса ислам дініндегі мунафиқтар сипаттамаса біршама ұқсас тұстары бар. Құранда «Мунафиқтар Аллаһты алдамақшы болады. Негізінен Аллаһ оларды алдауға ұшыратады. Қашан олар намазға тұрса, жалқауланып тұрады. Адамдарға көрсету үшін оқып, олар Аллаһты өте аз еске алады» (4:142) делініп, мұнафиқтардың Алламен қатынасынан гөрі сыртқы көрініске аса мән беретіндігін байқауға болады. Ал, ішкі діндарлыққа қатысты «Алла Тағала тақуалықты бекем ұстанушыларды жақсы көреді» (3, 76 аят), «Енді, Мені еске алыңдар, Мен де сендерді еске аламын және Маған шүкірлік етіңдер де қарсы болмаңдар» (2, 152). Хадисте «Алла Тағала айтады: Құлым Мен жайлы қалай ойласа, Сондаймын. Ол Мені еске алса, онымен біргемін. Құлым Мені жеке еске алса, оны жеке еске аламын». Яғни, құран концепциясына сай Жаратушымен байланысуға құштарлық теориядағы ішкі діндарлық санатын аша алады.

Әлемдік кең таралған мотивация теорияларының бірі әділдік теориясы (Equity Model) саналады. Бұл теорияны Стэйси Адамс дамытты. Теория бойынша адамдар өздерін өзге адамдармен қаншалықты дәрежеде және қалай салыстыратындығы назарға алынады. Яғни, өзге адамдарға қарағанда өзінің қатынасы мен жасаған әрекетінің қаншалықты әділ екендігін іштей сезіну. Сол арқылы өзін басқалармен теңестіріп немесе ілгері озу, артта қалуды іштей өлшеп отырады. Көбінесе өзін жеткен жетістіктерімен және жасаған әрекетінің эффектілерін салыстыру арқылы көрініс береді. Осы арқылы іштей қанағаттанады немесе өзіне көңілі толмайды. Егер адамдарға әділ қатынас жасалса оларда бір нәрсені орындауға деген жоғары мотивация болады. Ал, егер оларда әділетсіз қатынас орын алып жатса жұмыс барысында не басқа да іс әрекеттерді іске асыруға олардың мотивациясы өте төмен болады. Дегенмен, тепе-теңдікті қарастыратын бұл әділдік теориясының іс жүзіндегі бірқатар нақтылануы тиіс тұстары ортаға шыққан. Ол мекемелерде ұзақ уақыттық жоспармен іске асатын әділдік орнату барысында эмпирикалық нәтижеге қол жеткізе алмауға байланысты байқалған. Бұл жерде діни аспектілерге де аса көңіл бөлінбеген. Дегенмен, әділдік ұстанымы ислам діні мәтіндерінде де қамтылған [47]. Ислам дін бойынша әділдіктің қатнас жасау объектісіне қарай үш түрін көрсетілген: Алламен қатынастағы әділдік, индивидтің өз-өзіне әділдігі және өзге жаратылыстармен қатынастағы әділдігі. Әділдіктің антонимі ретінде зұлымдықты белгіленеді. Аллаға әділдік оның шарифатына бойұсынып жүру кірсе, ал өзгелермен әділ қатнаста болу жайлы Құранда ««Әй мүміндер! Әділдікте мықты тұрып, егер өздеріңнің, әке-шешелеріңнің және жақындарыңның зиянына болса да, Алла үшін айғақ болыңдар; бай немесе кедей болса да. Өйткені Алла, екеуіне де тым жақын. (Олардың халін біледі) Нәпсіге еріп, әділдіктен ауытқымаңдар. Егер тілдеріңді бұрып, шындықты бұрмаласандар, шәксіз Алла не істегендеріңді толық білуші» (4:135) делінген. Бұл аятта өзге адамдардың арасындағы теңдікті сақтау белгіленген және туыстық немесе өзге де жеке қатынастарға қарамастан объективті шешім шығаруды мазмұнында қамтып тұр. Әрине, осы тұста мұсылман үшін өз іс-әрекетінің Алла тарапынан қалай бағаланатыны маңызды екендігі анық. Яғни, жоғарыдағы үшеуінен өзге Жаратушының құлдары арасындағы әділдігі ерекше назар аудартады. Бұл тұжырым діндарлар арасындағы өзара санасуды және жасаған күнә, сауап ретінде бағаланатын әрекеттерінің өлшенуі мен ескерілуін белгілейді. Осы өлшемдерді назарға алғанда сенушіге өзін іштей қанағаттануына және мотивациялануына жол ашылады. Мысалы, адамдар арасындағы мен өзгеден қарағанда діндармын немесе анау адам күна жасаса да маған қарағанда бай, жетістігі көбірек деген секілді пікірлердің орын алуы мүмкіндігі бар. Ал, Құран концепциясы осы мәселені «О дүниедегі» есеп арқылы Алланың әділдігін тұжырымдайды. Құранда: «Сонда кім тозаңның түйірінің салмағындай жақсылық істеген болса, ол оны көреді. Ал және кім тозаңның түйірінің салмағындай жамандық істесе, оны көреді. (2:7-8)» аяттар әрбір

әрекеттің Алла тарапынан нақты ескерілетіні баяндалады. Өз кезегінде бұл сенушілердің мотивациясын жоғалпауға, керісінше Жаратушының назарын аудару үшін құлшынысын арттыруға бастайды.

Танымал батыстық мотивациялық тұжырымдамалардың бір күту теориясы. Теорияның атауы «Expectancy Theory» сөзі «күту», «болжау», «үміттену» деген мағынаға саяды. Теорияның негізін қалаған Виктор Брум белсенділік пен мотивацияландыратын үмітшілдіктің өзара байланысты үш факторын көрсетті: жасаған әрекеті мен жұмсаған күшінің нәтижесін күту; қол жеткізілетін нәтиженің сыйақылы болатындыған үміт ету; күтілетін нәтижелі еңбектен алынған сыйақы қандай да бір құндылыққа ие болу, оны валенттілік деп атайды. В. Врум егер адам өз еңбегінің нәтижесі мен қалаған сыйақы арасындағы байланысты көрмесе, онда оның жемісті еңбекке деген мотиві әлсіз болады деп атап көрсетеді [48](Зарубина, 2016). Яғни, мақсат пен оған жеткендегі сыйақысы неғұрлым көп болса, мотивация соғұрлым күшті бола бермек. Бұл теория көбінесе өндірістік мотивтерді арттыруға қолданылады, ал, оны дінмен қатыстырып зерттеу кейінірек орын алды.

«Expectancy Theory» тұжырымдамасын діннің мәнімен байланыстырып, дамытқан зерттеуші Марин Доусон. Оның «Metaphysical motivation: an expectancy – value perspective on why religious beliefs motivate» атты зерттеуінде «үміт» теориясын дінмен байланыстырылған. Доусон «сенім өте күшті қозғаушы күш, ол жеке адамдарды және халықтарға қозғау сала алады, сенім үшін соғыс жүргізіліп, бейбітшілік орнатылады, адамдар өздерін құрбан етеді, сүйеді және жек көреді». Оның тұжырымдамасына сәйкес үлкен мақсат пен оған жетудің орындалу ықтималдығына сендіру – жоғары мотивация бере алады дегенге саяды. Дін «жоғары мақсаттарды», жоғары тәртіп құндылықтарын, сонымен қатар қалаған нәтижеге жетудің жоғары тиімді әдістерін ұсынады, яғни ол үлкен жетістікке жетуге мүмкіндік береді, деп бағалайды (Ясин, 2016). Адамдарда қойылған мақсаттың ара-қашықтығы белгілі, объективті фактілерден бірқатар ерекшеліктері болуы мүмкін. Адам мақсаты кешіккен сайын оны жақын және ұзақ уақыттан кейінгі болашақты «міне, міне келеді» деп күтуі мүмкін. Кейінге қалдырылып, үнемі созылатын мақсаттар үлкен күш-жігер мен табандылықты талап етеді. Мақсаттың уақыттан алыстауының әсері қазіргі уақыттағы белсенді әрекеттерге әкеледі. Доусон осы тұжырым арқылы діни мотивацияны қамтиды деп санайы. Мұны, аврамдық діндердегі оның ішінде ислам сеніміндегі «қиямет күні» түсінігімен салыстыруға мүмкіндік бар. Құранда «(Мұхаммед F.C.) олар саған «Қиямет қашан болады?,- деп сұрақ қояды. (42) Ол жөнде түсінік беру сенің ісің бе? (43) Оның қорытындысы, Раббыңа байланысты. (44) Негізінен сен қияметтен қорыққан кісілерге бір ескертуші ғанасың. (45) Олар қияметті көрген күні, дүниеде бір кеш немесе бір сәске тұрғандай ойлайды». Яғни, қиямет күнінің уақыты мұсылмандар дереккөздерінде нақты белгіленбеген. Қиямет уақытының алыстығы немесе жақындығы белгісіз болуы сенуші көкейінде оның кез-келген

уақытта орын алатындығын белгілейді. Нәтижеде, оған сенуші мұсылманның қияметтегі жауапкершілікті сезіне отырып, әркүнгі құлшылық пен діндегі игі амалдарды белсенділікпен орындауына құлшындырады.

Доусон діни мотивациялардың күш алуына ықпал ететін бірқатар категорияларды тізбектеді. Олар: жоғары дәрежедегі уәде етілген марапат – бұл жұмақ немесе нирвана; осындай нәтижелерге (жұмақ немесе нирванаға) қол жеткізетін мінез-құлық моделі; иман келтірген адамға көрсетілген модел бойынша іске асыруы күрделі немесе қиынға соғатын әрекеттер, олар соңғы нәтижеге (жұмақ немесе нирванаға) жол ашатын әрекеттер жиынтығы. Бұл ретте ол оң мотивация (ұмтылу), сондай-ақ ол қараған бес әлемдік дінде бар теріс уәждеме (тыйылу) бөледі [49]. Бұл жерде сыйақы жұмақ, оған жеткізетін тәсіл діни рәсім тәсілдері мен ережелері, ал, нәтижеге жол ашатын әрекеттер жиынтығы ретінде нақты орындалатын қайырымдылық іс-шаралары мен рәсімдерді жатқызуға болады. Ал, ислам сеніміндегі уәде етілген сыйақы «жәннәт» деп белгіленіп, оның деңгейлері келтіріледі, ал, оған алып баратын тәсіл «шариғат», іс әрекеттер «а`мал», «ниет» және «иман» көріністерінен тұрады. Құранда «Ал және сондай иман келтіріп, түзу амал істегендер, жұмақтық болып, олар мәңгі қалады» (2:82) делініп, жұмаққа жетудің шарты ретінде амал жасауды міндеттеледі және «Іштеріңе, өздеріңнен аяттарымды оқитын, сендерді тазартатын және сендерге Құранды әрі үкімдерін үйрететін сондай-ақ білмегендерінді үйрететін Елші жібергеніміз сияқты» (2:151) делінген аятта тәсіл, яғни шариғатты үйретуші пайғамбар екендігін баяндайды.

Ислам және батыстық мотивациялық теорияларында біршама ұқсастықтар айқын көрінді. Екі тараптың да мотивациялық ұстанымдары адамды құштарландыру, мақсатын айқындау, сол арқылы іс-әрекетті бағыттау тән. Адамды қандай да бір жетістікке жетелеу тәсілдерін қамтиды. Батыс теорияларның басым бөлігі әртүрлі мекемелердегі жұмыс өнімділігін арттыруға бағытталғандықтан басымдылық материалдық игіліктерге құлшындыруға бағытталған. Алайда, батыстық теориялардағы адамның құлшындыру тәсілдері мен Құран концепциясында сәйкестіктер көрінді. Әрине, бұл тұста Құрандағы негізгі құндылық материалдық игіліктерді негізгі мақсат ретінде қоймауымен ерекшелене түседі. Батыстық діни мотивациялық теориялардың діни емес теорияларға қарағанда ұқсастықтары ислам ұстанымдарымен біршама жақын. Бірақ, батыстық діни мотивациялық теориялардан көрі исламдық теорияларда діни мәтіндер мен сенімнің орны ауқымдырақ қарастырылады. Сонымен қатар діни мақсатқа жетуге деген құлшыныс өте ықпалды. Бүгінде танымал мотивация теориялардың көбісінің ислам мотивациясынан төмендегі мәселелерде анық ерекшеленеді: Алланың құлшыныс нүктесі ретінде қарастыру; жақсы іске ниеттену; сауапты амал; иман; жоғарғы күштің жазасы мен сыйақысы; жәннәт пен тозақ.

Бөлімді қорытындылайтын болсақ мотивациялық теориялар дамуы сонау антикалық кезеңнен басталады. Теориялар қазіргі ХХІ ғасырға дейін үздіксіз дамып келе жатыр. Әртүрлі ғылым саласының дамуы мен тәжірибелік зерттеулер нәтижесінде мотивация ұғымы кеңейіп, күрделене түсуде. Ең алғаш Аристотельдің философиялық ой жүгіртуінен бастау алып, кейін бихевиористік мектепте мотивацияны ұғым ретінде қарастыра бастады. Когнитивті психология мен гуманистік психологияға дейін адамның іс әрекетінің себебі ең түрткі болатын жайттарды білуге тырысты. Мотивациялық теориялардың даму тарихынан көрініп тұрғандай, уақыт өте келе мотивацияның қазіргі түсіндірмелері пайда болды. Мұндай өзгерістер мотивацияның анықтамасын кең ауқымда қарастырды. Мотивациялық зерттеулердің аясы мінез-құлықтың себеп-салдарын ғана емес, жекелеген психологиялық ді процестер қамтитынын көре аламыз.

Жоғарыда қарастырылған батыстық және исламдық теориялардың бүгінгі қазақстан діндарлары арасындағы практикалық мәнін талдау тақырыптың одан ары терең зерттелуіне жол ашады. Тақырып аясында далалық зерттеулер нәтижесіне жүгіну қажеттілі туындауда. Осы орайда дінтану ғылымының зерттеу тәсілдерін қолдана отырып, исламның құлшындыру күші мен оның келесідей бағыттарын талдау өзектілігі ұсынылады.

1.2 Ішкі және сыртқы діни мотивацияның теориялық негіздері мен дамуы

Бүгінгі таңда нақты діни мотивациялық теорияны талдап, зерттеуіміздің методологиялық базасын нығайту қажеттілігі туындауда. Себебі, діни контекстегі мотивацияның жалпы мотивациялық теорияларға сәйкес келмейтін өзіндік мазмұны мен құрылымы бар. Осыған орай, бұл бөлімнің мақсаты диссертациялық жұмыстың теориялық қырын нақтылауды және зерттеуіміздің ары қарайғы методологиясын қамтамасыз ету. Осы мақсатқа жету үшін Ішкі және сыртқы діни мотивация теориясының дамуы мен мүмкіндіктерін талдау міндеті қойылады. Өз кезегінде бұл кейінгі эмпирикалық зерттеулерге теориялық негіз болмақ.

ХХ ғасырдың екінші жартысында Г. Олпорт ішкі діни міндеттеме теориясын ұсынды. Г. Олпорттың ішкі діндарлық жайлы алғашқы тұжырымдарының алғышарттары 1930 жылдардан бастап көрініс бере бастады. Р. Титов өз шолуында Г. Олпорттың «Тұлға: психологиялық түсіндірме» (Personality: A psychological interpretation) атты зерттеуі діни мотивтерді іздеуге жол ашты деп санайды [50, 3 б.]. Расымен де Г. Олпорт осыдан кейінгі көлемді еңбегін тұлға мен діннің (The individual and his religion: a psychological interpretation.) қатынасына арнады [51]. Бұл еңбекте қарама қарсы күмән мен сенім және діни кемелділік пен жас діндарлықты (The Religion of Youth) салыстырған. Г. Олпорт адамның діндарлығын екіге бөле отырып, олардың сатыларына жеке-жеке тоқталады.

Алғашқысы жас діндарлық. Оның ішінде ерте балалық шақ (Early Childhood) мен жасөспірімдік (Adolescence) және студенттік (College Students) кезеңдерін қамтыды. Бұл діндарлықты өмір бойы адаммен бірге дамитын құбылыс ретінде қабылдауға мүмкіндік береді. Олпорт діни бағдар жастың дамуымен ерекше байланысты екенін айтады. Мұндай тұрғыда діндарлық тұрақты құбылыс емес. Ол іс жүзінде тұлғаның даму барысында өзгеріп отыратын дүние. Мұндай көзқарас діни мотивацияны динамикалық процесс ретінде сипаттайды. Бұл теориялық ұстаным ішкі және сыртқы діни мотивацияны ажыратудың маңызды алғышарты.

Ерте балалық шақта дін адамның өмірінде өте аз рөл ойнайды. Мұнда дінге деген ұмтылыс пен қарапайым қоғамдық жауапкершілік бар. Алайда, дін бұдан гөрі күрделі дүние екені мәлім. Ерте балалық діндарлықта мұндай күрделі дүниені сүйемелдейтін интеллект қайдан болсын. Осыған қарап Г. Олпорт баланың алғашқы діни келбеті діни сипатта болмайды дейді. Ол көбіне қоғамдық қатынастардың нәтижесінде көрініс беретін дүние деп тұжырымдайды. Балалар алдымен үлкендерден көрген діни қимылдарды қайталайды. Кейін біртіндеп көрген нәрселеріне қарап, ұсақ-түйек құлшылық түрлерін жасай бастайды. Уақыт өте келе қарапайым діни дұғаларды айта бастайды. Бұл әрекеттер бала үшін ата-анасы талап ететін күнделікті тіс тазалау немесе қол алысу сияқты қайталама істерге айналады [51, 28-29 бб.]. Бала мұның мәнін толық түсінбейді. Бұл жастағы діни мінез-құлық діни сенім немесе ішкі бағыт ретінде қабылданданбайды. Бұлдаста баланың қылықтары дінді сыртқы талаптар мен басқаларды бақылау арқылы туындайды. Мұндағы діни мотивация автономды жұмыс істемейді. Мұнда дін көбіне жеке сенімнен гөрі әлеуметтік тәрбие болып табылады. Осы алғашқы оқиғалардың туындаған тәжірибелер бала жадында сақталып, саналы діни білімнің негізіне айналады.

Жыныстық жетілу кезінде бала дінге қатысты күтпеген сезімдерді бастан кешіреді. Оған өзі оқып жүрген дұғалары аса пайдалы көрінбейді. Көптеген адамдар осы кезеңде діннен өзі күткендей сонау бір ғажайыпты таба алмайды. Оның орнына ата-анасы мен дін өкілдері үйрететін теологиялық ақпараттарды түсінуге қабілетті интеллект қалыптаса бастайды. Жыныстық жетілу кезінде бала өзін қандай да бір топтың мүшесі ретінде ерекшеленуге құштар болады [51, 32 б.]. Мысалы, ата-анасынан, «мен кіммін?» деген сұрағын қоюға дайын тұрады. Бала өзінің қандай да бір діни бағытты ұстанатынын білгісі келеді. Осы сұрақтар арқылы діни рәсімдердің мәніне жауап тапқандай болады. Дінді терең мәніне аса үңілмейді. Керісінше өзін сол топтың мүшесі ретінде сезініп, топ мүддесін қорғауға дайын болады. баланың осы кезеңінде діни ағымға тиесілігін білген кезде төзімділік танытуды үйрену өте маңызды. Әйтпеген жағдайда өзге діни ағым өкілдерімен қақтығысу ықтималдығы жоғары. Жеке тұлғаны қалыптастырудағы діннің рөлі осы кезеңде ерекше артады. Балалық шақта діни ұстаным кейде топтың бір бөлігі болу қажеттілігімен байланысты болады. Мұндай жағдайларда діни сенім рухани қажеттіліктен гөрі әлеуметтік бірегейліктен туады. Дін ішкі

мағына мен жеке қажеттілікке қарағанда әлеуметтік сәйкестіктің белгісі ретінде маңызды бола түседі. Осылайша, осы санаттағы діндар балалар үшін толеранттылық пен сыни көзқарастың қажеттілігі артады.

Жасөспірім кез жыныстық жетілу барысындағы қиын кезеңнен кейін келетіндіктен адам бойында дінді қабылдауда елеулі өзгерістер орын алады. Адам балалық кезіндегі өзі үшін шешім қабылдайтын екінші біреудің қызметін өз құзіретіне қабылдау процессін бастан кешеді. Енді бала бірінші орынға өзін қоя бастайды. Ол әке-шешесі белгілеген ой мен ұстанымдардан өзге шешімдерді қабылдауға батылдығы жетіп, іске асырады. Сол себепті, дінді де өздігінше түсініп, бұрынғы қабылданған аксиомаларды қайта ой елегінен өткізе бастайды. Кей балалар ата-аналарының діни көзқарасы мен тәжірибесіне қосыла салса, кейбірі керісінше рационалды таным арқылы діни сананы жойып жіберуі мүмкін. Жасөспірімдер барлық діни мәселелерді жинастырып, гедонистік немесе оппортунистік сипатқа тән заманауи жастар стиліндегі өмірге бет бұруы ықтималдылығы да бар [51, 33 б.]. Жасөспірімдер өздері ұстанатын моральдық құндылықтардың сақталуын Құдай қамтамасыз етеді және Құдайдың басты қызметі осы деп сенеді. Қазіргі қоғамдағы сыни ойлауға тәрбиелейтін жүйе жастардың күмәншілдігін арттырады. Сонымен қатар, дін екі ғасырға жуық сынның астында болды. Өз кезегінде бұл да адамдарды дінге сыни көзбен қарауға дағдыландырады [51, 35-36 б.]. Жасөспірімдер олар өздерін өсіп қалған адам сияқты сезінетін кезі ғой. Осы кезеңде олар дінге деген көзқарасқа мән беріп, қайта қарастырады екен. Қызық осы жерде басталады. Жасөспірім діни нанымдарды қабылдау керек пе, әлде керек жоқ па, соны өздері бағалауға тырысады. Бұл конверсиялық көңіл күйді деп айтсам қателеспейтін шығармын. Өйткені мұнда скептицизмнің күшеюді және діни догмаларды критикалық ой елегінен өткізеді. Тиісінше, ішкі және сыртқы діни уәждер саралап қарай бастайды бала. Мінекей бұл кезең кейінгі діни бағдардың дамуында өте маңызды рөл атқарады.

Студенттік шақта адам өз өміріндегі көптеген шешімді өзі шығарып дағдыланып үйренеді. Дегенмен, бұл қабілет адамның дінді қажетсіну сезімін жоймайды. Г. Олпорт сөзімен айтқанда, студенттердің жоғары скептизмі мен ғасырдың жаңа технологиялық дамуына қарамастан жастардың діни қажеттілігі айқын сезіледі. Артын Г. Олпорт діни қажеттіліктің себебі не және адам өміріндегі діннің орны мен дінді сезінуі қандай деген сауал қояды [51, 39 б.]. Мәселеге көз жүгірте келе, Г. Олпорт жастар арасындағы скептизм шіркеу қызметіне қатысты қалыптасатынын, нәтижеде діни тәжірибеден гөрі дәстүрлі догмалық сенім әлсірейтінін келтіреді. Оның басты себебі ретінде студенттердің «дәстүрлі шіркеу» позициясына көңіл толмаушылығын көрсетеді [51, 43 б.]. Осыған қарап студенттік шақта әр ұрпақ буынының жартысынан көбі ата бабасының дәстүрлі діни танымынан бас тартып өзге бағытқа бет бұрып отырса көп ұзамай ата дәстүрдің жоғалып кетуі көп ұзамай-ақ орын алар еді. Алайда, дінсіз немесе ата-

баба сенімінсіз бірнеше жылдар өткізгеннен кейін көптеген адамдар қайтадан өзінің институционалды формадағы дінге белсенді түрде құлшыныспен оралады. Екіншіден, дәстүрлі сенімге және діни мекемеге берік емес студенттердің өзі номиналды түрде шіркеуден толық қол үзбейді. Сирек болса да діни құлшылықтарға қатысып отырады. Сол себепті шіркеудің догматикалық сенімі институт ретінде әсерінен гөрі көбірек [51, 45 б.]. Г. Олпорт студенттердің скептикалық көңіл күйі мен дәстүрлі теологияны терістеушілікке классикалық еңбектер мен авторлардың ойларымен таныс болмауын, яғни, білімсіздікті келтіреді. Мысалы, Г. Олпорт жастар Фома Аквинский, М. Лютер, Ж. Калвин, А. Августин, Киркегор сияқты авторлардың еңбектері жайлы ештеңе білмейді деп тұжырымдайды. Яғни, жастық діндарлық білімсіздіктің салдары ретінде қарастырылады [51, 46 б.]. Бұл анықтау мен қабылдаудың неғұрлым тәуелсіз кезеңі. Дінге қажеттілік жалғасын тауып, тек оның сипаты мен айтылу тәсіліне байланысты өзгерістер орын алады. Скептицизм бұл дінге қатысты сенімнен гөрі діни институттарға қатысты пайда болады. Себебі, діни мотив жекелендірілген және таңдамалы болуға ұмтылады. Осылайша, дін әлі де ұйықтап жатқан резервтік мағынаның бір түрі ретінде қызмет ете алады және институттардың құлдырауына қарамастан жасырын, жан дүниенің бір бөлігінде сақтала алады.

Г. Олпорт жастық діннен кейін кемелдік дінін (The Religion of Maturity) талдап, екеуінің арасындағы басты айырмашылықтарды тізеді. Кемелдік дін тұтас, жүйелі түрде орныққан жеке тұлғаның өмір философиясы. Ол адамға нақты мақсат пен құндылықтар жүйесін қалыптастырады. Өз кезегінде бұл мотивтердің сатылары мен қосымша моралды, дүние танымды интеграциялайды. Кемел діндарлық сыншылдық пен өз сеніміне беріктіктің үйлесімділігі арқылы құралады. Өйткені, өз сеніміне берік әрі шынайы сыншыл діндар кез-келген ақпарат пен қарсы көзқарасқа сын көзбен қарай отырып, оңтайлы шешімді таба алады және өз сенімін сақтай алады. Сонымен қатар, кемел діндарлық өзінің жеке мотивациялық «энергиясы» болады және автономды сипатқа ие. [50, 3 б.]. Яғни, сыртқы күштің әсерінен гөрі ішкі мотив жоғары. Зерттеуші Р.С. Титов Г.Олпортқа сілтеме жасай отырып зерттеуші «Зрелая религиозность дифференцирована, незрелая же проста, некритична, нерелексивна. Зрелая религиозность — целостная, всеобъемлющая и структурированная жизненная философия личности, интегрирующая как когницию (картина мира), так и мотивацию (моральное приложение, иерархизация мотивов), она дает цель в жизни и систему ценностей» деп нақтылай түседі [52]. Мұндағы сыни көзқарасты қалыптастыру сенімге нұқсан келтірмейді. Керісінше сыни ойлай алған діндардың діндарлығы күшейе түседі. Ересектердің діндарлығы ішкі діни мотивацияға сәйкес келеді, өйткені ол автономды жұмыс істеуге қабілетті ақылы мен руханияты бар деп тұжырымдай аламыз.

Г. Олпорттың теориясы кейінгі еңбектерінде тереңдей түсті. 1959 жылы «Religion and Prejudice» (Дін және көзқарас) атты еңбегінде кемел және жастық

діндарлыққа балама ретінде ішкі және сыртқы діндарлық ұсынылды. Г. Олпортта көзқарас тікелей мағынасынан ауытқып беріледі. Мұндағы «Prejudice» анықтамасын тек 1966 жылы ғана нақты анықтамасын берді. «Prejudice» анықтамасын Г. Олпорт Фома Аквинскийдің философиясындағы «жеткілікті негізге сүйенбестен басқалар туралы жаман ойлау» және Спинозаның «жек көру көзқарасы» деген нұсқасы бойынша түсіндірді. Г. Олпорттың тікелей сөзі бойынша «жек көру көзқарасының анықтамасы арқылы біз екі компонентті бөліп қарастырамыз: негативті сезім немесе қатынас, және рационалдылықтың болмауы» [53, 448 б.]. Сонымен «Дін және көзқарас» еңбегіне қайта оралсақ, мұнда автор діндарлық пен өзге сенімге қатысты теріс көзқарастың (prejudice) байланысына тоқталды. Мысал ретінде христиан, иудей шіркеулеріне келетін адамдар және дінге сенбейтіндер арасындағы діни төзімділік пен алалаушылық көзқарастарды салыстырды. Сол кездегі зерттеу қорытындыларына сүйене отырып, Г. Олпорт дінге сенбейтіндер шіркеуге баратын адамдарға қарағанда әлдеқайда төзімді көзқараста екеніне таңданыс білдірді және оның себебіне үңілді. Г. Олпорт «Зерттеу иудейлер христиандарға қарағанда төзімдірек, алайда, мүлде діндар емес адамдар иудейлерге қарағанда төзімдірек» деп сипаттайды және мәнін түсінуге күш салады [54]. Яғни, діндар емес адамдар ең төзімді көзқарасты ұстанушылар ретінде көрініс берген. Алайда Г. Олпорт бұл пікірмен толық келіспеді және мұны тек демографтар қолданатын статистика деп бағалады. Ал дін психологиясы мұны басқа қырынан терең түсінуі тиіс деген міндет қойды. Сол себепті Г. Олпорт діни төзімдікті тек діни сеніміне тиесілігімен ғана өлшеуден гөрі адамдардың діндарлық деңгейі мен ғибадат үйіне бару жиілігімен бөліп қарауды қолдады. Мысалы, Г. Олпорт шіркеуге жиі баратын адамдардың арасында діни төзімділік жоғары ал, сирек баратын адамдардың төзімділігі төмен деген қорытындыны алға тартты. Г. Олпорт ол жайлы «Бұл ашылым дінді міндет ретінде қарастыратын, шіркеуге әр апта сайын немесе одан да жиі баратын діндарлардың көпшілігі өздерінің сенімдерін сәтті үйлестіріп, сенімдеріне сәйкес өмір сүретіндерін білдіреді. ...олар дінге кездейсоқ жүгінетіндерге тән фанатизмнің азғырылуынан құтыла алды» деп ой түйеді [54]. Осыдан келіп, Г. Олпорт егер діндарлардың шіркеуге жиі баруы ішкі құндылықты білдірсе, онда олар өз діні мен негізгі қағидаттарын сақтауға мұқият болады. Оның қатарында адамсүйгіштік те қамтылады. Өйткені, адамсүйгіштік діндарлардың сенімі бойынша негізгі қағида. Дәл осы діндарлыққа кері сипатты Г. Олпорт шіркеуге тұрақсыз түрде келетін діндарларды көрсетеді. Г. Олпорт зерттеуі бойынша мұндай адамдар көп жағдайда дінді «сыртқы» құндылықтар ретінде қабылдайды. Олардың санасында дін қандай да бір пайда әкелетін құрал немесе өз мақсатына жететін жол. Сыртқа діндарлар қоғамда қолдау табуды қалайды. Қиын сәттерде және тұлғалық дағдарыс сәтінде дінне жұбаныш тапқысы келеді. Г. Олпорт айтпақшы сыртқы діни ориентация адамның адамның өзінен ұнайтын көзқарасынан бас тартуға жетелемейді. Мұнда адам өзінің пікірін, өзімшіл ойын

одан әрі күшейтуге тырысады. Қандай нәрсе болсын өз мақсатына жету жолында құрал болуы тиіс деген түсінік жатыр [54]. Осы талдауды жүргізу арқылы ресми діни мүшелік діни төзімділікті қайта қарастыруды дәлелдеді. Г. Олпорт діндарлықтың қасиетін ішкі және сыртқы бағдар тұрғысынан қарастырды. Мұндай талдау шеңберінде сыртқы діни мінез-құлық пен ішкі мотивация арасындағы ерекшелік көптеген ғалымдардың қызығушылығын тудырды. Ішкі діни бағдар жеке тұлғаның құндылықтар жүйесіне жақсы интеграцияланған. Ол мінез-құлықты бағыттау принципі ретінде қызмет етеді. Сыртқы діни бағдар дінді құрал ретінде қолданады. Г. Олпорттың тұжырымы ішкі және сыртқы діни мотивацияны эмпирикалық түрде ажырату үшін теориялық негіздеме ұсынды.

Г. Олпорт бұл гипотезасын 1966 жылы тереңірек қарастырып, арнайы «The Religious Context of Prejudice» (Теріс пікірлердің діни контексті) атты мақаласын жариялады. Мақалада Г. Олпорт алдыңғы «Religion and Prejudice» (Дін және теріс көзқарас) атты зерттеуінің жалғасы іспеттес көрініс тапты. Автор сол кездегі көптеген сауалнамалардың нәтижесінде шіркеуге барушылардан гөрі шіркеуге бармайтындар арасында нәсілдік, діни және этникалық теріс көзқарастар аз деген тұжырымның орныққанын айтады. Нақты мысал ретінде Адорно мен әріптестері және Рокич, Г. Олпорт пен Крамер, Стауффер, Уилиям секілді зерттеушілердің зерттеу қорытындыларына сүйенеді. Г. Олпорт осыған қарап «Зерттеу қорытындылары әрқашан бірдей: толеранттылыққа дін мүлде қабыспайды, ал, секуляризм қабысады» деген тұжырымд басым зерттеушілер қуаттайтынын айтады. Оған дәлел ретінде Стауффердің «шіркеуге баратындардың көбісі шіркеуге бармайтындарға қарағанда төзімсіз... ымыраға келмейді» деген сөзін келтіреді [53, 447 б.]. Алайда Г. Олпорт бұл пікірмен келіспейді және алынған қорытындыларда әдістемелік немесе теориялық қырын жетілдіруді ұсынады. Мысалы, «Дінде қандай да бір теріс көзқарас қалыптастыратын және сол мезгілде теріс көзқарастың алдын алатын нәрсе бар. Сондықтан мен осы парадокстық жағдайды анықтағым келеді» деп өз зерттеуін негіздейді [53, 447 б.]. Нәтижеде Г. Олпорт төзімділікке кері әсер ететін фанатизмнің тамырын зерттеуді мақсат ретінде қойып, оған жету үшін үш бағытта талдау жасауды зерттеу міндетіне кіргізеді. Олардың қатарына теологиялық контекст, әлеуметтік-мәдени контекст және тұлғалық-психологиялық контекст кіреді. Олпорттың діни алалаушылықтың арақатынасын зерттеуі сыртқы әрекеттер мен негізгі ниеттер арасындағы айырмашылықты анық көрсетеді. Адам діни тәжірибесі мен наным-сенімі әрқашан бір-біріне сәйкес келе бермейтінін түсіндіреді. Бұл діни тәжірибені тек институционалдық қатысу немесе ғибадат ету жиілігі негізінде бағалаудың қауіптілігін көрсетеді. Осы себепті діни мінез-құлықты түсіну оның туындайтын мотивациялық бейімділігін зерттеуді қамтуы маңызды. Осыған байланысты діндарлықты ішкі және сыртқы мотивация тұрғысынан зерттеу діни сенімнің персонологиялық және әлеуметтік мағыналылығына жетудің жақсы құралы. Ішкі

және сыртқы діни мотивацияның құрылымдары теориялық парадигма шеңберінде төменде осы тармақта арнайы талданады.

Г. Олпорт төзімділікке кері әсер ететін фанатизмнің теологиялық контекстінде ол фанатизмге алып келетін үш түрлі теологиялық жүйені жіктейді. Алғашқысы дін адам өміріндегі тағдырдың ең соңғы ақиқаты екенін белгілейді және бұл ақиқатты түсіндіретін жүйе ретінде өзін орнықтырады. Сондықтан өзге сенім мен философиялық ілімді адамзаттың құтқарылуына төнетін қауіп ретінде танытады. Алайда Г. Олпорт теологиялық контекстің бұл жүйесі мен доктринасы жыл өткен сайын жұмсарып, фанатикалық ықпалы азайып келеді деп дәйектейді. Мысалы, Г. Олпорт ертеректе ұзақ уақыт бойы протестанттық дәстүр бойынша күпірлік (heresy) ауыр қылмыс саналды. Тарихта Батыс елдерінде дінге күпірлік келтіргені үшін дінбасылар адамдарды өлім жазасына кескен кездері де орын алған. Алайда, Г. Олпорт XX ғасырда мұндай пікірлердің жұмсарып, діннің абсолюттік сипаты әлсіреп, дінбасылар мен діндарларға абсолюттік құқық бермейтінін түсінумен қатар жүретінін айтады [53, 449 б.]. Яғни, Г. Олпорттың талдауы бойынша абсолютті ақиқат ретінде қабылданатын дінді түсіндіретін дінбасылар мен діндарлар жай ғана қатардағы адам ретінде қабылданып, абсолютті құқыққа ие емес екенін мойындауы өзге сенімдерге деген төзімсіздікті азайтады. Өйткені, діндарлар мен дінбасылар өзге сенімді ақиқатқа қарсы жүйе ретінде қатаң көзқарасты сіңіруге құқы жоқ екенін түсінеді. Фанатизмге стимул болатын екінші теологиялық доктрина қандай да бір халықтың немесе нәсілдің «таңдаулы» болуы. Г. Олпорт бұған мысал ретінде «Deus vult» (Құдай осыны қалайды) немесе «Gott mit uns» (Құдай бізбен бірге) деген христиандық тарихтағы ұрандарды келтіреді [53, 449-450 б.]. Мұндай сарындағы ұрандар мен таңдаулылықты шектен асыра насихаттау өзге сенімдегілерді кемсітуге немесе қатал ұстанымдарды қалыптастыруы мүмкін. Үшінші теологиялық контекстегі фанатизмге жетелейтін доктринаға Г. Олпорт теократиялық тұжырымды жатқызады. Г. Олпорт құдай атынан басқарғысы келетін көптеген доктриналар азаматтық, құқықтық және діни жетекшілікті толығымен қамти отырып, қоғамда дін еркіндігіне қысым жасайтынын алға тартады. Теократиялық ұстанымды Г. Олпорт артта тарихтың қойнауында қалған доктрина ретінде ғана бағалайды [53, 450 б.] . Дегенмен, әлі күнге дейін жекелеген діни ұйымдар мен ағымдар теократиялық тұжырымдарды дамытуға күш салып жатқаны бізге мәлім. Бұл таксономия діни экстремизмнің діннен емес, догмалар мен олардың экзегезіне негізделгенін көрсетеді. Олпорт фанатизмді тарихи тұрғыдан орналастырады және оны өзгермелі және статикалық емес құбылыс ретінде сипаттайды. Теологиялық догматизмнің баяу эрозиясы діни толеранттылықты кеңейтудің маңызды факторларының бірі ретінде ұсынылған. Осылайша, фанатизм қажеттіліктен гөрі күтпеген жағдай сипатына ие болады. Бұл тұжырым діни уәждеме мен діни мінез-құлықты кез-келген талдауда институционалдық және идеологиялық өлшемдердің маңыздылығын көрсетуге қызмет етеді.

Әлеуметтік-мәдени контекст дінге параллелді, кейде дінмен қабаттаса отырып көзқарастар қалыптасуы мүмкін. Г. Олпорт қазіргі әлеуметтік жүйенің бір тірегі дін болса, қалған параллелді бөлігі зайырлы элементтерден құралады дей келе әлеуметтік құрылымның өзі «өз елінің дұрыстығы немесе бұрыстығы», «батыс мәдениетінің артықшылығы», «қандай да басымдылығы бар топтардың әлсіз топтарға өктемдігі» секілді қоғамдық қалыптасқан әділетсіз немесе келеңсіз жағдайларды қамтитынын айтады. Яғни, мұның өзі қоғамдағы теріс көзқарастың бір бөлігі. Г. Олпорт дін нәсілдік, ұлттық, топтық әр алуандылық пен көзқарастарды бейімдеу арқылы әлеуметтік құрылымға қолдау білдіре алады және мұндай әлеуметтік құрылымдар көбіне басымдылыққа ие деп тұжырымдайды. Мысал ретінде нацистік қысымның нәтижесінде германиядағы шіркеулердің мәдени және саяси капитуляцияға ұшырауын көрсетеді [53, 450-451 б.]. Сондай-ақ Г. Олпорт сол кездегі Америка қоғамында орын алған діни-нәсілдік, діни-қауымдық бөліністерге қарап, қандай да бірге шіркеуге мүше болу арқылы адамдар қандай да бір қастаның немесе әлеуметтік топтың немесе ұлттың мүшесі болуға ұмтылу мотиві жатыр дейді. Шіркеуге келетіндердің арасында теріс көзқарастардың жиі кездесуі діннің кері пікірді сіңіру дегенді білдірмейді, керісінше әр адамның психологиялық құндылықтарына байланысты. Өйткені, ондай адамдар дін ілімі өзінің теріс көзқарасымен сәйкес болуын қалайды. Кейбір адамдар өзіне сенімсіз болса, теріс көзқарас оған өзін-өзі бағалауын күшейтеді, дін оған қауіпсіздікті қамтамасыз етеді. Басқа біреу өзін жегідей-жеп кінәлаушылық көңіл күйде болса, теріс көзқарас оны ақтап алады, ал дін оны жеңілдетеді. Теріс көзқарас терминдер арқылы өзге топтардың қауіпі жайлы түсінік берсе, дін жердегі немесе көктегі сыйлық пен құрметті уәде етеді. Дәл осылайша көптеген адамдар үшін дін де, теріс көзқарас та бір қызметті атқаратындай көрінеді. Алайда, бұл екеуінің арасында нәзік шекара бар. Г. Олпорт шіркеуге баратындардың екі типін осыған қарай бөледі. Алғашқысы, «communal» (қауымдық), екіншісі «associational» (ассоциалды) тип. Алғашқы типке шіркеудің әлеуметтік-мәдени қызметіне бола баратын діндарларды жатқызады. Мысалы, сол кездегі еврей және афро-американдық шіркеулерде ұлттық және нәсілдік ерекшелік бірге қамтылады. Дәл сол сияқты сол кездегі кейбір протестант және католик шіркеулеріне де баратын адамдар өздерінің ақ нәсіл өкілі екенін білдіретін қоғамдық-мәдени орын ретінде қабылданғанын көрсетеді. Г. Олпорт қауымдық типтегі діндарлардың саны басым екенін айта келе, «Қауымға мүшелік сәнге айналды; кейбіреулер үшін бұл қандай да бір мәртебені қамтамасыз етеді, басқалары үшін өсек пен әңгіме орталығы, жалғыз адамдар үшін кездесу орны мен ойын-сауық құру, тіпті сақтандыруды сатудың жақсы тәсілі» деп, сол кездегі қауымдық діндарларды сипаттайды. Қауымдық типке қарама-қарсы ассоциалды типтегі адамдар көбіне діни сұранысын қамтамасыз ету үшін ғибадат үйіне келеді [53, 452 б.]. Яғни, бұл типтегі адамдар қоғамдық статус пен жамағатқа мүшелік жасауға аса құмар емес немесе діни ортадан іздеуге асықпайтын діндарлар жатады. Талдау көрсеткендей,

дін мен алалаушылық бірлестігі әлеуметтік және психологиялық процестер арқылы жүзеге асады. Мұндай ортада дін көбінесе ішкі сенімнің көрінісі ретінде емес, әлеуметтік қажеттіліктер мен психологиялық жағдайларға байланысты қабылданады. Діннің алалаушылыққа ұқсастығы гносеологиялық емес, функционалды. Керісінше, діни іс-әрекеттің мотивациялық құрылымы біреудің діни ортаға түсу себептеріне байланысты болады. Коммуналдық және ассоциативті арасындағы айырмашылық діни қатысудың сыртқы және ішкі көздерін түсінуге ықпал етеді. Бұл схема ішкі және сыртқы діни мотивацияны зерттеудің тікелей теориялық негізіне жатады.

Жеке психологиялық контекст. Г. Олпорт бұл контекстте шіркеуге баратын әркімнің ішкі және сыртқы діни мотивтері жайлы ой қозғайды. Ол әрбір үлкен діни топтың келіп-кетуіне қарай негізгі және маргиналды діни мүшелері бар екенін айтады. Сыртқы немесе маргиналды бөлігі діни рәсімдерге қатысуы мен құлшылық үйлеріне келуі өте сирек. Мысалы, олар өмірінде екі-үш рет қана ғибадат үйіне келуі мүмкін. Г. Олпорт сол кездегі ғибадатқа жиі әрі тұрақты, сирек келетіндер арасында нәсілдік, ұлттық алауыздық өте аз екенін келтіреді. Г. Олпорт мұнда Штрейнингомның зерттеуіне сілтеме келтіріп, сауалнаманың нәтижесінде: 900 оқытушының үштен бірі мүлде шіркеуге бармаған және бұлардың арасында теріс көзқарас (14,7%) өте аз көрсеткіште болған; көбісі айыны бір рет шіркеуге барған және бұл санаттағы адамдарда көрсеткіш екі есе көбейген (25%). Дәл осындай көрсеткіш айына екі үш рет баратын адамдар арасында да байқалған. Яғни, теріс көзқарас жоғары деңгейді байқатқан. Ал, айына 5-тен 11-ге дейін баратын діндарлар арасында теріс көзқарас азая түскен. Ал, айына 11-ден көп баратын адамдар арасында 11,7% көрсеткіште болып, шіркеуге бармайтын адамдардан да төмен деңгейдегі теріс көзқарасты қамтыған [53, с. 453]. Осыдан келіп Г. Олпорт жеке және ішкі мотивтен шыққан діндарлық тұрақты түрде шіркеуге баруға түрткі болады және номиналдылыққа ұмтылыс аз, сәйкесінше қауымдық теріс көзқарасқа әуес емес деген жалпы тұжырымы шығады. Ал, номиналды мүшелікке құмар және діндарлығы сыртқы құндылыққа бағытталған діндарлық, ұлттық, қауымдық, нәсілдік теріс көзқарастарпен корреляциясы бар деген қорытынды шығады. Қысқаша айтқанда, бұл деректер дінге қатысу жиілігі мен оның мотивациялық дәрежесі арасындағы нақты байланысты көрсетеді. Олпорттың пікірінше іс жүзінде ешқашан шіркеуге бармайтындардың сенімі немесе анда-санда шіркеуге барушылық көбіне сыртқы діни бағдармен байланысты деп санайды. Ал, сыртқы діни мотивация мен ол алалаушылықтың жоғары байланысы бар деп қорытындылайды Олпорт мырза. Керісінше, шіркеуге ғибадат жасау үшін, үнемі бару басқа типке жатады. Мұнда адамдар рухани қажеттілік ретінде шіркеуге немесе ғибадат үйіне барады. Өз кезегінде бұл ішкі діни мотивацияның айқын белгісі дейді ғалым. Мұндай жағдайларда дін құндылыққа негізделген бағдар көзі ретінде қызмет етеді. Ал мұндай дін құндылығы қоғамдағы діндарлардың өзара төзімділіктерін жоғарылатады.

Г. Олпорт әріптесі Майкл Росспен бірге 1967 жылы «Personal Religious Orientation and Prejudice» (Жеке діни бағдар және (теріс) көзқарас) атты мақаласында діни ориентацияның түрлеріне тоқталды. Діни ориентацияны ішкі және сыртқы деп екі бөліп көрсетті. Бұл мақала Г. Олпорттың ұзақ жылдар бойы қадам-қадамымен дәйектеп келген ішкі және сыртқы діни мотивтерді жинақтауы мен қорытындылауы іспеттес. Сонымен бұл мақалада Г. Олпорт пен М. Росс алдыңғы зерттеулерінде (1959, 1966 жылдардағы мақаласында) айтылған шіркеуге баратындардың арасындағы теріс көзқарастың орын алуына тоқталады және мұның себебі ретінде діндардың ішкі «intrinsic» және сыртқы «extrinsic» діни ориентацияға қатынасына қарай бөледі [55, 434 б.]. Мұны Г. Олпорт пен Росс «Қисық сызықты тәуелділік» (The Curvilinear Relationship) деп атап, эмпирикалық зерттеулердің нәтижелері негізінде дәйектеуге тырысады. Мұндағы автордың айтпағы теріс көзқарастар мен шіркеуге барушылық арасында қандай да бір тіке немесе тұрақты корреляция жоқ екенін білдіреді. Алдыңғы зерттеуінде (1966) келтіргендей, шіркеуге бармайтындар арасында теріс көзқарас аз, анда-санда баратындар арасында сәл көбірек, ал, шіркеуге жиі әрі тұрақты баратындар арасында мүлде аз. Яғни, корреляция сызығы бір көтеріліп қайтадан түседі. Қисынға салса, шіркеуге бармайтындар ең азы, сирек баратындар одан сәл көптеу, жиі баратындар ең көп теріс көзқарасқа ие болу керек еді. Бірақ корреляциялық сызықтың тәуелділігі қисық. Г. Олпорт пен Росс мұны екі түрлі сандық зерттеуге сүйенеді: 1963 жылғы Е. Струенингтің «Antidemocratic attitudes in a Midwest university» [56] атты зерттеуіне және 1957 жылғы Х. Холдзманның «Attitudes of college men toward non-segregation in Texas schools» [57] атты сандық зерттеуі [55, 433-434 б.]. Г. Олпорт пен Росс бұл мақалада алдыңғы зерттеуде қамтылмаған ерекшелігі ретінде өздеріне дейінгі зерттеулердегі ішкі және сыртқы ориентациясы мен теріс көзқарастың корреляциясын анықтау шкаласын дамытуға арнаған [55, 435 б.].

1970 жылдарға дейін жасалған зерттеулердің жалпы қорытындысы сыртқы және ішкі діни ориентацияның танымалдылығы мен негізгі қағидаттарын бекітті. Сонымен Е – авторитарлы тұлғалық пен ұжымдық, қауымдық сипатпен, ал, І жеке тұлғалық пен төзімділікке бағытталады деген тұжырымды сіңірді.

Г. Олпорттың аталмыш теориялық тұжырымдары қисынды көрінгенімен ғылыми орта әр қырынан бағалап эмпирикалық сыналуын күтті. Г. Олпорттың өзі 1950, 1954, 1959, 1966 жылдары 1967 жылы М. Росспен бірге сынап көрді. Дегенмен, өзге ғалымдар тарапынан сыналу гипотезаның ғылыми кемелділігін арттырудың ең тиімді жолы еді. Г. Олпорт пен М. Росссты қоспағанда ең алғашқы сынама 1960 жылдардан бастап жүзеге аса бастады. Алғашқы тәжірибелік сынама 1960 жылы К. Уилсонның «Extrinsic religious values and prejudice» (Сыртқы діни құндылықтар және теріс көзқарас) атты зерттеуінде жасалды [58]. Зерттеу антисеминттік теріс көзқарас пен сыртқы діни құндылықтардың корреляциясын анықтауға бағытталды. Зерттеу Г. Олпорттың тұжырымына

жартылай сүйене отырып, жүргізілген. Яғни, К. Уилсон ішкі құндылықтарға емес сыртқы құндылықтарға мән берді. К. Уилсоннан кейін тағы бірқатар зерттеушілер өз зерттеуінде Г. Олпорттың тұжырымы мен шкаласын қолданып көрді. Оның бірі растаса кейбірі сынап жатты.

Сонымен Г. Олпорттың тұжырымы негізінде эмпирикалық (тестілеу) зерттеулер келесі тізбекті қамтиды. Джо Р. Фигиннің 1964 жылы шыққан «Prejudice and religious types: A focused study of Southern fundamentalists» (Теріс пікірлер мен діни түрлер: Оңтүстік фундаменталистерді мақсатты зерттеу) атты мақалада автор Е және І шкаласы бойынша төрт түрлі қалада орналасқан Оңтүстік баптисттердің бес шіркеуінің мүшелері арасынан сауалнама алды. Қатысқан респонденттер саны 286. Зерттеу төрт түрлі гипотезаны тексеруді міндет етті: 1) шіркеу мүшелері арасында дінге деген қатынас сыртқы Е және ішкі І айырмашылығы үлкен; 2) дінге сыртқы Е келбетімен қабылдайтындар арасында теріс көзқарас басым, ал, ішкі мазмұнынмен қарастыратын шіркеу мүшелері арасында теріс көзқарас төмен; 3) шіркеу мүшелерінің ішінде теологиялық ортодоксия мен ішкі не сыртқы корреляциясы арасында байланыс әлсіз; 4) Шіркеу мүшелерінің ішінде ортодоксиялық теологияны ұстанатындар өздерінің аз ортодоксиялық әріптестеріне қарағанда афро-американдықтарға қарсы айтарлықтай көп теріс пікір білдірмейді. Аталмыш гипотезаның ішінде алғашқы үшеуі расталып, төртіншісі қайшылықты қорытындыға ие болды [59, 4 б.]. Өз кезегінде бұл Г. Олпорт шкаласының бұл бағыттағы сенімділігінің төмендігін көрсетті.

1970 жылы Ральф В. Худтың «Religious Orientation and the Report of Religious Experience» (Діни бағдар және діни тәжірибе туралы есеп) атты мақаласында Е/І мен діни тәжірибенің эпизодтық өлшемі (REEM) арасындағы байланыс зерттелді [60]. Ральф В. Худ бұл зерттеуде ішкі діни адамдардың діни тәжірибесі сыртқы діндарларға қарағанда көбірек екені анықталды. Алайда, келесі бір зерттеуінде Ральф В. Худ 1971 жылы Джо Р. Фигин мен Г. Олпорттың шкаласын салыстырып, алғашқы автордың шкаласы сенімдірек екенін негіздеді [61]. Е.Р. Кахоудың 1974 жылғы еңбегінде Г. Олпорт пен Дж. М. Росстың I/E діндарлық индексі мен студенттердің оқу үлгерімінің орташа балы (GPA) арасындағы корреляция салыстырылған. Ішкі діндарлық жауапкершілік және аз дәйекті түрде ішкі бақылау локусымен байланыста, ал сыртқы діндарлық (ER) теріс байланыста [62]. Осылайша Е.Р. Кахоу Г. Олпорттың шкаласын бір дәйектеп кетеді.

Г. Олпорттың еңбектерін сынақтан өткізіп түзетулер енгізуге күш салған зерттеуші С.Д. Бэтсон. Ол бірнеше рет тестілеу өткізіп, Г. Олпорттың тұжырымдарын сынға алды. Соның бірі 1976 жылғы «Religion as prosocial: Agent or double agent?» (Дін просоциалдық құбылыс ретінде: агент немесе қос агент?) атты мақаласында «Діни бағдар шкаласының ішкі өлшеміне шынайы сенушілерден басқа, дінге ізденіс ретінде қарайтын адамдар бар. Бұл адамдар дінді

өз өміріндегі және қоғамдағы шиеленістер, қарама-қайшылықтар мен трагедиялардан туындаған шексіз зерттеу және сұрақ қою процесі ретінде қарастырады. Міндетті түрде кез-келген ресми діни институтпен немесе дінмен байланысты емес» [63]. С.Д. Бэтсон мұнымен «Діни бағдарлаудың үш өлшемді моделін әзірлеу» деген ұсыныс айтады. Яғни, діни бағдарды тек сыртқы немесе ішкі деп кесінді түрде екіге ғана бөлу қоғамдағы көптеген діндарларды назардан тыс қалдырумен тең деп бағалайды.

Майкл Дж. Донахудың 1985 жылғы «Intrinsic and Extrinsic Religiousness: The Empirical Research» (Ішкі және сыртқы діндарлық: эмпирикалық зерттеулер) [64] және «Intrinsic and Extrinsic Religiousness: Review and Meta Analysis» (Ішкі және сыртқы діндарлық: шолу және мета-анализ) атты мақаласында Г. Олпорттың тұжырымын эмпирикалық тұрғыдан тексеріп, оның даму үрдісіне шолу жасады [65]. Зерттеуде Дж. Донаху Е және І мен діни саулықтың арасындағы қисық корреляцияның себебін түсіну үшін сол кезге дейінгі зерттеулердің әлеуеті жетпейтінін, сәйкесінше әлі терең зерттеудің қажеттігін дәйектеді.

К. Паркпен әріптестерінің 1990 жылғы «Intrinsic religiousness and religious coping as life stress moderators for Catholics versus Protestants» (Ішкі діндарлық және діни күрес католиктер мен протестанттардың өмірлік стресс модераторлары ретінде) атты зерттеуде протестанттық және католиктік шіркеулерде оқитын діни колледж студенттері арасындағы стрестік жағдай мен ішкі діндарлықтың ара-қатынасы талданды [66]. Аталмыш зерттеу Е/І шкаласының жаңа қырынан қолданылуын көрсетті. Яғни, Е/І тек теріс көзқарасты анықтау шкаласы емес, енді өзге де сезімдер мен іс-әрекеттермен байланысы мен ықпалы анықтала бастағанын көрсетті. Көп ұзамай Вики Дженияның 1996 жылғы «I, E, Quest, and Fundamentalism as Predictors of Psychological and Spiritual Well-Being» (І, Е, іздеу және фундаментализм психологиялық және рухани әл-ауқаттың болжаушысы ретінде) атты еңбегінде Е/І мен фундаментализмнің психологиялық саулық пен әлеуетке әсері зерттелді [67]. Зерттеу К. Парктің ізімен адамның ішкі сезімін түсінуге бағытталды.

Енді күн тәртібінде діни Е/І шкаласының өзге сенімдер қолданылуы мен әмбебаптылығына тірелді. Бұл бағытта Индонезия мұсылмандары арасында зерттеу жүргізген Чан-Хо С. Жи және Йоди Ибрагимнің 2007 жылғы «Islamic Doctrinal Orthodoxy and Religious Orientations: Scale Development and Validation» (Ислам доктриналық ортодоксиясы және діни бағдарлар: масштабты әзірлеу және растау) атты зерттеуін келтірсек болады. Зерттеуде «Исламдық доктриналық дәстүрдің өлшемі әзірленіп, оның жеке діни қызметке қатысы зерттелді. Бұл зерттеу сонымен қатар сыртқы, ішкі және ізденіс діншілдік тұжырымдамасын исламдық сенімге қолданды» [68]. Зерттеуде авторлардың қол жеткізген нәтижелері Е/І шкаласының ислам дініне қатысты қолданудағы тиімділігін дәйектейді. Дегенмен зерттеудің лимитті сұрақтары мен аудиториясы әлі де қосымша зерделеуді қажет ететінін көрсетеді.

Лесли Дж. Фрэнсис пен әріптестерінің 2008 жылғы «The relationship between religious orientation, personality, and purpose in life among an older Methodist sample» (Егде жастағы Методистер арасындағы діни бағдар, жеке тұлға және өмірдегі мақсат арасындағы байланыс) атты еңбегінде тұжырымды сынау үшін зерттеу жүргізді [69]. Алайда Фрэнсис Г. Олпорттың Е/І бағдарына қосымша Quest (Квест) діндарлық бағдарын қосты [50, 7 б.]. Бұл тұжырым Е/І 2010 жылдардағы ең үлкен жаңалықтың бірі болып қалды. Quest діни бағдары діндарлардың зерттеу аудиториясын ескеру керек екенін көрсетті. Біздің ойымызша зайырлы ортада діндарлықты тұрақты деп қарастыра алмайтынымызға тағы бір дәлел. Лесли Дж. Фрэнсис және оның командасы діни діннің интеллектуалды және тәжірибелік қырларына көбірек көңіл бөлгенін байқаймыз. Біздіңше Квест бағдарларының қолданысы діндарлықты плюралистік және рефлексиялық әлеуметтік контексттерде зерттегенде пайдалы болатын сияқты. Осы себепті, Дж. Фрэнсисінің еңбегі өзінен жиырма жыл бұрын басталған діни ориентацияны түсіндірудегі маңызды жетістіктердің бірі деп айта аламыз.

Жоғарыдағы Е/І нің даму хронологиясы мен сыналуына қарап, Г. Олпорттың Е/І шкаласын нақты мотивациялық тұжырым ретінде қарастырмағаны байқалады. Алайда, бүгінде Е/І мотивациялық теория ретінде жиі қолданылады. Мұндай өзгеріс Г. Олпорт тұжырымының жолай түрленіп, дамуы негізінде пайда болы. Е/І-ні мотивациялық теория ретінде алғаш қарастырғандардың бірі Р. Хант пен М. Кинг «Сондай-ақ, құбылыстарды мотивацияның бір түрі ретінде қарастыру бағытында айқын прогресс байқалды. Зерттелген нәрсе «дін» немесе «діни» деп саналатын мінез-құлық емес, діни сенім мен практикаға байланысты мотивтер болып көрінді» деп пікірін білдірді [70, с. 340]. Алайда, бұл зерттеуде Кинг пен Хант Е мен І тұжырымын арнайы мотивациялық теория ретінде дамытпады. Тек, оның мотивациялық қыры мен потенциялына тоқталды. Кейін дәл осындай ұсынысты М. Мидоу мен Р. Кахо ішкі мотивацияға бейім болу іштей діндар болудың алғышарты ретінде қалыптасуы мүмкін екенін айтты. Алайда көп жағдайда діни сенім сыртқы мотивтерден туындайды деп бір қарағанда керісінше ойды тағы айтты. Олардың айтпағы мынау діндарлардың көпшілігі діндарлықтың келесі деңгейіне өтуді немесе діни ортаға бейімдеуде таңдау жасайды дегені. Кейбіреулері ішкі дінге көшіп, ішінен аз бөлігі ғана діни автономияға қол жеткізеді деп тұжырымдады [71, 8 б.].

М. Мидоу мен Р. Кахонның зерттеуі Г. Олпорттың теріс көзқарас пен діни бағыт арасындағы корреляциясын нақты мотивациялық тұжырымға айналуға жасалған сәтті қадам болды. Алайда, М. Мидоу мен Р. Кахонның зерттеуі Е/І шкаласын толық мотивациялық қырын аша алмады және жаңа өлшеу құралдарын қалыптастырмады. Бұл бағытта кейінгі тұжырымдар Р. Горсуч пен әріптестерінің еңбектерінде орын алды.

1983 жылы Р. Горсуч және Д. Венейбл «Development of an «Age Universal» I-E Scale» («Әмбебап жас» ІЕ шкаласын әзірлеу) атты мақаласы Г. Олпорттың Е/І

шкаласының сол кездегі жасөспірімдер мен өзге де кіші жастағы адамдар арасында қолдану мүмкіндігіне арналды [72]. Сонымен қатар екі автор осы мақалада Г. Олпорт пен Росстың теориялық құрылымына өзгеріс енгізіп, мотивациялық қырын күшейтті.

1989 жылы Р. Горсуч және Сюзан Э.Макферсон сыртқы ішкі бір мотив және сыртқы бірнеше мотивацияны атап көрсетті [73]. 1991 Горсуч әріптестерімен бірге христиандар мен өзге діндер, олардың қатарында батыстық емес діндер үшін де ішкі діни міндеттеме мотивация ретінде қарастырылуы мүмкін деген пікірін білдірді [74].

1994 жылы ішкі және сыртқы діни ориентацияға қатысты мотивациялық теорияларды салыстыратын зерттеулер жүргізілді. Зерттешілер теорияларды салыстыра отырып мотивацияның қайнар көзі ретінде ішкі ориентацияның маңызы ерекше екенін айтты. Ол бойынша ішкі діни сезімдеріміздің біздің мінез-құлқымызға әсері мол екенін тағы бір рет мойындатты. Ішкі құндылықтар біздің шынайы мақсатымызды анытқайды [75]. Жоғарыда қарастырған зерттеулердің барлығы дерлік ИДМ мен СДМ тұжырымының әмбебаптығын әлі толық тексерген жоқ. Біздің тақырыпқа сай ислам дінін ұстанушылар арасында нақты бейімділігін және сенімділігін сынау өте маңызды. Зайырлы елдерде тұратын ислам дінін ұстанушылардың қатысуымен зерттеу жүргізілмегенін ескеру керек. Қазіргі қазақстандағы жастар арасындағы діни мотивацияны ішкі және сыртқы діни мотивация теориясы бойынша зерттеу жаңаша қорытындылар береді. Жаңа нәтижелерге қол жеткізе аламыз деп ойлаймыз.

Бөлімді қорытындылайтын болсақ зерттеуіміздегі талдаулар арқылы бірқатар қорытындаларға қол жеткіздік. ГүОлпорттың ішкі және сыртқы діни ориентация теориясы біздің диссертациямыздың алдағы зерттеулері үшін қажетті. Ішкі және сыртқы діни мотивация тұжырымы дін психологиясындағы мотивациялық теорияның дамуына қосқан үлесі көп. Г. Олпорт діндар адамның психологиясын ішкі діни сенім мен сыртқы ортаның әсері арқылы түсіндіруге тырысты. Адамдардың іс-әрекеті ішкі қабылдауы мен сыртқы ортаның әсері арқылы қалыптасады дегенді түсіндіргісі келді. Тұлғаның ішкі мотивация теориясы бойынша адамның ішкі құндылықтары адамды автономды түрде дінді ұстануына әсер етеді. Ол ешкімнің сырттай мақтғанына тәуелді емес. Сырттан келіп мынау қандай тақуа деген сөз үшін құдайға құлшылық қылмайды. Басты орында құдайдың разылығы мен ішкі тыныштығы.

Сыртқы діни мотивация адамның жеке мүдделеріне жетуге деген мақсатымен тығыз байланысты. Мысалы, көпшіліктің ортасында абыройлы болуы үшін діндар кейпіне енеді. Айнала төңірегіндегі адамдардың ықлыасына бөленіп, ерекше тақуа діндар деген атқа қалады. Мұны сырттай діндардың өзі байқамауы мүмкін. Ол өзін шын діндар санауы да мүмкін. Мұндай жолды сыртқы ортаның әсерінен істеп жатқанын өзі де байқамай қалады кейде. Сыртқы ортаның әсерінен өзінің кейпі өзгеріске түсетін тұлғаларды сыртқы діни ориентациядағы адам дейміз. Бұл

тұжырым қазіргі зайырлы қазақстанды зерттеуде маңызды көзқарас. Өйткені, қазіргі қазақстандағы әртүрлі типтегі діндарлардың негізгі мотивтері мен діндарлық сипатын түсінуге жол ашады.

Кейінгі зерттеушілер Г. Олпорттың діни бағдар теориясына сүйене отырып діни мотивтердің сипаттарын тереңдетті. Ғалымның эмпирикалық зерттеулері жиі басшылыққа алынды. Кейінгі ғалымдардың зерттеулерінде Г. Олпорттың ішкі және сыртқы бағдар теориясы нақты мотивациялық теория ретінде көрініс тапты. Г. Олпорттың басым зерттеулері діндар тұлғаның діни күші мен мотиві қайдан келетінін анықтауға бағытталды. Диссертациялық жұмыста бұл тұжырымды мотивациялық теория ретінде қабылдауға негіз бар.

Бөлімде анық болған тағы бір тұжырым Г. Олпорттың теориясы кеңінен танымал болғанымен оның даму тарихы XX ғасырдың алғашқы жартысынан басталады. Бұл теория сол кезден бері үздіксіз зерттелу үстінде. Бұл теория әртүрлі мәдени кеңістікте қолдану ықтималдығы қаншалықты екені де сыналуда. Христиандық-батыстық мәдениетте қолданылған теорияны шығыстық исламдық кеңістікке қолдану қаншалықты тиімді деген сауал да қойылуда. Кейбір ғалымдар сынап та көрді. Баршаға мәлім, Қазақстан халқының басым бөлігі мұсылмандар саналады. Қазақстан кеңістігінде ішкі және сыртқы діндарлықты анықтау қалай жүргіземіз деген сауал туындайды. Бұл мақсатта теорияны қолдану әлеуеті қаншалықты? Тұжырымды қалайша еліміздің мәдени ерекшеліктеріне бейімдей аламыз деген сияқты ғылыми мәселелер де бар. Бұл сауалдаға жауап табу үшін диссертациялық жұмыстың келесі тарауларында арнайы қарастырумыз орынды болмақ.

2. ИСЛАМДЫҚ МОТИВАЦИЯНЫҢ ТЕОРИЯСЫ МЕН ТӘЖІРИБЕСІ

2.1 Меккелік және мединелік аяттардың мотивациялық ерекшеліктері және ұғымның классификациясы

Баршарға мәлім, қазіргі жаһандық әлемдегі бәсекелестік пен тынымсыз даму үрдісі жастар аудиториясының да белсенділігі мен ерекше құлшынысын қажет етуде. Мысалы, оқушы мектеп қабырғасында жақсы үлгерім мен жоғары бағаға ұмытылып, сыныптастарының алды болуға тырысады. Өсе келе жоғарғы оқу орнына түсіп, мамандығын тиісті деңгейде игеруді және білікті маман болуды армандайды. Оқу орнын аяқтағаннан кейін нарықта сұранысқа ие маман және қоғамның толық мүшесіне айналуы тиіс болады. Ал жұмыс барысында карьералық жетістіктер мен материалдық игіліктерге қол жеткізуге ұмтылады. Сонымен қатар, отбасылық өмірде жақсы әке (немес ана), қоғамда сыйлы да, құрметті тұлға болуды қалайды. Осындай немесе өзге де жетістіктерге қол жеткізу үшін әркім әртүрлі әдістерді қолданады. Олардың ішінде ең жиі қолданылатын тәсілдер адамдардың мотивациясын арттыруға бағытталады. Мотивациясы жоғары адамның еңбегі өнімді әрі жетістігі мол болады. Міне, осындай түсінік қазіргі мотивациялық тұжырымдардың қолданысын кеңейтіп, трендке айналдырып отыр. Сәйкесінше мотивациялық тренингтерге қатысатын жастардың саны да күн санап артуда. Ал, мотивациялық тұжырымдардың кейбірі діни мазмұнды қамтиды. Өйткені, діни әдебиеттерде діндарлардың көңіл күйі мен іс-әрекеттерін ынталандыруға және белсенділігін арттыруға күш салатын мәтіндер жиі кездеседі. Сондықтан діни әдебиеттердің жастарға мотивациялық әсері зор. Әсіресе, демографиялық өсімі күшті мұсылман елдерінде діни мотивацияның қолданысы артып келеді.

Қазіргі кезде әлем халқының төрттен бір бөлігі ұстанатын әлемдік діннің бірі ислам. Исламның қасиетті мәтіні Құран мұсылмандардың басты жөн сілтеуші кітабы. Құран мұсылманның діни-құқықтық және күнделікті тіршілігіндегі қарым-қатынастарын қалыптастырады. Олардың дүниеқозқарасы мен жан-дүниесіне де әсер етеді. Мұсылмандарды кейбір әрекеттерге ынталандырып, кейбір істерге тиым салады. Белгілі бір істің маңыздылығын арттырып, діндардың ол әрекетті орындауға деген белсенділігін күшейтеді. Құран ислам дінін ұстанушылар үшін негізгі мотивациялық қайнар көз саналады.

Құран меккелік және мединелік аяттардан тұрады. Мұндай бөлініс Мұхаммед пайғамбардың Мекке мен Медине қалаларындағы орын алған уақиғалар мен дінді уағыздау тәсілдеріне байланысты топтастырылған. Осы екі кезеңдегі аяттардың мотивациялық қыры әлі зерттелмеген күйінде қалып отыр. Құрандағы Меккелік және Мединелік аяттардың мотивациялық қырын зерттеу дінтану саласындағы тың тақырып. Бұл ерекшелік Құранды өзінің тарихи және әлеуметтік жағдайында қарастыруға жол ашпақ. Сүре түсірілген дәуір оның

жағдайына және мұсылман қауымының рухани тәжірибесіне де әсер етті. Құранда Мекке мен Медине аяттары әртүрлі мотивтерге басымдылық береді. Бұл теориялық ерекшелік қазіргі кезеңдегі ішкі және сыртқы мотивацияны салыстыруда таптырмас мәтін болмақ. Бұл зерттеуімізде Құранның меккелік және мединелік аяттарын салыстырамыз. Екі топтағы аяттардың мұсылмандарды мотивацияландырудағы негізгі ерекшеліктері қандай екені салыстырамыз.

Айта кететін жайт мотивация адамды қандайда бір әрекетке ынталандырады, құшталандырады және оны бағыттай алады [76, 1 б.]. Заманауи Құран зерттеушісі Бухори Абдул Шомад «Мұсылман қауымы үшін Құран ... барлық ресурстардың анасы болып табылады» деп пікір білдіреді [77, 314 б.]. Құранның меккелік және мединелік мәтіндері алғашқы мұсылмандар үшін мотивациялық әсері мол берді. Бүгінгі таңда да мұсылмандардың күнделікті әрекеттері мен қоғамдық қатынастарына ықпалды. Диссертацияның осы тақырыбын ашу үшін герменевтикалық тәсіл қолданамыз.

Ислам тарихында хазіреті Мұхаммедтің расулдік қызметі хижретке дейінгі Меккелік және хижреттен кейінгі Мединелік болып екі кезеңді қамтиды. Бүгінгі зерттеуде хижретке дейінгі кезеңге тоқталмақпыз. Өйткені, дәл осы кезеңде алғашқы мұсылмандардың саны аз, ал, ислам дінін таратамын деген хазіреті пайғамбарға күмәнмен қараушылар көп еді. Меккелік кезең пайғамбар мен оған ілесушілер үшін қиыншылықтар мен сынақты сәттерге толы болды. Бұл кезеңде пайғамбардың сахабаларға мотивация беріп отырған. Ислам дінінің тарихи кітаптарында да меккелік кезеңге арнайы тоқталып, 610-622 жылдар аралығын «меккелік кезең» ретінде қарастырады. Біз де зерттеуімізде осыны негізге аламыз. Қазір төменде бұдан да тереңірек кезеңдердің ерекшеліктерін айтып өтеміз. Дәл осы Мекке кезеңі қала-мемлекетіндегі алғашқы мұсылман қауымы қалыптаса бастады. Ал, жаңадан қалыптаса бастаған жаңа діни топ өкілдері меккелік ақсүйектер тарапынан қысымға ұшырады. Сондықтан Меккелік кезең мұсылмандар үшін ауыртпашылық пен қиыншылыққа толы сәт ретінде сипатталады. Өз кезегінде бұл ислам дінін таратушы Мұхаммед пайғамбар мен оның соңынан еруші сахабалардың дін жолындағы табандылығын талап етті. Түрік зерттеушісі Энвер Байрам меккелік периодты жасырын дағуат (Gizli Dâvet Dönemi) және ашық дағуат кезеңі (Açıktan Davet Dönemi) деп бөледі [78, 134 б.]. Густав Уайл бойынша алғашқы Мекке кезеңіндегі сүрелер (610-615), екінші Мекке кезеңіндегі сүрелер (615-620) және үшінші Мекке кезеңіндегі сүрелер (620-622) деп бөлінеді [79, 350-357 б.].

Мекке қаласы аса үлкен болмаса да әртүрлі араб тайпалыры мен өзге сауда керуендерінің тоғысатын орталығы болған. Қалада көпқұдайшылық пен пұтқа табынушылық кең етек алған еді. Қоғамдық қатынаста адамгершілікке жат дүниелер белең алып, қала тұрғындарының бойында жаман әдеттер үйреншікті жағдайға айналған. Құран мәтіндері мұны растап, адамдардың қатігездігі жайлы ақпарат береді. Құран кәрімде «Тірі көмілген қыздар сұралған сәтте. Қай күнәмен

өлтірілді?» («Такуир» сүресі, 8-9 аяттар) және «Егер, олардың біреуі қызбен сүйіншіленсе (әйелінің қыз тапқанын естісе), оны ашу қысып, беті қап-қара бола бастайды. Өзіне берілген жаман хабардың салдарынан, елден жасырынады. Оны қорлыққа шыдап ұстау немесе топыраққа көміп тастау керек пе? Ал, олар, нендей жаман үкім береді» («Нахл» сүресі, 58-59 аяттар) делінген аяттар сол кездегі Меккеліктер арасындағы қызды көметін әдеттің болғанын дәйектеп тұр. Исламға дейін отбасыға қыз келсе, ата-анасы қызының болғанын ұят санап сәбиден құтылуға тырысатын болған. Яғни, Мұхаммед пайғамбар осындай кері кеткен қоғамды һидаят жолға бастап, елге иман нұрын шашуы тиіс еді. Ал, бұл сол кезде алынбас қамалдай өте ауыр жауапкершілік болатын.

Ең алғашқы түскен аяттардың мазмұны Мұхаммед ибн Абдуллаға өзін Құдайдың елшісі міндетін атқаруды міндеттейді және Алланың жаратушы екендігін танытады. Мысалы, «Әй, жамылушы!... Раббыңды ұлықта!» («Мудассир» сүресі, 1,3 аяттар) [80]. Жасырын дағуат кезеңінің екінші атауы «жекелеп уағыздау кезеңі» деп аталады. Мұхаммед пайғамбар өзінің елшілік міндетін мойындағаннан кейін, исламға шақыру миссиясы жекелеген адамдар мен өзінің туыстарына және Меккенің ауқатты адамдарына бағытталды. Алайда, ислам дініне кірушілердің саны көп болмады. Керісінше, Мұхаммед пайғамбардың өзін сиқыршы, жынды деп атап, Құран аяттарын жоққа шығарушыларға тап болды. «Қалам» сүресінің 2-4 аяттарында «(Мұхаммед F.C.) Сен Раббыңның мәрхаметінде жынды емессің. (2) Сөзсіз сен үшін таусылмайтын бір сыйлық бар. (3) Шын мәнінде сен әлбетте ұлы мінезге иесің. (4)» [80] делініп, Мұхаммед пайғамбардың тура жолда екендігі және Жаратушы тарапынан үлкен сыйлыққа ие болатындығы айтылған. Өз кезегінде бұл аяттар алғашқы мұсылмандардың арасындағы Мұхаммедтің пайғамбарлығын қасиетті жазба арқылы дәйектей түскен және діни ынтасын арттырған мәтін. Тағы бір мотивациялық мазмұндағы сүре «Духа» сүресінің 3-5 аяттарында «Раббың сені тастамады да, кейімеді. (3) Әрине сен үшін ақырет, дүниеден жақсы. (4) Әлбетте Раббың саған береді де разы боласың. (5)» [80] делініп, пайғамбар мен мұсылмандарға Алланың олармен бірге екендігін тағы да нақтылай түскен. Бұл аяттың мазмұны сол кездегі мүшріктерге жауап ретінде берілген. Осы аят түспей тұрып уахидың кешігуіне қатысты меккелік пұтқа табынушылар Мұхаммед пайғамбардың Алла елшісі екендігін өтірікке шығара бастаған. Меккелік кезеңдегі ауырпалықтың өткінші екендігі жайлы аяттарда «Шын мәнінде қиыншылықпен бірге бір оңайлық бар.(6) Ендеше босай қалсаң және тырыс.(7) Раббыңа ғана бел байла.(8)» («Аш-Шарх» сүресі, 6-8 аяттар) [80] делініп, Мұхаммед пайғамбар мен мұсылмандарға жеңілдік келетіндігі білдіріледі. Сонымен меккелік кезеңдегі алғашқы үш жылда Мұхаммед пайғамбар жасырын дағуатпен айналысты. Барынша меккеліктермен тікелей қарсылыққа түспеу тәсілін ұстанды. Сәйкесінше Құран аяттары да мүшріктердің діни сенім мен қылықтарын айыптауға басымдылық бермейді. Мұндағы мақсат пайғамбардың ізінен еретіндердің санын арттыруға және дін жолында табанды

болуға ынталандыру [78, 134-135 б.]. Меккелік кезеңнің алғашқы бөлігінде негізгі қолдау Мұхаммед пайғамбарға бағытталды. Пайғамбарлық миссияны орындау үшін оның ішкі мотивін күшейтуі тиіс болды. Өйткені, пайғамбардың автономды мотивациясы болмаса сыртқы қысымға қарсы тұру қиынға соғады. Ішкі мотивацияның басты ерекшелігі де сол қоршаған ортаға қарағанда діндардың өз діни сенімінің күштілігі мен құдаймен психологиялық байланысы басты орында. Яғни, алғашқы кездегі аяттар мен меккелік кездегі Мұхаммед пайғамбардың құрандағы кейпі ішкі мотивацияны туындатуға аса мән береді.

Меккелік кезеңнің екінші бөлігі ашық дағуаттық қызметтің басталуымен ерекшеленеді. «Ал-Хиджр» сүресінің 94-95- «Саған берілген бұйрықты ашық ұқтыр да серік қатушылардан бет бұр. (94) Рас сені мазақтаушыларға қарсы Біз жетіп-асамыз. (95)» [80] және «Ағраф» сүресінің 158- «(Мұхаммед F.C.): Әй, адам баласы! Мен барлығыңа Алланың елшісімін; Ол сондай Алла, жер мен көктің иелігі Оған тән. Одан басқа тәңір жоқ. Ол тірілтеді де өлтіреді. Аллаға және Алланың сөздеріне сенген, жіберілген оқу-жазу білмейтін пайғамбарға иман келтіріңдер. Және оған еріндер, әрине тура жол табасыңдар де» [80] делінген аяттарында Мұхаммед пайғамбардың ашық әрі жалпы түрде ислам дінін уағыздау тәсіліне көшкендігін білдіреді. Бұл кезеңдегі аяттарда меккеліктермен пікір таластыруға рұқсат етілді. Бірақ соғысуға рұқсат беретін мәтіндер кездеспейді. Ашық дағуат жасау меккеліктердің қатты қарсылығын туындатты. Кедей және құлдықтағы мұсылмандардың жақтастары аз болғандықтан, физикалық және моралдық зардап шекті. Бұл өзгеріс пайғамбар мен оның сахабаларының бұрынғыдан да қатты төзімділігін талап етті. Қиналған мұсылмандарды рухтандыру үшін меккелік аяттарда ахирет, жұмақ пен тозаққа қатысты ойлар жиі кездеседі. Өлгеннен кейін Алланың құзырында әркімнің жауапқа тартылып, сыйға бөленетіндігіне сену исламның сенім шартының бірі ретінде танылды. Ал, жаннат ең үлкен сый, тозақ ең азапты жаза саналады. Мұсылмандар жаннатқа бару үшін жақсылық істеуі, ал, тозақтан сақтану үшін жамандықтан тыйылуы тиіс. Жаннат жайлы аяттар дін жолында аса төзімді әрі белсенді болуына мотивация береді. Ал, тозақ жайлы аяттар дінге сенушілердің санасында Алладан қорқуға, бірақ осы дүниелік қиыншылықтардан қаймықпауға әсер етеді. Зерттеуші Мұхаммед Әл-Хасанидің пікірінше, «Мұсылмандарға тозақ және жұмақ ұғымы мотивациялық күш және бұл дүние Алла Тағаланың бұйрығын орындаған адамдар үшін берілген уәде. Мұсылмандарға бұл ықпалды мотивация» [82, 153 б.]. Юнус сүресінің 26-аятында «Сондай жақсы іс істегендерге жақсылық әрі артығы да бар. Олардың беттерінде бір дақ не қорлық әсері көрінбейді, солар жаннаттық. Олар онда мәңгі қалады» деп баяндалады [80].

Енді жеке Мұхаммед пайғамбардың мотивациясына келсек, ол алғаш ислам дінін уағыздай бастаған сәтте дінге келушілердің саны өте аз болды. Керісінше, пайғамбарды (с.а.с) жындыға балап, қарсы шығушылар көп еді. Тіпті, пайғамбарды елдің алдында кемсітіп, сағын сындыруға тырысты. Абдулла ибн

Омардан жеткен хадисте «Пайғамбарымыз намаз оқып, сәжде жасауда еді. Осы уақытта Укба есімді мүшрик өзімен бірге түйенің ішектерін әкеліп, пайғамбарға төкті. Пайғамбарымыз сәждеден басын көтермей жалғастыра берді. Содан кейін Пайғамбардың қызы Фатима пайғамбардың үстіндегі түйе ішектерін тазалай бастады, сонымен бірге Укбаны қарғады» делінсе, Абдулла ибн Амр ибн Әл-Ас келген тағы бір хадисте «Бірде Пайғамбар қағбада намаз оқыды. Осы уақытта Укба ибн Абил Муайд есімді бір мүшрик намаз оқып жатқан Пайғамбарымызға жақындап, оның үстіне көтеріліп, оны тұншықтыра бастады. Сол кезде Әбу Бәкір жақындап келіп, бұл мүшрикті пайғамбардан тартып ала бастады, бірақ ол қарсыласуды жалғастыра берді және соңында пайғамбарды алға итеріп жіберді» деп баяндалады. Пайғамбарға тағылған айыптар мен жасалған қиыншылықтарды еңсеру үшін Құранда демеу беретін аяттар берілген. Мысалы, «Қалам» сүресіндегі «Енді таяуда сен де көресің, олар да көреді. (5) Жындылық қайсыларыңда екен? (6) Күдіксіз Раббың кімнің жолынан адасқанын жақсы біледі. Және тура жолдағыны да біледі. (7)» делінген аяттар, мүшріктердің хазіреті Мұхаммедті «жынды» деп кемсітулерінің орынсыз екенін көрсетіп, пайғамбар мен мұсылмандардың сенімін нықтай түскен. Ал, басқа түскен қиыншылыққа қарсы тұру үшін Алла Тағала «‘Анкәбут сүресінде» «Адамдар: “Сендік” деумен сыналмай қойып қойылатындықтарын ойлай ма? (2) Рас олардан бұрынғыларды да сынаған едік. Сондай-ақ Алла, әлбетте шыншылдарды да біледі, өтірікшілерді де біледі. (3)» деп, басқа түскен сынаққа төтеп беруді нұсқайды. Аяттың мәнін Имам Ибн Джузай аль-Калби «Аят Меккеде өмір сүрген, әлсіз және қорғансыз мұсылмандарға қатысты түсірілген. Мүшрик құрайыштар оларды дініне байланысты қудалайды және азаптайды, бұл сенушілердің жанына батпауы мүмкін емес. Содан кейін Ұлы Раббымыз оларға аяттарды жұбаныш ретінде жіберіп, оларға нұсқау беріп, кәпірлердің қудалауы бір сынақ екенін және азап кезінде сабырлы болып, иманды күшейту керектігін айтты. Алла Тағала оларға кәпірлер мұсылмандардан күшті болатын бұл кезең кімнің шынайы сенетінін және кімнің сенбейтінін анықтау үшін олардың сенімдерінің сынағы екенін айтты. Бұл аяттар жалпы мағынаға ие және кез-келгенін қиындыққа тап болған әркім үшін қатысы бар: жеке, материалдық және т.б.» деп түсіндіреді. Сол қиын кезеңдегі мүшріктердің моралдық және физикалық қысымына қарсы Алла Тағала расул мен қасына ерген сахабаларға мықты болу үшін демеу бергені байқалады. Яғни, пайғамбардың негізгі мотивациялық қайнары уахи арқылы келген аяттар болған. Пайғамбарға жала жабылса оны жоққа шығарған, ал, физикалық соққы берсе табандылыққа шақырған. Бастысы мүшріктер пайғамбардың сағын сындыра алмаған. Сәйкесінше, сахабалар да хазіреті Мұхаммедпен бірге барлық қиыншылыққа төтеп берген.

Алғашқы мұсылмандарда исламды уағыздау барысында меккелік ақсүйектердің жазалауына ұшыраймыз деген қорқыныш болған. Құран аяттарында өткен пайғамбарлардың табандылығы мен дін жолындағы

ержүректілігін баяндау арқылы мұсылмандарды рухтандыруға күш салынған. «Шуғра» сүресінің 10, 11- аяттарында «Сол уақытта Раббың Мұсаға: «Залым елге бар» деп үндеді: (10) «Перғауын еліне. Олар қорықпай ма?» (11)» [80] делініп, Мұсаның перғауынға батылдықпен дінді уағыздағаны және оған Алланың жәрдемі берілгендігі баяндалады. Яғни, пайғамбар мен сахабаларды Мұсаның қиссасымен шабыттандырады. Мұхаммед Тахир мен Салих Южель бойынша «Хикаяларды әңгімелеу – ұғынуға, шабыттандыруға және бағамдауға әсер ететін бірегей тәсіл. Жалпы, пайғамбар өзінің сахабаларын шынайы бауырластық пен ынтымақтастыққа, мейірбандыққа және дінге ынталандыру мақсатында алдыңғы қауымдардың тарихын баяндайтын...» делінеді [83, 78 б.]. Жалпы, оқиғалар айту арқылы құштарлықты арттыру қазіргі кезде де жиі қолданылатын әдіс. Ол көбіне пайғамбарлардың өмір тарихын келтіру арқылы көрініс табады. И. Сенгүл және С. Гедук бойынша араб тіліндегі «Та’сия» сөзі дәл осы бағытта беріледі. «Та’сия» Құранда өзге кісінің мұңын жеңілдету, қайғысын ұмыттыру көңілін жайландыру мағынасында қолданылады [84, 11 б.]. Яғни, Құрандағы өнеге болған пайғамбарлардың басынан кешкен қиыншылықтары мен дін жолындағы жетістіктерін тамсандыру мағынасында баяндалады. Өз кезегінде мұндай көңіл-күйді қалыптастыру діндарлар үшін қандайда да бір әрекетке мотивацияны арттырады.

Аяттарда хазіреті Мұхаммед меккелік дәуірде мүшріктердің қысымынан бөлек, көңіліне қаяу түсіретін қайғылы оқиғалар да орын алған болатын. Пайғамбарлықтың оныншы жылы хазіреті Мұхаммед екі бірдей асылынан айырылды. Бірі жұбайы Хадиша екіншісі көкесі Әбу Тәліп еді. Екеуі де пайғамбардың тірегі мен жанашырлары еді. Хадисте «Хадиджа - ең асыл және мейірімді әйел» делініп, ерекше мәртебе беріледі. Елшілік міндет жүктелген кезде де ең бірінші иман келтірген және қолдау білдірген осы Хадиша болған. Сол себепті, пайғамбарға асыл жарын мәңгілікке аттандыру оңай болмағаны белгілі. Ал, көкесі Әбу Тәліп Мұхаммед пайғамбарды демеп, меккелік мүшриктердің зиян тигізуіне тосқауыл болып жүрген жан еді. Жетім қалған хазіреті пайғамбарды да жастайынан асырып өсірген осы кісі. Қос жақынынан айырылған кімге болса да оңай емес. Тіпті, пайғамбарлыққа дейін де хазіреті Мұхаммед екі бірдей ұлынан айрылған болатын. Қайғы үстіне қайғы жамап, сынақ үстіне сынақ қосылған осы кезеңде пайғамбар өз адамшылғы мен мақсатынан танбады. Сынақты көтере білді және өзгелерге қайғысы себепті ауыр салмақ салмады. Тағдырға бой ұсынып, елшілік міндетін атқаруын тоқтатпады. Ия, мұндай сабырлылық пен табандылық екінің бірінің қолынан келмесі анық. Бірақ қазіргі кезде де осыған ұқсас ащы сынақтан өтіп жатқан жандар жоқ емес. Осындай сәтте Алла елшісінің өмірі барша мұсылмандар үшін сүйеніш болады және бойға жігер береді.

Ашық дағуаттың басталуы мұсылмандарды экономикалық қысымға түсуіне себеп болды. Экономикалық қысымнан көбіне қаржылық жағдайы төмен мұсылмандар қатты зардап шекті. Осыған орай Құран аяттарында кедей

мұсылмандарға көмек қолын созуға және дін жолында материалдық қамтамасыз етуге ынталандыратын аяттар кездеседі. Әл-Ләйл сүресінің 18-20- «Сондай малын сарып қылып тазарғандар. Оның онда ешкімге берер еселі сыйлығы жоқ. Бірақ ұлы Раббының разылығын ғана іздейді» деп баяндалған аяттары бар [80]. Мұхаммед пайғамбардың ең жақын досы Әбу Бәкір мүшріктердің иелігіндегі мұсылман құл Билалды көп ақшаға сатып алып, құлдықтан азат етеді. Өзге де мұсылмандарға көмек қолын созады. Сол кезде Әбу Бәкрдің әкесі осы құлдар мен кедейге емес керісінше күшті, бақуатты адамдарға көмек беріп жақтастарын көбейтуді ұсынады. Алайда Әбу Бәкір әкесіне өзінің ісін «Әл-Ләйл» сүресінің аяттарын оқып, осы іске бел буғандығын жеткізеді [85, 130 б.]. Меккелік кезеңнің екінші бөлігі ашық дағуат кезеңі сахабаларды жігерлендіріп, мұсылмандар ішіндегі мотивацияны арттыруға бағытталды. Ашық дағуат кезеңі меккеліктер тарапынан қысымның күшеюімен ерекшеленді. Осыған орай Құран аяттары өткен қауымдардың тарихы мен алдыңғы пайғамбарлардың қайсарлығы жайлы мәтіндерді қамтып, алғашқы мұсылмандарды ынталандырды. Бұл кезеңде жұмақ және жаннат ұғымдары ішкі діни мотивтің қайнаркөзіне айналды. Өз кезегінде Меккеде ішкі мотивацияның басым болғанын көре аламыз. Яғни, меккелік кезеңде ислам дінін қабылдаған адамдардың басым бөлігі ішкі сенімі негізінде дінге бет бұрды. Бұл жағдай Мекке аяттарының негізгі мотивациялық бағыты ішкі діни сенімді қалыптастыруға бағытталған. Мекке аяттарында иманның шынайылығы басты орынға қойылды. Мұсылмандарға керек шыдамдылық пен табандылықты қалыптастыру үшін ақыретке сенім ерекше рөл ойнады. Ақырет күні мұсылмандардың басты үміті мен жұбанышы. Мұндай мазмұн дінді сыртқы пайда үшін емес, рухани қажеттілік үшін ұстауға жағдай жасайды. Бұл түсінік Г. Олпорттың ішкі діни мотивация ішкі діни құндылықтарға негізделеді деген пікіріне өте жақын. Мекке кезеңін ішкі діндарлықтың мысалы ретінде қарастыруға болады. Бұл кезеңде мұсылмандар қандай да бір әлеуметтік пайданы көздемеді.

Медине кезеңі ислам тарихындағы аса маңызды кезең. Мұхаммед пайғамбар мен оның қасындағы сахабалары Меккеден Медине қаласына көшті. осы арқылы меккеліктердің қысымынан құтылып, жаңа мемлекетте ислам дінін еркін таратуға қол жеткізді. Өз кезегінде бұл еркіндік ішкі мотивациямен қатар сыртқы мотивтердің күшеюіне жол ашты. Мединелік кезеңде мұсылман болуға сыртқы факторлар көптеп әсер ете бастады. Мединеде ислам қоғамдық, саяси күш ретінде жаңа қырын көрсете бастады. Мұсылмандардың саны көбеюі қоғамдық тәртіпті, құқықтық ережелерді қажет етті. Құран осыған жауап беру арқылы қоғамдық қатынастарды реттей бастады. Мұсылмандар бұрын дін дегенде ішкі сенімге аса мән беретін еді, енді қоғамдағы міндеттерін де дін арқылы қарастыра бастады. Бұл сыртқы діни мотивацияны қалыптастыртын әсер етуші күшке айналды. Медине аяттарында сыртқы мотиваци мен ішкі сенімнің үйлесімін сақтауға үндейтін мәтіндер бар.

Меккелік аяттар мен мединелік аяттарды салыстыру Құран тарихындағы мотивацияның даму ерекшеліктерін көрсетеді. Меккелік аяттар ең алдымен ақида, о дүниелік жауапкершілік тақырыптарына арналады. Көбінесе мұсылмандықты қабылдау үшін әлі ислами сенімге келмеген адамдарға ерекше мән беріледі. Бірақ мединелік аяттар, әдетте, қоғамдағы діни норманың іске асырылуына басымдық береді. Бірінші кезеңде исламды қабылдау көбіне жан мен рухани қажеттілікке деген ішкі сенімге негізделсе, екінші кезеңде дін қоғамдық ұйыммен байланысты болды. Екі түрдің арасындағы бұл айырмашылық уақыт өте келе ішкі және сыртқы діни мотивтердің әртүрлі тарихи, қоғамдық ахуалға байланысты маңызы мен басымдылығы қалыптасатынын нақтылады. Бірақ екі қарама-қарсы кезең деген ұғымды білдірмейді, керісінше Құран дискурсын сенімнің ішкі және сыртқы жақтарын теңестіруші ретінде қарастыруға болады.

Мұсылмандар үшін бұл кезеңнің де өзіндік қиындықтары мен шешілмеген мәселелері болды. Зерттеуші М. Амажун мединелік кезеңдегі Мұхаммед пайғамбардың дағуаты «*tuakhaḥ*» (бауырластық) жүйесін дамытуға бағытталғанын атап өтеді [86, 328 б.]. Ол бойынша мухаджирлер (меккеден мединеге көшіп келген мұсылмандар) мен ансарларды (мединелік тұрғылықты мұсылмандар) біріктіру және Медине тұрғындарымен мұсылмандардың ара қатынасын жақсарту. Осы арқылы дінишілік бірлікті арттырып, меккеліктердің шабуылынан сақтану мен қарсы тұруға қамданды. Сондықтан мединелік Құран аяттарында да мотивациялық ойлар осы міндеттерді іске асыруға күш салады. Зерттеуші М. Үнвер бойынша мединелік аяттар меккелік аяттардан келесі белгілері арқылы ерекшеленеді. Мединелік аяттар ұзын көлемді болады. Мединелік аяттар көбіне *Иаа айюһ* ал-аману деп басталады. Деталды дәлелдер мен аргументтер жиі кездеседі. Соғыс үкімдері мен адамдарға берілетін жазалардың түрлері қамтылған. Мирас қалдыруға қатысты үкімдер де мединелік кезде түсе бастады. Мединедегі мұсылмандар арасында үлкен мәселе туындатқан мұнафиқтардың (екіжүзді) мәселесі Құранның екінші кезеңінде қарастырылады. Мединеде бірнеше ұлт өкілдері мен дін өкілдері қатар кмір сүрген. *Аһли* китаб (христиан және иудей) иелерімен диалог бұл кезде аса маңызды болғандықтан мединелік аяттарда аса мән береді. Әкімшілік ұстанымдар, ғибадат және муамалат рәсімдерінің мединелік аяттар арқылы нақтыланды. Мұсылмандардың санының артуы басқарудың орталықтандыру мәселесін көтерді. Кейін пайғамбарға бағынудың міндеттелуі мен пайғамбардың жанұясына қатысты аяттар түсе бастады. Мединелік аяттарда болашақтағы меккеліктерге қарсы саяси тайталаста жеңістің орын алатыны уәде етілді [87, 321-330 б.].

Меккеден Мединеге көшіп келген мұсылмандарды «мухаджир» ал, Мединенің тұрғылықты мұсылмандарын «ансар» деп атайды. Мухаджир көшіп келуші деген мағынада. Ансар сол көшіп келген адамдарға көмек беруші деген мағынада қолданылады. Бұл атаудың өзі Құран аяттары мен мұсылмандардың экономикалық жағдайымен тікелей байланысты. Мухаджирлер қашып

келгендіктен өздерінің дүние-мүлкін Меккеде қалдыруға мәжбүр болды. Мединеге келгенде материалдық жағдайы тәпсір болды. Құран аяттары жергілікті мұсылмандарға «ансар» дәрежесін беріп, оларды мухаджирлерге көмек беруге шақырады. Әрине, өз дүниесін ешкім оңай басқаға бермесі анық. Бұл мәселені шешу үшін Құран аяттарында ансарларды көмек беруге мотивациялайтын аяттар қамтылған. Құранда «Мұһажир, ансарлардан алғашқы иман келтіргендер және жақсылықта оларға ергендерден Алла разы болды. Әрі олар да Алладан разы болды. Сондай-ақ Алла олар үшін мәңгі қалатын, астарынан өзендер ағатын жаннаттер әзірледі» делінеді қасиетті Құранда («Тәубе» сүресі, 100-аят) [80].

Жалпы меккелік кезеңдегі хазіреті Мұхаммед өмірін ғарап мотивациялық ойларды тізуге болады. Оның өмірі ауыр әрі, сынақты сәттерге толы болса да ол өз мақсатына жете алғанына көзіміз жетті. Ол өзінің алдына қойған миссиясын орындап, ислам дінін сахабаларға көрсем жолмен жеткізе білді. Жолда кезіккен қиыншылықтар мен кедергілерді де еңсере алды. Ол өз өмірінің мақсаты ретінде ислам дінін тарату мен сахабаларға жеткізу болды. Ол кісі мақсатына жете алды. Дәл сол сияқты әркім өз алдына осы өмірдегі мақсатын нақтылап алса, оның алар асуы да көп болмақ. Пайғамбарға қарсы шыққан мүшріктер секілді, әркімнің өмірінде аяғынан шалушы немесе істеген ісіне кедергі келтіруші бірнәрсенің болуы мүмкін екенін байқаймыз. Ондай, аяққа оралғы болатын кедергілер біздің еңсемізді түсіріп, болашаққа үмітімізді сөндіруге тырысады. Алайда, пайғамбар өмір жолы мұндай келеңсіздіктерді өзіне кері әсерін тигізбеуін қадағалауға кеңес береді. Ол үшін алдымен орынсыз айыптауларды жоққа шығарып, көңілге алмау, екіншіден өзіне түскен қысымды сабырлылықпен қарсы алу және межелі мақсатына қарай жылжу. Өмірде шын мәнінде қабырғанды қайыстырар уақиғалардың болу ықтималдылығынан қашып құтылу мүмкін емес. Осындай сәтте ең бастысы өзіңді жоғалтып алмау. Барынша ақылыңды сақтауға және қайғыға салынуға немесе ашуға булықпауға тырысу маңызды. Сәйкесінше алға қойға игі мақсатыңнан танбауың керек. Әрине, бұл айтуға оңай бірақ басқа түскенде екінің бірі шыдай бермейтін сәттердің бірі.

Мединелік сүрелердің мотивациялық ерекшеліктеріне келсек, олардың ішінде меккеліктерден қорғану жайлы аяттар қамтылып, мұсылмандардың жігерін арттыруға бағытталғанын байқаймыз. Сыртқы мотивтердің орнына ішкі мотивті арттыруға күш салуы. Мысалы, «Әл-Әнфәл» сүресінің атауы «олжа» мағынасын білдіреді және соғыс олжаларын бөлудегі келіспеушіліктерді болдырмауға бағытталған. Құранда «(Мұхаммед) олар сенен ғанимат малы (соғыс олжасы) жайынан сұрайды: «Ғаниматтар; Аллаға және пайғамбарына тән. Ендеше, егер мүмін болсаңдар, Алладан қорқып, араларыңды жарастырыңдар. Және Аллаға, пайғамбарына бой ұсыныңдар» де» («Әл-Әнфәл» сүресі, 1-аят) [80]. Бұл аяттың түсуіне себеп болған оқиға «Бадр» сағысынан кейін мұсылмандар олжаға таласып, келіспеушіліктер орын алады [88]. Осы жерде сол кездегі мұсылмандар арасында

«Алла разылығы» мотивін соғыс олжасы мен дүние мүлік мотиві алмастырмас үшін арнайы ескерту берілді.

Ислам дінін ұстанушылардың саны артқан сайын мұсылмандар арасында діни сенімі төмендер де пайда бола бастады. Бұл санаттағы дін ұстанушылар Құранда «мунафик» деп аталады. «Мунафиктар» жайлы айтылғандар мединелік аяттарда кездеседі [89, 166 б.]. Меккелік кезеңде «мунафикун» мәселесі болмады. Өйткені меккедегі аса ауыр жағдай тек шынайы, сенімі ішкі жан дүниесінен келетін сенушілерді ғана нақтылады және исламды жалған ұстануға қажеттілікті тудырмады. Ал, Мединеде мұсылмандардың саяси әрі әскери күшке ие болуы кейбір мединелік ықпалды тұрғындардың өз статусы мен мүлкін сақтап тұру үшін исламды сырттай қабылдап, іштей пайғамбарға қарсылық көрсететін адамдардың пайда болуына алып келуі ықтимал деп ойлаймыз. Мысалы, мұсылман зерттеушілері тарапынан Абдуллах бин Убайй бин Салул осы топқа жатқызылады [90, 368 б.]. Мәселен, Абдуллах бин Убайй бин Салул деген кісі Мединеде мұсылмандар келмей тұрып ақ ең ықпалды адам болған екен. Алайда, мұсылмандардың келген соң көптеген мединелік арабтар ислам дінін қабылдайды. Ислам дінін қабылдау деген ол кезде енде Мұхаммед пайғамбардың көшбасшылығын мойындауды білдіретінін айтпасақта түсінікті. Абдуллах бин Убайй болса мұндай жағдайда өзінің билігін сақтап қолудың жолы ретінде мұсылмандарға қосылу деп қабылдаған сыңайлы. Кейін барлығына жау шауыпқан кезде «Абдалла ибн Ухуд шайқасы алдында меккелік пұтқа табынушылардың көптеген армиясынан қорқып, алдын-ала мұсылмандарды жеңіледі деп, 300 адамнан тұратын әскерін алып кетті» делінген мәліметтер, жоғарыдағы пікірді қуаттай түсетінін анық [91, 45 б.]. Құранда «әл-Мунафикун» сүресінің алғашқы аятында «(Мұхаммед) саған мұнафықтар келген кезде: «Сені анық пайғамбар деп айғақ боламыз» деді. Сенің хақ пайғамбар екеніңді Алла біледі. Сондай-ақ Алла расында мұнафықтардың мүлде суайт екендігіне куәлік етеді» [80]. Осыған орай Құран аяттары мұсылмандардың ішкі діни сенімін күшейтуге бағыт алды. Ол үшін мұнафықтардың Алла тарапынан жазаланатыны жайлы аяттар орын алған. Құранда «Араларындағы бәдәуилерден екіжүзді кісілер бар. Сондай-ақ Мединеліктерден де екіжүзділікте сірескендер бар. (Мұхаммед) оларды білмейсіңдер, оларды біз білеміз. Оларды екі рет азап қыламыз. Сонан соң олар зор азапқа айдалады» («Тәубе» сүресі, 101-аят) және «Алла мұнафық ерлер мен мұнафық әйелдерге және кәпірлерге ішінде мүлде қалатын тозақ отын уәде етті. Сол оларға жетеді. Сондай-ақ Алла оларға лағынет етті. Әрі оларға тұрақты қинау бар» («Тәубе» сүресі, 68-аят). Осы сарындағы аяттар мұсылмандарға екіжүзділіктің аса ауыр күнә екендігін түсіндіріп, мұнафықтарға деген жеккөрініш сезімін қалыптастырды. Оған қоса, сенімі әлсіз мұсылмандарға «мұнафық» санатына кіріп қалу ықтималдылығы мен одан сақтануды ескертуде. Яғни, «Әт-Тәуба» сүресінің осы аяты мұсылмандардың діни адалдығын қамтамасыз етуде белсенді мотивациялық әсері болған.

Ислам дінінде мұсылманның мұнафықтардан айырмашылығы діни рәсімдер мен діндес бауырларына жауапкершілігімен тікелей байланыстырылады. Сондықтан Медине кезеңінде діни рәсімдерге ынталандыратын ойлар жиі кездеседі. Құранда «Сабыр және намазбен жәрдем тілеңдер. Расында намаз ынталылардан басқаларға ауыр келеді» («Бақара» сүресі, 45-аят) делінген аятты мысалға келтіре аламыз [80]. Бұл сүреде «ынталы» араб тіліндегі «Хаши'ун» сөзінің аудармасы. «Хаши'ун» санатындағы сенушілерге аса ынталы және құлшылық жасауға мотивациясы жоғары мұсылмандарға жатқызылады. «Хушу термині этимологиялық тұрғыдан сабырлылықты, мойынсұнушылықты, шоғырлануға, құлшыныс пен кішіпейілділікке толы дегенді білдіреді» [93, 8 б.]. Тағы бір мединелік аятта «Иман келтіргендердің жүректері Алланың зікіріне (Құранға) жұмсап әрі түскен ақиқатқа жібімей ме? Ал енді бұрын өздеріне Кітап беріліп, сосын ұзын мерзім өткендіктен жүректері қатайғандар сияқты болмандар. Олардың көбі бұзақылар» («Хадид» сүресі, 16-аят) [80] делінген мәтін қамтылған. Аталмыш аяттың түсіндірмесін Махмуд аль-Алюси аль-Ханафи «Алла тағала мұнда Аллаға құлшылық етуге жалқаулық пен ынтасыздық білдіретіндерді сөгеді. Ибн Аббастың айтуынша, мұсылмандар арасында осындай адамдар пайда болуы себепті Алла Тағала олар жайлы аталмыш аятты жіберген. А'маш Мединеге қоныс аударғаннан кейін мұсылмандар жайлы жағдай мен молшылық өмір сүре бастады. Соның салдарынан олардың кейбіреулері хижраға дейінгі кезге қарағанда жақсы істерге құлшынысы төмен бола бастағанын айтты» [81, 57:16]. Өз кезегінде бұл ішкі мотивтен гөрі сыртқы мотивтердің жоғарылауына жол ашқанын білдіретін пікір.

Бөлімді қорытындылай келе, меккелік және мединелік аяттар мотивациялық мазмұнға ие. Аяттардың мотивациялық тәсілдері мен бағыты мұсылмандардың саны мен сол кездегі саяси-әлеуметтік оқиғаларға байланысты өзгеріп отырған. Мұсылмандардың діни білімі мен сенім деңгейіне қарай да мотивациялық сөздер қолданылған. Меккелік кезеңде барынша ішкі мотивациялар тән болса, Мединелік кезеңде ішкі және сыртқы мотивтер қатар көрініс тапты.

Меккелік кезеңнің «жасырын дағуат» кезеңінде пұтқа табынушылармен ашық қарсылыққа түспегендіктен мұсылмандар аса қатты қысым көрмеді. Бірақ, меккелік пұтқа табынушылар исламның діни канондарына күмән тудыруға күш салады. Аяттардың мазмұны мұсылмандардың діни конверсия жасауының алдын алуға бағытталады. Мұхаммед пайғамбарға пайғамбарлық міндетін орындау үшін жігерлендіретін аяттар қамтылған. Мединелік кезеңде мұсылмандардың саяси еркіндікке қол жеткізіп, жаңа қаладағы мәселелердің пайда болуы осы бағыттағы аяттар мен мотивациялық ойларды дүниеге әкелді. Мединеге мұсылмандардың көшіп келуі меккеліктердің шабуылынан қорғану, дінге құлшынысты арттыру үшін мұсылмандарды топтастырады. Екіжүзділер мағынасындағы «Мунафикун» санатындағы дінге сенушілерді Құран қатты айыптайды. «Мунафикун» сырттай исламды қабылдағанымен іштей исламға енжар әрі діни мотивациясы төмен

адамдар ретінде сипатталып, оны мұсылмандарға жеккөрінішті етеді. Мединелік аяттардағы мұндай мотивациялық ойлар мұсылмандар арасында еріншектік, жалқаулықтың алдын алу үшін қолданылған. Меккеден қысым көріп, Мединеде жайлы өмірге ауысқан мұсылмандардың арасында діни мотивациясы төмен діндарлардың саны арта түскен. Бұл ішкі мотивтен гөрі сыртқы мотивтің артуымен байланысты. Мединелік аяттардың мазмұны Мединедегі мұсылмандардың сыртқы мотивін ішкі мотивке бағыттауға шақырады. Біз салыстырмалы талдау арқылы Құран аяттары діни мотивацияның ішкі және сыртқы түрлерін камтиды деп тұжырымдаймыз.

Зерттеу барысында екі кезеңдегі аяттардың мотивациялық бағыттарында аталған айырмашылықтарына қарамастан ұқсас тұстары байқалды. Мысалы, меккелік кезеңде де, мединелік кезеңде де төзімділік пен сабырлылық мәселесі өзекті болды. Меккелік кезеңде экономикалық қысым мен мұсылмандардың әр түрлі қиыншылықтарға төзімділігін арттыруға күш салынды. Ал, мединелік кезеңде меккеден көшіп келген мухаджирлерге материалдық көмек беруге мединелік ансарлар ынталандырылды. Екі кезеңде де табандылық пен сабырлылықты қалыптастыру үшін жаннат сыйы мен тозақ азабы жайлы мәтіндер берілген. Исламдық мотивация классификациясын былай анықтауға болады: а) интеллектуалды мотивация (білім алу); ә) Пайдалы еңбекпен айналысу; б) Әлеуметтік жауапкершілік; в) Көркем мінезді болу; г) Психологиялық (әр қиындықтан кейін жеңілдік келеді); Құлшылық жасауға.

2.2 Хадистердегі құлшылық бағдарлы мотивация негіздері (бес парыз мысалында)

Ғылыми жұмыстың бұл бөлімінде исламдағы мотивация ұғымына жақын түсініктер (әт-тәрғиб уәт-тархиб, ихлас, ихсан, жәннат, ридуанулла) ұғымдары талданатын болады әрі сүннеттегі бес парызды орындауға ынталандыратын мотивациялық негіздер кеңінен қарастырылады.

Исламда бір істі орындауға шақыруда «әт-тарғиб», ал бір істен алыстатуда «әт-тархиб» әдісі қолданылады. «Қалау, аңсау» деген мағынаны білдіретін «рағбат» түбір сөзінен шыққан тәрғиб сөзі «біреуді бір нәрсе істеуге ынталандыру немесе қызықтыру» дегенді білдіреді. «Қорқу, тартыну, аулақ болу» деген мағынаны білдіретін «рахбат» түбір сөзінен шыққан тархиб «бір нәрсені істетпеу үшін қорқыту немесе тежеу» деген мағынада. Бұл екі сөз әдетте діни әдебиетте бірге қолданылады. Тәрғиб көбіне дін жақсы деп құптайтын істерге мұсылмандарды ынталандыруды және құлшындыруды білдіреді, ал тархиб дін теріс не күнәлі деп санайтын қылықтарға біреуді жолатпауды білдіреді. Бұл екі ұғымның қатар қолданылу себебі Исламда әр адам үрей мен үміт (хауф пен рәжа) арасындағы тепе-теңдікті сақтап өмір сүруі тиіс. Мүміндерді жақсылыққа шақыратын және оларды жамандықтан тыятын әрбір аят әдіс тұрғысынан

ынталандыру және тыю аясына кіреді. Құранда ынталандыру және тыю әдісі адам жүрегіне әсер ету, діннің негізгі қағидаларын, бұйрықтары мен тыйымдарын санаға сіңіру және олардың орындалуын қамтамасыз ету үшін қолданылады. Ынталандыру және тыю терминдері хадистерде де жиі кездеседі. Мұхаммед пайғамбардың жақсылыққа, ізгілікке, шындыққа және жақсы адамгершілікке шақыру және жамандық пен азғындықтан тыю үшін айтқан хадистерде «ынталандыру» және «тыю» терминдері кездеспесе де, «рағаба» және «рахаб» терминдері және олардың туындылары осы мақсатта жиі қолданылады. Құран мен хадистерде ынталандыру мен тыю көбінесе теңеу, метафора, аллегория және астарлы әңгімелер сияқты әдеби құралдарды, сондай-ақ баяндау және астарлы әңгіме түрлерін қолданады. Немесе тақырыптар «Алла осы құлын сүйеді, Алла осы істі жек көреді»; «бұл күпірлік, бұл ширк»; «ол жұмаққа жазылды, ол тозаққа жазылды, жұмақ уәжіп болды, тозақ уәжіп болды»; «ол бізден емес, ол мүмін емес, ол иманды деп саналмайды»; «оған лағынет болсын» ретінде әдетте бұйрықтар мен тыйымдар марапаттау немесе жазамен бірге айтылады. Ынталандыру және тыю әдісі көбінесе белгілі бір ғибадат әрекеттеріне, уағыздарға, ізгі істерге, әдепке, моральға, аскетизмге және рухани тәртіпке қатысты қолданылады. Алайда, мәмілелер мен жазалар саласында бұл әдіс сирек қолданылады. Оған қоса, марапаттау мен жазаны білдіретін сөздер өлшеммен қолданылады, бұл сөздерде адамдарды шамадан тыс үмітке немесе қатты қорқынышқа жетелемей, осы дүние мен ақыретке деген үйлесім махаббатпен жеткізіледі [94]. Ислам әлемінде хадистердегі ынталандырып, қызықтарын әдістерді зерттеу VIII ғасырдан бастау алған. Содан бергі уақытта мұсылман ғалымдар бұл әдістерді жүйелеп бірқатар іргелі еңбектерді нақты осы тақырыпқа арнаған. Мәселен, кейбірін атап кетер болсақ: Надр ибн Шумайл «Китабут-тарғиб», Әбу Әли Хасан ибн Махбуб әз-Заррад «Китабут-тархиб», Ибн Зенжуйа «әт-Тарғиб уәт-тархиб», Әбу Жағфар Ахмед ибн Мұхаммед әл-Барки «әт-Тарғиб», Ибн Шахин «әт-Тарғиб фи фәзәилил-амал», Тайми «Китабут-Тарғиб уәт-тархиб», Сұлайм ибн Әюуб «әт-Тарғиб», Ахмет ибн Хусейн әл-Байхақи «әт-Тарғиб уәт-тархиб», Әбу Мұса әл-Мәдини «әт-Тарғиб уәт-тархиб», Жаммаили «әт-Тарғиб фиддуа», Абдулла Мұхаммед ибн Абдуррахман әт-Түжиби «әт-Тарғиб фил-жихад», Яфии «әт-Тарғиб уәт-тархиб», Мүнзири «әт-Тарғиб уәт-тархиб», Иззадин ибн Фахд «әт-Тарғиб фил-ижтихад фил-баис ли зауил-химамиль-улия алал-жихад», Нуреддин ар-Рәнири «Хидаятул-хабиб фит-тарғиб уәт-тархиб» (Мекке 1311/1894) және т.б.

Түрік зерттеушісі Генч Н. «Terğib ve terhib hadisleri ve literatürü» атты мақаласында біз қарастырып отырған терминнің зерттелу ғасырынан бастап әр ғасырдағы арнаулы әдебиеттерін анықтап, кейбірінің мазмұнына талдау жасаған [95].

«Хадис терминологиясындағы «тарғиб» және «тархиб» сөздері белгілі бір тақырыптарды қамтитын хадистерді білдіру үшін қолданылатын ұғымдарға

жатады. Оларға әдеп, білім, зұхд, тақуалық, ниет, шынайылық, киім кию, тамақтану және ішу, әлеуметтік қарым-қатынас, жануарларға қарау және мұсылманның қоршаған ортаға деген көзқарасы сияқты көптеген тақырыптар кіреді. Айта кету керек, бұл тақырыптар ақыреттік болғанымен, мұсылманның дүниелік істерін де реттейді. Сондықтан, діни үкім бермейтін бұл хадистерді мүміннің тек ақыретте алатын сыйлығына негізделген мінезі ретінде қарастыруға болады. Күнделікті тіршілікке оң ықпал ететін позитивті істер (тәрбиелілік, білім алу, шынайы болу, құлшылық жасау, дұға, зікір т.с.с.) ынталандыру мен қорқытудың өзекті мәселелеріне кіреді» [95, 112 б.].

Ықыласты болу да – мұсылмандық мотивация ұғымын ашатын ұғым. Араб тілінде «х-л-с» түбірінен түрленетін «Ихлас» сөзі затты бөтен элементтерден тазартып, оны саф күйге келтіруді білдіреді. Бұл тұрғыда ихлас - таухидке (Құдайдың бірлігі) деген сенімнің практикалық көрінісі. Яғни, бұл құл мен Құдай арасындағы қарым-қатынаста арадағы кез келген делдал, өзімшілдік немесе жалғандықтан аулақ болу. Ықылас (Ихлас) дегеніміз – құлшылықты Жаратушыға кіршіксіз таза түрде ұсыну. Бұл құлшылықты адамдарды риза ету үшін емес, тек өзіне бұйырғаны үшін орындаумен тығыз байланысты. Мағынасы жағынан «тазалық» ұғымына жақын болғанымен, ихлас кейіннен пайда болған қоспалардан тазарту процесін білдіретіндіктен динамикалық сипатқа ие. Ислам ойының атласында шынайылық (ихлас) тек жеке тақуалықтың көрсеткіші ғана емес, сонымен қатар, адам әрекеттерінің құндылығын анықтайтын негізгі экзистенциалды тәртіпке саналады. Дінтанушы Қ. Бағашаров өзінің мақаласында талдағандай, бұл ұғым құлдың (ғибадаттың) мәні, шынайы өзегін, жүректің кіршіксіз адалдығы мен ниеттің тазалығын білдіреді [96]. Академиялық тұрғыдан алғанда, ықыластылық - ниетті тазарту, әрекетті дүниелік ластанудан тазарту және құдайлық ләззатты мотивацияның орталығына қою процесі. Ықыластылықты – адамның Раббысымен, өзімен және айналасымен тату болуына мүмкіндік беретін онтологиялық көпір ретінде қарастыруға болады. Академиялық және моральдық тәртіп ретінде ықыластылық – жұмыс сапасын (ихсан), ниеттің шынайылығын және мақсаттың асылдығын біріктіретін жалғыз мотивация көзі. Өмірде осы «таза ниет» арқылы шынайы құлдық пен табысқа жетуге болады. Мотивациялық тұрғыдан алғанда, шынайылық (ихлас) жеке тұлғаның іс-әрекетке деген ұмтылысын сыртқы марапаттардан (таным, лауазым, бас пайда) ішкі трансценденттікке ауыстырады. Ықыластылық ғибадат пен еңбектің мәніне қайшы келетін барлық бөтен пиғылдардан (рия, сумға, т.с.с.) тазартуды қамтамасыз етеді. Бұл жеке тұлғаға өз жұмысынан ләззат алуға және рухани тыныштыққа қол жеткізуге мүмкіндік береді. Құран өмірдің әр кезеңінде сенушілердің шынайылығын сынап, тек ықыласты құлдардың ғана ақыретте биік мұратқа жететініне жиі назар аудартады. Құранның пайғамбарларды ықыласты құлдар ретінде атауы қатардағы мұсылмандарды ықыласты, шынайы болуға, әрбір істерін таза ниетпен жасауға ынталандырады. Осы тұста ықыластылықтың шыңы

ихсан түсінігінде жатқанына тоқталу маңызды. Ихсан сөзі іс-әрекет ретінде екі түрлі мағынада қолданылады: «жақсылық жасау» және «жұмысыңды жақсы істеу (итқан)». Жәбірейіл хадисінде көрсетілгендей, ихсан сөзіне жататын үшінші мағына - Құдайды көріп тұрғандай құлшылық жасау. Хадисте «Сен оны көрмесең де, ол сені көріп тұр» делінген. Бұл соңғы мағына, моральдық баса назар аударумен қатар, құлшылықта шынайылықтың қажеттілігін білдіреді және адам өмірінің онтологиялық және эпистемологиялық тереңдігін байқатады. Осы тұрғыда, онымен байланысты ихсан мен әділеттілік - Құдайдың әдемі есімдеріндегі (әсма-и хусна) қасиеттер. Ислам ойында, әсіресе сопылық тұрғыда, осы ойдың сипаттамаларына сәйкес келетін семантикалық қатынастар желісі қалыптасқан. Терминология саласында, беделді тұлғалардың бірі Әбу әл-Бақа әл-Кафауи (қайтыс болған 1095/1684) өзінің тұжырымдамалық схемасында әділдікті ихсаннан жоғары деп санаса, Рағиб әл-Исфahanидің схемасында әділеттілік ихсаннан кейін келеді. Исламтанушы И. Бердалиевтың түсіндіруінше, Құранда бұл сөз 70-тен астам аятта келген. Аяттардың кейбірінде «Біреуге жақсылық жасау» немесе «Жасаған ісін ең көркем етіп жасау» деген мағынада қолданылса, көпшілік тұста сипаттама берместен абсолютті мәнде қолданылған. Мәселен, мынандай аяттар келеді: «Алла барлық нәрсені ең келісті түрде жаратты» («Сәжде» сүресі, 7), «Алла сендерге өң-бейне берді және бейнелеріңді ең әдемі етіп жаратты» («Тағабун» сүресі 3) [80], яғни Алланың кемшіліксіз жарататыны осы сөзбен берілген [97]. Исламдық мотивацияның ең күшті қозғаушы күші сыртқы қысым немесе марапат күту емес, керісінше, «Алла пенделерін әр сәтте көріп тұрады» деген сезім. Бұл жеке тұлғаның өз жұмысын ең жоғары сапалы түрде орындауына мүмкіндік беретін ішкі бақылау механизмін жасайды. Ешкім қарап тұрмаса да, адам өзінің барлық ісіне үлкен жауапкершілікпен қарап, адалдық пен сапаға мән береді. Ихсан мотивацияны тек нәтижемен (ақша, лауазым, атақ) ғана емес, сонымен қатар, процесспен және ниеттің шынайылығымен де байланыстырады. Жұмысын «Құдай көріп тұр» деген түсінікпен атқару адамға шабыт сыйлап, ісін мүмкіндігінше жақсы орындауына жол ашады. Исламдық мотивация түсінігінде ихсан ұғымы жеке адамды пассивті тақуалықтан белсенді кәсібилікке көтереді. Адам өз жұмысын тек «орындау үшін» ғана емес, Жаратушының алдына ұсынатын кемелдікте мұқият орындайды. Бұл мұсылманды жеке тыныштыққа бөлеп, қоғамдық прогреске бастайтын мотивацияның ең жоғары деңгейі.

Осы тұрғыда «ридуанулла» түсінігі де күллі мұсылмандар үшін ең биік мотивация екеніне тоқтала кеткен орынды. Алланы разы ету түсінігі қасиетті Құранда келеді. «Тәубе» сүресінің 72-аятында «Алла мүмін ерлер мен мүмін әйелдерге астынан өзендер ағатын, олар онда мәңгі тұрақтайтын жаннат бақтарын және «Ғадн» жәннаттарындағы көркем сарайларды уәде етті. Ал Алланың разылығы - соның бәрінен де үлкен. Міне, осы - ұлы жетістік» десе, «Бәйина» сүресінің 8-аятында ««Олардың Раббыларының қасындағы сыйы - астынан

өзендер ағатын, олар онда мәңгі-бақи тұрақтайтын «Ғадн» жәннаттары. Алла олардан разы болды, олар да Одан (Алладан) разы болды. Бұл - Раббысынан қорыққан (тақуа) адам үшін»» делінген. Б. Райс өз мақаласында «рыза» ұғымының тасаууыфтағы орнын кең талдаған. Түсіндіруінше, тасаууыфтағылар «рызаны» жеке мақам ретінде қарастырған. Мәселен, Сарраж сопылық мақамдарды жеті деп көрсетеді: тәубе, уәра, зухд, пақырлық, сабыр, тәуекел және рыза. Оның жіктеуінде «рыза» соңғы мақамға жатады. Құранда бұл ұғым әдетте Құдайдың құлдарына разылығын, құлдың да Құдайға ризашылығын және Құдайдың разылығын іздеуді білдіреді. Одан бөлек, аяттарда Құдай кімге разы, кімге разы болмайтыны және Оның ризашылығына ие болғаны үшін сый бары да айтылған. Құлдың Құдайға разылығы маңдайына жазылған тағдыр талайына наразылық білдірмеуінен тұрады, ал Құдайдың құлына разылығы құлдың дін бұйрықтарын орындап, тыйымдардан аулақ болуының нәтижесінде туындайды [98]. Құртуби, Рази, Табари секілді белгілі тәпсірлерде Құдайдың құлға және құлдың Құдайға риза болуын білдіретін аяттарға негізделген екі түрлі разылық (рида) бар екені айтылады. (Мәида 5/119, Тәуба 9/100, Мужадилаһ 58/22, Бәййина 98/8, Фаджр 89/28). Бұдан келіп Құдайдың құлға разы болуы оған сый мен нығмет жаудыруын және оның істеріне разылық танытуын білдіреді. Ал екінші разылық түріне келетін болсақ, құлдың Раббысына разы болуы, бұл құлдың Құдайға бұйыртқан нығметтері мен сыйларына разылық танытудан тұрады. Сондықтан аяттарда Құдай мен құлдың арасындағы өзара разылық таныту туралы айтылған. Кейбір аяттарда Алланың разылығын іздеп, соған жетуге тырысатындар туралы мәлімет келеді: «Адамдардың арасында Алланың разылығына ұмтылатындар бар, Алла құлдарына мейірімді» (Бақара, 2:207). Тұжырымдап айтқанда, исламдық мотивация түп негізінде Жаратушының разылығына жету түсінігін негізге алады. Ол жеке адамның мінезін жақсарта түсуде, сапаны көтеруде әрі оны игі ниетпен қолға алған істерінде ынталандыра түсетін тұтас өмірлік қозғалтқыш.

Ислам сенімінде мәңгілік бақыт мекені ретінде сипатталатын **жұмақ** (жаннат) ақиреттегі ең жоғарғы марапаттар қатарында. Көптеген хадистерде қандай істердің пендені бақи ғұмырда жұмаққа апаратыны анық аталған. Құдси хадисте Алла тағала былай дейді: «Мен ізгі құлдарым үшін жұмақта көз көрмеген, құлақ естімеген және адам жүрегі елестете алмайтын нығметтер дайындадым» (Бұхари, Муслим). Бұл хадис жұмақтың трансцендентті сипатын атап көрсетеді. Бұл дүниенің нығметтері мен жұмақтың нығметтері арасындағы байланыс тек атау мәселесі; олардың шындығы мүлдем басқа. Жұмаққа кіру осы дүниеде жасалған негізгі ізгі істерге байланысты жіктеледі. Мұхаммед пайғамбар мұны былай түсіндірді: намаз қақпасынан намаз оқитындар... ораза ұстаушылар кіретін «Райян» қақпасынан, ал қайырымдылық қақпасынан садақа бергендер шақырылады. (Бұхари, Муслим). Әбу Бәкір: «Осы қақпалардың барлығынан бір мезетте шақырылатын жан бола ма?» деп сұрағанда, Пайғамбар: «Иә, сен де солардың қатарында боласың деп үміттенемін», - деп жауап берді, осылайша

Құдайға құлдық туралы көп қырлы сананы оятады. «Жәннатта жүз дәреже бар; әрбір екі дәреженің арақашықтығы аспан мен жердің арақашықтығындай». (Тирмизи). «Алладан жәннатты сұрағанда, Фирдаусты сұраңдар. Өйткені ол жаннаттың ең ортасы және ең биік орны. Жәннат өзендері сол жерден ағып шығады» (Бұхари). Хадистерде жұмақтың физикалық нығметтерінен (өзендер, сарайлар, жібектер) басқа, ең үлкен рухани қанағаттанушылық – Жаратушы иені көру екені білдірілген. Сопылықта ол «дидар талап» деп те аталады. Хадистер мазмұны бойынша, дүниедегі мың жыл жаннаттағы бір күнге жетпейді, жаннаттағы мың жыл Алланың дидарын тамашалаудың бір сәтіне жетпейді. Хадистерде жұмаққа кіруге ықпал ететін негіздер анық айтылған: «Адамдардың жұмаққа кіруінің ең тиімді жолы - Алладан қорқу (тақуа) және жақсы мінез-құлық» (Тирмизи). «Шыншылдықты берік ұстаныңыз... Шыншылдық жақсылыққа, ал жақсылық жұмаққа апарады» (Мүслім). «Кім білім алу жолына түссе, Алла оған жұмаққа баратын жолды жеңілдетеді» (Мүслім) және т.с.с. Яғни қатардағы мұсылмандар үшін жаннат мәңгілік бақыт мекені ретінде сипатталып, оған жету үшін осы дүниеде көп жақсылықтар жасау талап етілген.

Исламдық мотивация ұғымдарын біршама талдағаннан кейін енді хадистердегі бес парызды орындауға құлшындыратын мотивациялық түсініктерді саралайық. Бухариде келген риуаятта танымал сахабалардың бірі Абдулла ибн Омар жеткізуде: «Мен Алла елшісінің мына айтқан сөзін естідім: «Ислам бес негізден тұрады: Алладан басқа құлшылыққа лайықты ешкім жоқ, Мұхаммед оның елшісі екендігі туралы куәлік беру, намаз оқу, зекет беру, қажылыққа бару және Рамазан айында ораза ұстау». Осы хадисте аталған исламның бес негізі халқымызда «бес парыз» деп аталып кеткен. Белгілі хадис жинақтарында кездесетені мына хадистер куәлік сөзін айтуға ынталандыратыны анық: «Кімнің соңғы сөзі «Лә иләһа иллааллаһ болса, сол кісі жұмаққа кіреді»» (Әбу Дәуіт); «Имандарыңды «Лә илаһа илаллаһ сөзімен жаңалап тұрыңдар» (Ахмад ибн Ханбал); «Қиямет күні менің шапағатыма бөленіп, қатты қуанатын жан шын көңілмен «Лә илаһа илаллаһ» деп айтқан жан»; «Алла разылығын көзден «Лә иләһа илаллаһ» деген адам тозақ оты харам болады» (Бухари, Мүслим) және т.б. Бұл аталған хадистердегі «жұмаққа барады», «иман жаңаланады», «шапағатқа кенелу», «тозақ отынан сақталу» секілді сүйінші хабарлар шын мәнінде мұсылман адам үшін Алладан басқа құдай жоқтығына жиі куәлік етіп жүруінде үлкен жігер мен мотивация көзі екені даусыз.

Екінші парыз - намаз оқу. Парсы тілінде «құрмет көрсету, табыну, қызмет ету» деген мағынаны білдіретін «намаз» сөзі қазақ тіліне араб тіліндегі «солат» (көпше «салауат») сөзінің баламасы ретінде енген, ол «дұға ету, құлшылық ету, кешірім сұрау, жалбарыну» дегенді білдіреді. Термин ретінде «солат» такбирден (Құдайдың ұлылығын жариялау) басталып, сәлеммен аяқталатын белгілі бір қимылдар мен сөздерден тұратын физикалық құлшылықты білдіреді. Намаз компоненттерінің ауызша және физикалық жалбарынудың бір түрі болуы «солат»

сөзінің техникалық және сөздік мағыналары арасындағы байланысты растайды. Исламда қазіргі бес уақыт намаз хижрадан (Мұхаммед пайғамбардың қоныс аударуынан) шамамен бір жарым жыл бұрын, Мифраж түнінде парыз етілген. Мұхаммед пайғамбар хадистерінің бірінде: «Намаз – діннің тірегі» деген және намаздың ең маңызды тірегі – сәжде – адамның Аллаға ең жақын болатын күйі деп сипаттаған. «Аллаға ең жақын болу» сөзі әр мұсылманды сәжде жасауға ынталандыратыны сөзсіз. Намаз – Жаратушыны еске алудың ең тиімді тәсілі, ол барлық құлшылықтың мәнін құрайды. Аятта: «Мені еске алу үшін намаз оқыңдар» (Таһа 20:14) [80] делінген. Күннің белгілі бір уақыттарында оқылуы тиіс намаз адамға күнделікті өмірдің қарбалас тіршілігінде Құдайды еске алуға, Құдайдың іс-әрекеттерінен хабардар болуға және Құдайды ұмыттыруы мүмкін жағдайлардан қорғаныш қалқан ретінде әрекет етуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, намаз – Жаратушы ие берген нығметтерге ризашылық білдірудің көрінісі. Намаз – қателіктер мен күнә дақтарынан тазарудың бір жолы. Өйткені саналы түрде оқылған әрбір намаз тәубе ету қасиетін де білдіреді. Күнделікті парыз намаздарға қатысты «Һуд» сүресінің 114-аятында жақсы амалдар жаман істерді жоятыны айтылған. Сондықтан, бес уақыт намазды оқуды үзбеген кезде арасында болуы мүмкін кіші күнәлар жойылады. Шынында да, Мұхаммед пайғамбар (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) былай деген «Бес уақыт намаз оқылғанда, екі намаз арасында жасалған кіші күнәлар кешіріледі» (Бұхари) және Алла дәретті дұрыс алып, бес уақыт намазды уақытында оқып, рүкуғ, сәжде жасағандарды, намазды мінсіз орындағандарды кешіретінін айтқан (Ибн Мажа). Намазды «көзімнің нұры» деп сипаттаған Мұхаммед пайғамбар күнделікті парыз намаздарды адамның есігінің алдында ағып жатқан өзенге ұқсатып, намаз оқуды күніне бес рет осы өзенде жуынуға теңеген. Ол күніне бес рет өзенде жуынатын адамның денесінде кір қалмайтыны сияқты, Аллаһ тағала бес уақыт намаз оқыған адамның күнәларын өшіретінін айтқан (Бұхари). Намаз – Құдай мен құл арасындағы өмір бойы қарым-қатынасты қолдайтын, жеке тұлғаларға діни және моральдық қағидалар шеңберінде өз әрекеттерін дамытуға көмектесетін ғибадат. Құранда дұғаның моральдық әсеріне және оның жамандықтан қорғайтын қасиетіне назар аудара отырып: «Әрине, намаз арсыздық пен жамандықтан сақтайды» (әл-Анкабут 29:45) [80], - делінген. Намаз шынайылық, кішіпейілділік және тақуалық сияқты рухани талаптарына назар аудара отырып оқылғанда, арсыз істер мен нашар қылықтардан сақтайды. Күнделікті намазды жалғастырған сайын, адамда жамандық пен күнәға іштей қарсы тұру сезімі пайда болады. Осылайша, адам үлкен күнәлардан бас тартып, әдеттеріне өкініп, тәубе ете бастайды. Намаз жұмақтың кілті саналғандықтан, Мұхаммед пайғамбар (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) жұмаққа кіріп, сол жерде көршісі болғысы келетіндерге жиі сәжде етуді кеңес берген. Сәжде де тозақтан құтқарылудың құралына жатады. Бұл шындық туралы хадисте былай делінген: «Қиямет күні Алла тозақ тұрғындарынан қалағанына мейірім етеді. Ол періштелеріне дүниеде Аллаға құлшылық еткендерді

шығаруды бұйырады, ал олар оларды шығарады. Періштелер оларды сәжделерінің белгілерінен таниды. Алла тозаққа сәжде белгілерін жеуге тыйым салған. От адамның сәжде орнынан басқа барлық жерін күйдіреді» (Бұхари, Азан, 129). Сәжде әдетте намазды білдіреді. Құранның кейбір аяттары мен хадистерде намаз оның ең маңызды құрамдас бөлігі ретінде сипатталады. Намаз оқуға тағы бір үлкен мотивация ол ол жұмаққа кіретін мүминдерге Құдайдың дидамын көруге мүмкіндік береді. Сахабалардың бірі Жарир (Алла оған разы болсын) былай деп баяндайды: Бір түні біз Алла елшісімен (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) бірге отырған едік. Толған айға қарап, Алла елшісі былай деді: «Сендер бұл толық айды бір-біріңді итермей немесе итермей жайлы көретіндерің сияқты, сендер де (жұмақта) Раббыларыңды жайлы көресіндер. Сондықтан күн шыққанға дейін және батқанға дейін барлық намаздарды оқуға тырысыңдар!» Осы сөздерден кейін ол кісі келесі аятты оқыды: «...Күн шыққанға дейін және батқанға дейін Раббыларыңды мадақтап, түннің кейбір сағаттарында және күннің екі жағында Оны мадақтаңдар, сонда сендер Оның ризалығына жетесіндер!» (Таһа, 130). Алла тағала намаз туралы: «Сәждеге бас иіп, жақындандар!» – дейді (Алақ сүресі, 19). Ол мүминдерге құтқарылған құлдарының намазды кішіпейілділікпен орындайтынын хабарлаған. Кішіпейілділікпен оқылған намаздың арқасында пенденің Жаратушыға деген сенімі мен мойынсұнуы артады. Осы мойынсұнудың нәтижесінде адам психологиялық бұзылулардан қорғалады. Өйткені ол ең жоғарғы құдіретке, яғни Аллаға мойынсұну арқылы өзін мәңгілік тыныштық құшағына тапсырды.

Абдулла ибн Масғуд риуаятын келтірсек, ол «Аллаға ең сүйікті іс қандай?» – деп сұрағанда, Мұхаммед пайғамбар «Өз уақытында оқылған намаз», – деп түсіндірген. «Одан кейін ше?» – деген сұраққа «Ата-анаға жақсылық жасау», – деген. Одан кейінгіні сұрағанда, «Алла жолында дін мен ақиқат үшін күресу», – деген жауап естіген (имам Бұхари). Бұл тұста намаздың Аллаға ең ұнамды іс болуы мүминдерді бұл құлшылыққа ерекше ынталандыратыны белгілі. Оған қоса, намаздың уақытында оқылуы да маңызды екендігі. Бес уақыт намазды уақытында оқу арқылы мұсылман Жаратқанның разылығына бөленері сөзсіз. Мұсылмандар үшін намазды мешітке барып жамағатпен оқуға да ынталандыратын негіздер аз емес. Хадисте «Жамағатпен оқылған намаздың сауабы жалғыз оқылған намаздың сауабынан жиырма жеті есе көп» делінген (Бұхари). Яғни, жеке оқылған намазға қарағанда жамағатпен оқыған намаздың сауабы жиырма жеті есеге көптігі намаз оқушыны жамағатпен оқуға қызықтырады. Басқа бір хадисте: «Егер кімде-кім үйінен дәрет алып шығып, мешітке қарай қадам басса және Алла бұйырған парыз амалдарды орындаса (яғни жамағатпен намаз оқыса), оның әр басқан қадамы үшін күнәсі кешіріліп әрі дәрежесі биіктейді», – делінген. Жамағатпен намаз оқудың артықшылығы жайында тағы бір хадисінде: «Кімде-кім құптан намазын жамағатпен оқыса, сол түннің жартысын намазбен өткізгендей сауапқа кенеледі. Егер құптан намазы мен таң намазын жамағатпен оқыса, сол түннің бәрін намаз

оқып өткізгендей сауапқа қол жеткізеді, – деген (Мұслим). «Түнімен намаз оқығандай болу» тіркесі мұсылманды намазын жамағатпен мешітте оқуына үлкен ынталандыру екені даусыз. Хадистерде намазды «Діннің тірегі», «Мүминнің миғражы», «Жұмақтың кілті», «Көзімнің нұры» деп түрлі атаулармен әспеттеп атаулар да мұсылманды намазға жақындата түсетіні анық. Қысқасы, намаз – адамды жаратылу мақсатына жеткізетін ең маңызды құлшылық. Шынында да, адамның қаңқа құрылымының руқуғ пен сәждеге оңай бара алатындай етіп жаратылғандығы, бір жағынан, намазды жеңілдету және осылайша адамды мақсатына жақындату болып табылады. Сондықтан адам бүкіл өмірін намаз уақыттарына сәйкес ұйымдастырып, намазды өмірінің негізі етуінде мүминдерге айтылған сүйінші хабарлар көп.

Бес парыздың бірі - ораза екені анық. Ислам интеллектуалдық дәстүрінде құлшылық әрекеттері тек құрғақ рәсімдер ғана емес, сонымен қатар, жеке тұлғаның ішкі әлемін қалыптастыратын және оны трансценденттік мақсатқа бағыттайтын мотивация көздеріне жатады. Ораза ұстау нәпсінің қалауынан өз еркімен бас тарту арқылы ерік-жігерді тәрбиелеуге, ал аштық пен шөлдеу қиындықтарына төзу арқылы сабырлықты тәрбиелеуге айналады. Алла тағала Рамазан айында ораза ұстауды парыз етсе, ал Мұхаммед пайғамбар кім Рамазан айында Аллаға сеніп, сауап күтіп ораза ұстаса, оның өткен күнелары кешірілетіні туралы қуанышты хабар жеткізген. Рамазан оразасы - осы мотивациялық құрылымның ең нақты көріністерінің бірі.

Шынайы сенімі және тек Алладан ғана сауап күту үшін ұстаған ораза жаратушымен байланысты күшейтеді. Діндар өзін-өзі жетілдіруге, Алланың разылығын алу үшін кемел болуға ұмтылады. Хадистерде тек Жаратушының разылығы үшін жасалуы тиіс деген қағида жиі айтылады. Ислам дініде мұндай риясыз құлшылық діндардың тақуалығын білдіреді. Құдси хадисте Жаратушы Алла Тағала «Ораза мен үшін және ораза ұстаушыны өзім ғана марапаттаймын» дейді. Бұл хадис діндардың ішкі мотивациясын ынталандыруға шақырады. Мұнда сырттай сый немес мәртебе беру деген фактор жоқ. Адам мұның сыйын тек ақіретте алады. Тағы бір задисте оразаның күнарлардан қорғанудағы қалқан сияқты рөлі бар екені баяндалады. Мұнда ораза тұту арқылы мұсылман адам өзінің нәпсісінен келетін көнарлардан сақтанады. Психологиялық тұрғыда төзімділігі артады. Хадистердегі ораза ұстаушыларға берілетін мұншама артықшылықтардың өз сыры бар. Оның сыры ораза арқылы мұсылман материалдық сыйдан ккрі рухани мәртебеге ұмтылуына үндейді. Яғни, сыртқы діндарға қажетті материалдық дүние емес, ішкі діндарға сай келетін құндылық дәріптеледі. Ораза ұстаушыларды раян қақпасы арқылы жаннатқа кіреді деген тағы бір рухани марапат бар. Мұнда бақилық болған адамдардың арасында ең тақуалары осы қақпаның есігінен жанантқа кіреді деген түсінік жатыр. Бес парыздың қай-қайсысы болса да ерек-жігер мен тұрақты тәртіпті қажет етеді. Ислам сенімінде ораза ұстаушылар таңнан кешке дейін ас ішпей, ғибадат етуін еселеуі тиіс. Бұл

талап исламның парыз еткен амалы. Енді осы амалды орындау үшін мұсылмандарға оразаға қатысты көптеген ерекше артықшылықтарды айтады. Мысалы, рамазан айының алғашқы он күні мейрімділік күндері, ортаңғы он тәулікті кешірім күндері деп ерекшелейді. Соңғы он күнді тозақтан құтылу күндері деп атайды. Бұл ерекшелену арқылы ораза тұтушы мұсылмандардың әр кездегі ғибадатының рөлі әсемдейді. Діндар жыл бойы жасаған істерін салмақтап, соның қарымта есесін осы үш бөлікте белсенді құлшылық жасауы арқылы қайтарады. Мысалы, өз күнәсі көп деп есептеп жүрген адам соңғы он күндікте тозақтан сақтанамын деп бар ықыласымен құлшылық жасайды.

Хадистерде оразада тек ас ішуден ғана тыйылмай, оған қоса, тілмен, құлақпен және жүрекпен де ұстау керектігі ескертілген. «Өтірік пен жаман сөзді тастамаған адамның аштығына Алла мұқтаж емес» деген ескертуі оразаның когнитивті мінез-құлық терапиясы процесі сияқты жұмыс істейтінін айғақтайды. Адам тек астан ғана емес, нашар қылықтардан да бойын аулақ ұстау арқылы көркем мінез-құлықты қалыптастыруды қолға алады. Оразаның негізгі мақсаты - ерік-жігерді арттыру және басқа тыйымдарға қарсы тұру. Ораза кезінде басқа уақыттарға қарағанда тыйымдарға мұқият болу дұрысырақ деп қабылданады. Хазірет Мұхаммед өтірік айтуды тастамаған адамның аштығы мен шөлдеуінің Алла алдында ешқандай құндылығы жоқ екенін айтқан. Мұндай адам ораза парызын орындаған болуы мүмкін, бірақ одан күтілетін кемелдік пен ізгілікке жете алмайды. Басқа бір хадисте Пайғамбар былай деген: «Ораза ұстайтындар көп, бірақ оразаларынан шөлдеу мен аштықтан басқа ештеңе алмайды. Түнде ғибадат ету үшін оянатындар көп, бірақ ояңаннан ұйқысыздықтан басқа ештеңе алмайды» (Ибн Мажа). Хадистерді кеңінен саралай келгенде, ораза ұстау тек діни міндеттен құтылу емес, керісінше, өзін-өзі тәрбиелеп тазартуға және мәңгілік бақытқа бағытталған жоғары мотивациялық процесс. Бұл процесс жеке тұлғаны өзін-өзі тәрбиелейтін, қоғамға қайырымды, жақынына жанашыр, үміт күттіретін және моральдық тұрғыдан жақсы тәрбиеленген адамға айналдыруға бағытталған кешенді білім беру жүйесі болып табылады.

Бес парыздың және бірі зекет беруден тұрады. Зекет – исламның негізгі қағидаларының бірі, бай мұсылмандар үшін міндетті ғибадат және ислам қауымдастығын қамтитын өзара көмектің кешенді институты. Бай мұсылмандар жылына бір рет Құранда көрсетілген алушыларға негізгі қажеттіліктерінен тыс өсіп келе жатқан байлығының 2,5%-ын зекет ретінде береді, бірақ қайтарым күтпейді. Адамның экономикалық өсу әлеуеті бар барлық активтері, нақты немесе болжамды болсын, зекет мүлкі болып саналады. Қандай активтерден алынатын зекет мөлшері, ең төменгі шегі (нисаб) және зекет кімге берілуі мүмкін екендігі Құран мен Сүннеттің өзімен анықталады. Зекет – жеке, әлеуметтік, экономикалық, саяси және моральдық аспектілері бар көп қырлы ғибадат. Байлар мен кедейлер арасындағы өзара көмек зекет арқылы ғибадат ретінде көрінеді. Зекеттің міндетті ғибадат болуымен қатар, басқа да бірнеше ерекшеліктері бар: ол исламның негізін

қалаған бес тіректің бірі, әртүрлі әлеуметтік таптар арасындағы көпір қызметін атқарады, жан мен байлықты тазартады және әлеуметтік қауіпсіздікті қамтамасыз ететін тиімді институт. Құранда зекет туралы шамамен 30 аят бар. Мұхаммед пайғамбар бұл аяттарды түсіндіре отырып, қайталауларды қоспағанда, шамамен 110 хадиспен зекет заңының негізін қалады. Хадистерде дәулетті мұсылмандарды зекет беруге ынталандыратын негіздер аз емес. Әбу Дәуіт жинағында келген «Алла зекетті тек малдарыңнан қалғандарын тазалау үшін парыз етті» деген хадис бойынша зекет мал тазалығын қамтамасыз етеді. Әбу Хұрайрадан жеткен хадиске сүйенсек, «Зекет пен садақа малды еш кемітпейді», яғни зекет берген мұсылман осы хадиске иек артқандықтан малы азайып қалады деп алаңдамайды. Әбу Малим әл-Әшғаридан жеткен хадисте «Зекет (адамның мұсылмандығына) бір дәлел» делінген. Ол бойынша әр адам зекет беру арқылы өзінің мұсылмандығын дәлелдемек. Кағыб ибн Ужрадан жеткен хадисте «Садақа мен зекет отты судың сөндіргеніндей қателіктерді жояды» делінгендіктен, әр мұсылман зекетін беру арқылы бойын қате, күнәлардан тазартуға ықылас танытады. Жабир ибн Абдуллаһ әл-Ансаридан жеткен деректе «Садақаның ең қайырлысы - қажетінен артылған малдан берілгені» делінген. Бұл мұсылмандарды ең қайырлы садақа беруге құлшындыратыны анық. «Иманның дәмін татты» деп келетін хадистер де үлкен мотивацияға жол ашатыны белгілі. Мәселен, Абдулла ибн Муғауия әл-Ғадири жеткізген риуаятта былай делінген: «Үш түрлі нәрсе бар, олар иманның дәмін татқандар: Алладан басқа құдай жоқтығына бек илана отырып құлшылық жасаушылар; малының зекетін шын көңілмен жыл сайын тұрақты беретіндер. Малының жарамсызын емес, орташа жағдайдағысын беру. Алла сендерден малдарыңның ең жақсысын да, ең жаманын да бер деп бұйырған жоқ».

Исламдағы бес парыздың соңғысы – қажылық. Әрбір жағдайы бар мұсылманға оны өмірінде кем дегенде бір рет орындауы міндеттеледі. Қажылық - араб сөзі, яғни «белгілі бір уақытта және жерде орындалатын рәсімдік парыз» дегенді білдіреді. Исламның пайда болуымен қажылық Меккедегі Қағбаның айналасындағы рәсімдермен қатар қалыптасып, егжей-тегжейлі сипатталды. Қажылықтың маңыздылығы Құран мен хадистерде баса айтылған, ал мұсылмандарға бұл ғибадатты орындау бұйырылған. Дереккөздерде исламдағы орны мен маңыздылығы туралы егжей-тегжейлі түсініктемелер беріледі. Қажылық қасиетті Мекке-Мәдинаға сапардан тұрады. Қағбаны айналып өту, Арафатта тұру және Минада шайтанға тас лақтыру сияқты кезеңдерді қамтиды. Қажылық тек физикалық ғибадат қана емес, сонымен қатар әлеуметтік және рухани тәжірибе. Қажылық кезінде орындалатын дұғалар мен ғибадаттар адамның руханиятын күшейтеді және әлеуметтік бірлікті нығайтады. Қажылыққа ынталандыратын хадистерге келсек, оның алғашқысы «анасынан жаңа туғандай күнәдан тазаруы» жайлы сүйінші хабар. Әбу Хұрайрадан жеткен хадисте «Кім бұл үйге (Қағба) қажылық жасағанда, (сөзбен не іспен) жыныстық жақындыққа құмартпай әрі жамандық жасамаса, анасынан жаңа туылғандай (күнәсіз) күйге енеді» (Бухари).

Ол мына хадисте де келген: «Қажылар мен умра жасаушылар Алланың (үйін) зиярат етушілер. Дұға жасағанда, дұғаларына жауап беріледі. Алладан кешірім тілесе, кешіріледі» (Ибн Мажа). Қажылық жасауға ынталандыратын сүйінші хабардың бірі ол жұмаққа бару мәселесі. Әбу Хұрайрадан жеткен хадисте «(Алла) қабыл алған қажылықтың марапаты тек қана жаннат» делінген (Бухари). «Дұғалардың қабыл болуы» да қажылыққа ынталандыратын негізге жатады. Талха ибн Убайдулла ибн Кариздан жеткен риуаятта «Дұғалардың ең абзалы –Арафа күні жасалған дұға» делінген (Муатта). Исламда Құрбан айт мерекесінен бұрынғы күн «Арафа» деп аталған. Арафат - қажылықтың ең маңызды міндетті амалы, яғни тұру (уақфа) орындалатын жердің тағы бір атауы. Уақфа мұнда зул-хиджа айының тоғызыншы күні, Құрбан айттан бір күн бұрын жасалатындықтан, бұл күн «Яумул-Арафа» (Арафа күні) немесе жай ғана Арафа (Ариффе) деп аталған. Хазірет Мұхаммедтің айтуынша: «Күндердің ең абзалы - Арафа күні. Ол қасиеті жағынан жұмаға ұқсас. Ол жұмадан басқа күндері орындалған жетпіс қажылықтан да абзал. Дұғалардың ең абзалы - Арафа күні оқылған дұға. Менің және менен бұрынғы пайғамбарлардың айтқан ең абзал сөзі: «Лә иләһә иллаллаһ уахдаһу лә шарика ләһу» (Алладан басқа құдай жоқ, Ол жалғыз және Оның серігі жоқ)» (Муатта). Түйіндей айтқанда, қажылық исламның бес тірегінің бірі болумен қатар, жеке тұлғаның рухани әлемінде терең өзгеріс жасауға бағытталған көп қырлы процесс. Хадистерде қажылыққа шақыру тек «парызды» орындау ғана емес, сонымен қатар, өткен күнә, қателіктерден тазарып, жарқын болашақ құруға күшті мотивация көзі болып табылады. Қажылыққа шақыру мүмкінді тек физикалық сапарға ғана емес, сонымен қатар, өзінің ішкі әлеміне саяхатқа дайындайды. Бұл хадистер үміт, тазару, үмбетке тиесілілік және дүниелік, ақыреттік марапатқа негізделген берік психологиялық негіз қалайды, бұл мүмкіндер үшін нағыз мотивация ретінде бағаланады. Сол үшін де олар барлық материалдық және рухани қиындықтарға төзуге өздерін дайын сезінеді.

Бөлімді қорытар болсақ, ислам дінінде барлық амалдар белгілі бір мотивация негізінде орындалады. Исламдық мотивацияға жақын ұғымдар «әт-тарғиб», «ихлас», «ихсан», «ридуанулла», «жаннат» екенін айта аламыз. Бұл көбіне ішкі діни мотивация арқылы көрініс табады. Ал хадистерде бес парызды өтеу үшін мұсылмандарға ең негізгі мотивациялар олар «жаннатқа қол жеткізу», «үлкен сауапқа кенелу», «күнәлардан арылу», «Алланың разылығы», «тілек, дұғалардың қабыл болуы» т.с.с. екенін тұжырымдауға болады. Жалпы жұртшылық осындай мотивацияларды көбірек қажетсінгенімен, терең ықыласты жандар Жаратушы бұйырғаны үшін ғана діни міндеттерді орындау қажеттігін түсінеді. Яғни, дүниелік мақсаттан көрі ішкі қажеттілік ретінде қабылдау ішкі діни мотивацияға жақын.

2.3 Ішкі және сыртқы шкаланың исламдық ортада қолдануы

Қазіргі жаһандық кезеңдегі әртүрлі бағыттағы мотивациялық көзқарастардың жастар арасында трендке айналып, қызу талқыға түсуі мотивациялық теориялардың сан қырлы тұстарын ашу өзектілігін арттыруда. Осы тұста жастар арасында діни ынталандырудың рөлін зерттеу және теориялық қырын ашу қазіргі қоғамдағы діндар қауымның, оның ішінде мұсылман жамағаттың қоғамдағы қызығушылық танытатын салалары мен белсенділік деңгейлерін анықтауға мүмкіндік береді. Өз кезегінде бұл халқының басым бөлігін мұсылмандар құрайтын Қазақстан қоғамындағы діни бірлестіктер мен діндар азаматтардың діни-әлеуметтік және психологиялық мәселелерін анықтауға, сол арқылы діни ахуалды реттеуге бағытталған ұсыныстар мен тұжырымдарды өмірге келуіне жол ашады. Көптеген сарапшылардың зерттеуі бойынша болашақта әлемдегі қоғамдық қатынастарда мұсылмандық көзқарастың нығая түсетіні келтіріледі. Өз кезегінде бұл мұсылмандық қатынастарға ғылыми тұрғыдан баға берудің өзектілігін арттырады.

Диссертациялық жұмыстың негізгі теориялық базасы алдыңғы бөлімде қамтылғанымен, таңдалған тақырыпқа сай исламдық кеңістіктегі сипаты ашылған жоқ еді. Исламдық кеңістік дегеніміз мұсылмандар мекендейтін елдегі немесе қауымдастықты белгілеп отырмыз. Мысалы, қазіргі Қазақстан зайырлы ел бола тұра мұсылмандардың саны көп елге жатады. Бүз осыны негізге ала отырып исламдық кеңістік атауы қолданылып отыр. Исламдық кеңістікте зерттелуі диссертация тақырыбы үшін қандай маңызы бар деген сауал туындауы мүмкін. Біріншіден, Е және І шкаласын зерттеуде қолданылуы үшін оның әртүрлі ортадағы оң және теріс қырлары мен бүгінгі тақырыпқа бейімділігін түсінуге мүмкіндік береді. Екіншіден, осы күнге дейінгі зерттеулерде кеткен қателіктер мен түзетулердің дамуын бақылап, исламдық кеңістікте туындаған мәселелерді алдын ала бағамдауға жол ашады. Үшіншіден, қандай да бір теорияны қолдану үшін барынша тиімді зерттеулерге сүйену және тақырыпқа бейімдеу гуманитарлық ғылымның әдістемелік тұрғыдан талап ететін жүйесі. Яғни, тақырыптың бұл бөлімінің өзектілігі аталған тұжырымдар бойынша зерттеуге қосылды.

ІДМ мен СДМ теориялық тұрғыда әдемі естілгенімен, негізгі бағыт христиандар арасында зерттеу жүргізуге бағытталған еді. Мұны біз жоғарыдағы теориялық шолу кезінде майын ағызып талдадық. Ал, христиан діні өкілдері тұрмайтын аумақтарда сынамалап көр жағы кемшін болып тұр. Біздің тақырыбымызға тұздық болатын исламдық мотивацияны зерттеу соңғы жиырма жылдықта ғана көпшіліктің назарын аудара бастағанын әдебиеттер айтып отыр. Ал енді зерттеулердің саны, әдебиеттер көлемі өте аз деуге болатын шығар. Олардың көбісі дерлік теориялық тұжырымдауды бір жақты қылмай тұрып, эмпирикалық тексеруге өтіп кеткен. Дегенмен жоқ емес.

Мысалы, Г. Олпорттың шкаласын қолданып, ішкі және сыртқы діндарлықты анықтауға тырысқан 1988 жылы А. Альбехайри мен А. Демердаш болды. Олар

«Діни бағдар шкаласы» атты еңбегінде мұсылмандардың арасында І және Е шкаласына сай діни бағдарды анықтауға бағытталған. Зерттеуде авторлар 34 тармақ қолданылды. Олардың ішінде 20-сы, яғни, жартысынан көбі Г. Олпорт пен М. Росстың шкаласынан алынды. Қос автордың бұл еңбегіндегі шкалалар Г. Олпорт пен М. Росстан өзгеріссіз алынды. Яғни, исламдық контекстке бейімділігі төмен болды. Мысалы, 1993 жылы Г. Олпорт пен М. Росстың шкаласындағы ғибадат үйіне бару жиілігін санайтын тармақты алып тастауды ұсынды. Өйткені, ислам дініндегі мешітке бару мотивтері мен діндарлық сипаты ер адам мен әйелдерге екі міндеттеме бекітеді. Ерлерді мешітке баруға ынталандырса, әйелдерге керісінше үйде құлшылық жасау маңызды деп белгілейді [99, 61 б.].

I/E шкаласын исламдық контексте қолдану 2000 жылдан бастап белсенді жүзеге аса бастады. Сол жылдардағы алғашқы зерттеулердің бірі «Мұсылмандардың дінге қатынасының ауқымы: Ирандағы психикалық денсаулықпен қарым-қатынастың факторлары, негізділігі және күрделілігі» атты еңбекте Нима Горбани, П. З. Уотсон, Ахад Фарамарз, Грамалеки, Рональд Дж. Моррис және Ральф У. Худ Иран студенттері арасында «Мұсылмандардың дінге қатысты шкаласы» (MARS) мен ішкі және сыртқы діндарлық корреляциясын тексерді [100]. Олар факторлы талдауды қолдана отырып, үш түрлі өзара үйлесімдегі факторды анықтады. Аталмыш факторлар I/E діни бағдармен мен корреляциясы оң нәтижені көрсетті. Алайда, MARS депрессия, психотизм және ішкі дабыл секілді психиатрлық симптомдарды айта алмады. Сондықтан MARS діндарлықты өлшеудегі мүмкіндігін танытқанымен, оның психиатрлық симптомды анықтауда қабілеттілігін дәлелдей алмады. Бұдан басқа тағы Н. Горбани және П.Дж. З. Уотсоның еңбегі «Religious orientation types in Iranian Muslims: Differences in alexithymia, emotional intelligence, self-consciousness and psychological adjustment» (Иран мұсылмандарындағы діни бағыттың түрлері: алекситимиядағы айырмашылықтар, эмоционалды интеллект, өзін-өзі тану және психологиялық бейімделу) (2006) атты еңбегінде жоғарғы ішкі діни бағдар және өзін-өзі танудың жоғары көрсеткіші мен ішкі уайым, депрессия мен стрессті қабылдаудың төменгі көрсеткішінің сәйкестігі анықталды [101]. Келесі бір жағынан идентификация мен өз сезімін сипаттаудың қиындығы мен жоғарғы көрсеткіштегі сыртқы діни бағдардың сәйкестігі байқалды. Өз кезегінде бұл Ирандағы I/E шкаласының тиімділігін көрсетті.

MARS пен I/E шкаласы негізінде 2005 жылы Зиясма Ханиф Хан, П. Дж. З. Уотсон және Фатима Хабибтің соавторлықтағы «Мұсылмандардың дінге деген қатынасы, пәкістандықтар арасындағы діни бағдар және жанашырлық» атты еңбегі жарық көрді [102]. Еңбекте Пәкістан университетіндегі студенттер арасында ішкі шкала бойынша MARS жоғары, ал сыртқы әлеуметтік мотивация ішкі бағдар мен сыртқы жеке міндеттемелік формадан төмен көрсеткішті байқатты. Бұл жерден байқайтынымыз, аталған авторлар Г. Олпорттың ішкі және сыртқы шкаласын түрлендіргені. Яғни, ішкі сол күйінде қалып, сыртқы шкала:

сыртқы қоғамдық және сыртқы жеке тұлғалық шкала деп бөлініп алынды. Бұлайша бөлу Г. Олпорттың еңбегін салыстыру мен эмпирикалық тұрғыда қолданудың әр кеңістікте және әр уақытта қолданылуы нәтижесінде дүниеге келді.

Индонезия мұсылмандары арасында зерттеу жүргізген Чан-Хо С. Жи және Йоди Ибрагимнің 2007 жылғы «Ислам доктриналық ортодоксиясы және діни бағдарлар: масштабты әзірлеу және растау» атты зерттеуін келтірсек болады. Зерттеуде «Исламдық доктриналық ортодоксия өлшемі әзірленіп, оның жеке діни қызметке қатысы зерттелді. Бұл зерттеу сонымен қатар сыртқы, ішкі және ізденіс діншілдік тұжырымдамасын исламдық сенімге қолданды» [68]. Зерттеуде авторлардың қол жеткізген нәтижелері Е/І шкаласының ислам дініне қатысты қолданудағы тиімділігін дәйектейді. Дегенмен зерттеудің лимитті сұрақтары мен аудиториясы әлі де қосымша зерделеуді қажет ететінін көрсетеді.

Н. Горбани мен әріптестері 2011 жылы өздерінің сыртқы және ішкі мотивацияға қатысты зерттеулерін жалғастырды. «Тегеран мен Қумдағы ашықтық түрлері: сенім мен ақылға бағытталған исламдық діни рефлексияның психологиялық және діни параллельдері» атты зерттеу Нима Горбани, П. Дж. З. Уотсон, Чжу Чен және Ханан Довердің соавторлығымен жарияланды. Бұл жолғы зерттеу Иранның Тегеран мен Қум қаласында өткізілді. Екі қаладағы исламдық оқу орындарының студенттері ақыл мен сенімге бағытталған исламдық діни рефлексияға қатысты сұрақтарға және діни міндеттемелер мен психологиялық ашықтықтың әртүрлі формаларын көрсететін өлшемдерге жауап берді. «Сыртқы жеке діни бағдар үлкен нәрсені болжады, ал сыртқы әлеуметтік діни бағдар аз психологиялық ашықтықты болжады» [103, 123 б.]. Дегенмен, бұл зерттеуде кюест (Quest) діни бағдары мұсылмандық діни міндеттерді зерттеуде шектеулі мүмкіндікті көрсетті.

2016 жылы Катурида Мэйванто Докторалина «Индонезиядағы ғалымдар арасында сыртқы мотивация мен зекет төлеу талаптарын сақтау арасындағы байланыс: тұжырымдамалық негіздерді талдау» атты зерттеуде зекет төлеудің сыртқы мотивтері мен ішкі мотивтеріне тоқталды [104]. Зерттеу ислам елі мен исламдық діни міндеттеменің діндарлар арасындағы мотивтерін анықтауға бағытталды. Бұл зерттеудің бұрын шолу жасаған еңбектерден өзгешелігі мотивтерді нағыз теологиялық көзқарас арқылы талдауға бағытталғаны. Мұнда тілге тиек ететін тағы бір тұсы негізгі басымдылық зекет төлеудің сыртқы мотивтеріне мән берілген. Ал ішкі мотивтер толық қарастырылмағаны болып отыр.

Жақын аралықта жасалған еңбектердің бірі «Ислам ілімі көзқарасымен ішкі мотивация мен білім алмасуды зерттеу» атты зерттеу 2020 жылы жарияланды. Зерттеудің авторлары Зурайна Дато Мансор және Нор Сиа Джахаруддин. Өос ғалым Малай еліндегі мұсылмандардың өз білімін өзге адамдарға үйрету немесе бөлісуге деген ынтасын талдауға арнаған [105]. Мұнда ынта деп отырғанымыз ішкі діни мотивтерін айтып отырмыз. Қос ғалым ғылыммен айналысып жүрген он

сегіз адаммен сұхбат құрады. Одан кейін барып жинақталған материалдарға сапалы зерттеу жүргізіп, талдаған. Зерттеудің нәтижесіне қарасақ авторлар бірнеше мотивтерді іріктеп шығарады. Олардың ішінде «Ихлас» яғни қазақша «ықылас» дегенді білдіретін терминді, «өзге адамдардың қуанышты түрін көріп бақытты сезінуді», «өзгеге көмек беруден ләззат алуды» ерекше атап өткен. Алайда, бұл зерттеудің теориялық шкаласы мен пункттері нақты емес. Сапалық талдаумен жасалған еңбекте I/E шкаласы қамтылмайды.

«Intrinsic and Extrinsic Motivation for Elementary Teachers: Saudi Arabian Context» (Бастауыш сынып мұғалімдерінің ішкі және сыртқы мотивациясы: Сауд Арабиясының контексті) атты мақалада ұл балаларға арналған бастауыш сынып мұғалімдерін ынталандыратын ішкі және сыртқы факторлар талданған [106]. Бұл зерттеу біздің тақырыпқа сәйкес көрінгенімен мазмұндық жағынан сәйкессіздіктер бар. Біріншіден, мұғалімдердің ішкі және сыртқы мотивациясы, I/E теориясымен емес, өзін-өзі анықтау теориясымен зерттелген. Екіншіден, зерттеудің жүргізу уақыты оқу жылының соңында орындалып, мұғалімдер мен оқушылардың қауырт кезінде орындалған [106, 44 б.].

2008 жылы Зиасма Ханиф Хан, П. З. Уотсон және Д. Лиза Котран соавторлықта «Пәкістан мұсылмандарының өзін-өзі бақылауы: діни бағдармен, депрессиямен және мазасыздықпен байланыс» атты зерттеуінде Пәкістан университетінің студенттері арасында жүргізілген бұл зертеуде Өзін-өзі бақылаудың қысқа шкаласы (Brief Self-Control Scale) мен діни қызығушылықтың өлшеміне, діндарлық бағдарына және психологиялық дезадаптивтікке қатысты сұрақтарға жауап алынған [107]. Өзін өзі басқару, діни қызығушылық өлшемі және ішкі діндарлық бағдары арасы оң корреляция байқалды. Ал, сыртқы діни бағдардың уайымшылдық пен депрессияға кері көрсеткішті дәйектеді. Дегенмен зерттеу тек ағылшын тілді мұсылмандардың арасында ғана алынды [107, 214 б.]. Өз кезегінде бұл зерттеудің лимитті шегін көрсетеді. Өйткені, ағылшын тілінде сөйлейтін ортаның тілдік және мәдени ықпалдастығы өзгеше. Сол себепті тек ағылшын тілді ортадағы зерттеу нәтижесі жалпы пәкістандықтардың зерттеу қорытындысынан өзгереді.

2017 жылғы «Мұсылманның жұмыс этикасы: Менеджмент пен штаттағы діндарлық бағдары мен «кемел адам» (Инсан-и кәмил) арақатынасы» атты мақала М. Вебердің протестанттық этика мен жұмыс белсенділігі арасындағы байланысты негізге ала отырып, мұсылмандардың жұмысқа ынтасын анықтауға тырысады. Зерттеу Нима Горбани, П. Джо. З. Уотсон, Мариам Каримпур және Чжо Джоб Чен тарапынан Иранда жүргізілді [108]. Банк және департаменттерінде менеджерлер мен қызметкерлерінен алынған сауалнама исламдық мотивтің жұмыс этикасына оң корреляциясын айқындады. Мұнда менеджерлердің моралдық-этикалық ұстанымдары сыртқы бағдар және кемел адам шкаласымен өлшегенде жоғары ұпайды көрсеткен.

2018 жылғы «Ішкі және сыртқы діндарлықтың құндылық-экспрессивті және әлеуметтік-бейімделгіш өнімге деген көзқарас функцияларына әсері» деп аталатын зерттеу Ислам контекстіндегі тұтынушылардың мінез-құлқын зерттеу саласына айтарлықтай үлес қосады [109]. Бұл зерттеу ішкі діндарлықтың жастардың көзқарастарындағы құндылықтары арасында оң корреляциясы бар екенін көрсетеді. Яғни, жеке тұлғаның өз құндылықтарына және олардың ішкі сеніміне негізделген этикалық көзқарастарына сәйкес. Керісінше, сыртқы діндарлық және оның әлеуметтік аспектілері қоғамға бейімделгіш көзқарастарды қалыптастырады деген ойды айтып тұр бізге. Бұл зерттеу діндарлық пен тұтынушылардың мінез-құлқы арасындағы өзара әрекеттесуді түсінуге ықпал еткенімен, оның нәтижелері ең алдымен белгілі бір мәдени және демографиялық топтармен шектелетінін көрсетіп. Отыр Яғни, біз бұған қарап толықтай жалпылама тұжырым жасай аламаймыз.

Мотивацияның адамға қатысты күрделі бір кешенді зерттеу объектісі болғандықтан, мотивация діндар ғалымдардың назарын да өз тарапына бұра алды. Мұсылман ғалымдары адамның табиғатын түсіну үшін жоғарыда келтірілген мотивациялық моделдердің тұжырымдамаларын мотивацияны кеңірек талдауға қолдануда. Исламдық теорияларды батыс мотивация теориялары мен мұсылман зерттеушілерінің тұжырымдамаларының ассимиляцияға түскен теориялар ретінде бағалайтын зерттеушілер де бар. Яғни, қазіргі мұсылман әлемінде өзінше бір теориялар өмірге келген жоқ, көп жағыдайларда батыстық түсініктегі мотивация ұғымымен исламдық моделдің ассимиляциялану нәтижесінде ортаға келетін дүние деп қабылдайды. Осы тұста, батыс теориялары исламдық контекстегі адамның мотивациясына қатысты толық сипаттамасын беру деңгейі төмен екендігі ескерілуі тиіс. Олар адамның бірқатар мотивациялық сипаттарын бергенімен исламдық мазмұндағы ерекшеліктерін ашық көрсетуде толық құзыреттілігі жете бермейді. Әсіресе ислам дініндегі ең бірінші категория Жаратушының, рухтың, діннің ерекшеліктерін ескерілмеуі мотивация тақырыбында мұсылмандық мәтіндерге жүгінетін жанашыл зерттеулерді қажет ететіндігін көрсетуде. Ислам концепциясында әрбір жеттістікке жетудің кілті Алламен байланыстырылады. Яғни, қарапайым теориялармен ислам дініндегі теориялардың басты айырмашылығы ретінде осы аталғандар қарастырылады. Дінге сенушілер сенімді басты категория ретінде қарастырып, Жаратушының тыйған тыйымдары мен бұйырған әмірлерін басшылыққа ала отырып жетістіктерге жетеді. Соңғы отыз жылдықта бірнеше мұсылман философ зертеушілерінің зерттеу нәтижесінде жоғарыдағы ерекшеліктерді ескеретін әртүрлі мотивациялық моделдер мен теориялар өмірге келді. Олардың қатарында тақуа моделі, әл-хауф уа-р-ража, жалпы мотивация моделі және қасиеттілік мотивация моделдері бар. Оның ішінде тақуа теориясы танымалдылығы жоғары саналады.

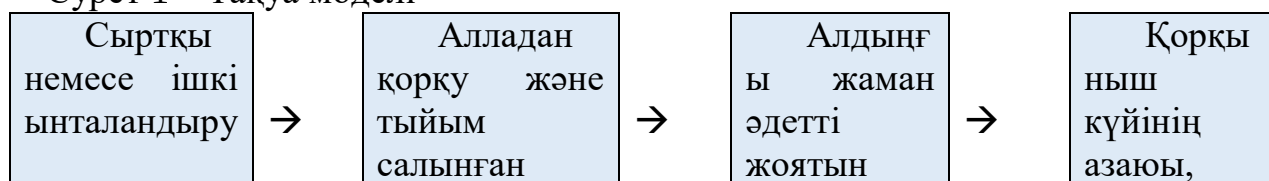
Қазіргі Қазақстан аумағындағы мотивациялық ойлардың көптеген аудиторияларды тарту деңгейі жоғары. Сұранысқа сай түрлі мотивациялық

тренингтер мен әдебиеттер, бейнежазбалардың таралымы да өте жоғары. Олардың ел аумағындағы құбылысы мен теориялық қырына нақты ғылыми зерделеу мен талдау жұмыстары кем. Зерттеудің жалпы теориялық негізіне қатысты шетелдік зерттеушілердің еңбектері жетерлік. Тақырыпты ашу мақсатынды мұсылман жастары аудиториясына ықпалды теориялар мен діни құлшынысты арттыратын қасиетті мәтіндер, исламдың тұжырымдамалар басты назарға алу керек. Мұсылмандық үлгідегі тақуа теориясы мен «әл-хауф уа-р-ража» теориясына тоқталу маңызды.

Тақуа теориясын Шәфиқ Фалах Алаунай дамытқан. Алаунайға сәйкес тақуа моделі бірнеше фактордан құралады: иман, Алладан қорқуды білдіретін тақуалық, тәубе, тахрид [110]. Бірінші фактор саналатын иман – Аллаға деген сенім, соның негізінде исламдағы белгіленген иман шарттарының барлығына илану. Мұсылман ғалымдары иманды білімнің ең жоғарғы деңгейі деп көрсетеді. Өйткені, адам осы арқылы білім мен ғылымның деңгейі жете бермейтін білімге қол жеткізеді деп санайды, Яғни, трансцендентті түсінікке ие болуын, үлкен білім ретінде бағалайды. Сол арқылы Жаратушы тарапынан ұсынылатын жоғарғы білімді қабылдай алады деп санайды. Ислам сенімі бойынша шынайы мұсылманның басты мақсаты Алланың разылығына жету. Ол үшін шарифатта белгіленген барлық қызмет түрлері мен жұмысты нәтижелі орындау талап етіледі. Ол Алла алдында есеп беретіндіктен жауапкершілікті сезінеді. Материалдық сыйақыдан да құнды саналатын игілікке ұмтылады. Бұл мотивтің маңызды құрамдас бөліктері Аллаға деген берік нық сенімнен туындайды.

Тақуалық теориясында Алладан қорқу тақуалыққа жатқызылады. Яғни, Құдайдан қорқу, Оның бұйрықтарын орындау немесе тыйғандарынан тыйылу арқылы қаһарына ұшыраудан қорқу. Ал, тахрид жоғары бір сыйақыға жетуге деген ынтызарлық. Құдай атынан берілетін сыйақыны алуға деген құштарлық айтылады. Құштарлығы оянған сенуші өзі қалаған мақсатқа жету үшін бар күш-жігерін салатыны анық. Тақуалық жайлы қасиетті Құранда 258 рет ал, тахрид тек бір рет ғана кездеседі. Сондықтан ислам сенімінде тақуалықтың орны зор. Ал, тағы бір фактордың бірі - тәуба ұғымы кез келген жаман әрекетті тастап шын жүректен жақсылыққа қарай бет бұруды білдіреді. Міне, осы тұста тәуба факторы адамды өз бағытынан бірнеше градусқа өзгеруге күш қуаты жетеді. Тәуба концепциясында адамның тәубеге келу арқылы қандай да бір дұрыс емес қылық жасағаннан кейін өзін қайта түзете алатындығына сендіру жатыр [111]. Ол жасаған қателігінің орнын толтыру үшін өзін күн сайын жақсы әрекеттерге бағыттауға тырысады. Мотивацияның тақуа моделі 1-кестеде берілген.

Сурет 1 – Тақуа моделі

нәрселерден
аулақ болу

мінез-
құлық

жағымды
сезімге
бөлену

Жалпы, бұл теория иман, тақуа, тахрид және тәуба категорияларының сыртқы және ішкі тұрғыдан сенушіге әсер ету деңгейін қарастырады. Мұсылманның қызығушылығы мен қорқынышын ояту арқылы оның іс-әректіне өзгеріс енгізе алуын бағамдайды.

Ислам дініндегі тағы бір тұжырымдама «әл-хауф уа-р-ража» қазақ тіліндегі қауіптену және үміттену деген мағынаға саяды. Термин танымал ислам ғұламасы имам әл-Ғазалидің Ихия У`луми-д-дин еңбегінде келтіріледі. Мұндағы «хауф» мұсылманның құдай қаһары мен тозағына түсіп қалу ықтимал екендігін сезіну, одан қорқу. Ал, «ража» қауіппен қатар Алланың мейіріміне бөлену мен жаннатқа кіруге үміттенуді білдіреді. «Хауф» сөзі Құранда бірнеше жерде кезігеді. Әл-Ғазалиге сәйкес «әл-хауф уа-р-ража» дұрыс жолды таңдау бағытында жақсылықты үміт ету және сонымен бірге қорқу. Өз кезегінде бұл қорқу мен үміт Аллаға жақын болуды, Аллаға сүйікті құл ретінде танылуға бағытталуы керек. Бұл түсінік көптеген мұсылман ғалымдарының зерттеулерінде мотивацияны түсіндіру барысында қолданылады. Аталмыш мотивация теориясында Құдайдан сыйлық берілу, сауап берілу немесе жазалану түсініктері бірге қолданылады. Олар «әл-хауф уа-р-ража» ұғымының бір көрінісі ретінде қарастырылады. Қауіптенген адам жазаланудан қорқады, ал, үміттенген адам сыйақыны мен жақсылықты күтеді. Дегенмен, осы екі ұғым мен «сыйақы», «жаза» ұғымдары арасында бір шама айырмашылық бар. «Әл-хауф уа-р-ража» теориясында адам қорқынышты да, сыйақыны да Алла тарпынан күтеді. Яғни, бұл жерде жаратушы Құдай деген түсінік басты орында тұр. Сондықтан мұндағы қорқыныш тікелей діндар адамға қатысты. Ал, «сыйақы» және «жаза» Алладан қорқу мен үміт етуден өзге де сәттерде қолданылуы мүмкін. Дінге сенбейтін де, сенетін де адам жазаланады немесе сыйақы алады.

Бөлімді қорыта келе ислам дінінде ішкі діни мотивацияны қамтамасыз ететін ««Әл-хауф уа-р-ража» және «тақуалық» моделдері бар. Олар адамның ішкі сенімінің мықты болуы үшін Алламен тікелей байланысты арттыруды білдіреді. Мұнда екі теория да сыртқы фактордан көрі ішкі автаномды мотивацияны күшейтуге бағытталады. Ал, діни мотивация теорисын исламдық кеңістікте қолданып зерттеу жүргізу мәселесі әлі де күн тәртібінде екенін шолу арқылы анықтады. Яғни, әлемнің әр түкпірінде жүргізілген зерттеулердің әртүрлі нәтиже беруі универсалды шкаланың жоқ екенін көрсетуде.

2.4 Ішкі және сыртқы мотивациялық теорияны Қазақстандық контекстке бейімдеу мүмкіндігі

Бұл зерттеу бөлімін Қазақстан контекстіндегі діни бағдар шкаласын бейімдеудің теориялық негіздерін шолуға арнаймыз. Өз кезегінде бұл, алдағы ғылыми-зерттеу жұмыстарында теорияның өміршендігін эмпирикалық түрде негіздеуге жол ашады. Диссертациялық жұмысымызда бірінші жағынан Х. Хан мен З. Уотсон екінші жағынан Ч. Джи мен Й. Ибрахимнің негізгі еңбектерін басты назарға аламыз. Зерттеу мақсатына жету үшін салыстырмалы әдіс қолданылып, негізгі жұмыстарға сыни талдау жүргізіледі.

Бұл бөлімде екі бағыттағы зерттеушілер тобының шкаласын салыстыратын боламыз. Олардың артықшылықтары мен айырмашылықтарына мән береміз. Алғашқы зерттеу жұмыстары «Исламдық доктриналық ортодоксия және діни бағыттар шкаласы: әзірлеу және тексеру» атты мақаланың авторлары Ч. Джи мен Й. Ибрахим деген авторларға тиесілі [68]. Екінші зерттеу Х. Хан мен З. Уотсонның 2007 жылы жазылған зерттеуіне негіздейміз [112]. Онда пәкістандық мұсылмандардың арасындағы дінге, діни бағытқа және эмпатияға деген көзқарасы қарастырылады. Бұл екі зерттеу тобындағы еңбектерді талдау арқылы екі іргелі еңбекке сыни шолу жасаймыз. Өз кезегінде бұл мұсылман қоғамының психологиялық өлшемдерін зерттейтін кейінгі академиялық зерттеулерге ұсыныстар беруге мүмкіндік тудырады. Одан кейін барып Қазақстан контексіне бейімдеуге жол ашылады.

XX ғасырда Г. Олпорт Діни бағдар шкаласын (ROS) жасады [55]. ROS АҚШ-тағы протестанттық шіркеулерді зерттеудің баға жетпес құралы болды. Сонымен қатар, кейбір ғалымдар өзге де аумақтарда сынап көрді [113,114] Зерттеулердің көпшілігі діни топтарды зерттеуде ROS тиімділігін көрсетті деп мәлімдегенін алдыңғы бөлімдерде қарастырған едік. XX ғасырдағы зерттеушілердің біраз бөлігі өздерінің күш-жігерін Діни бағдар шкаласын (ROS) бағалап көруге арнады. Оның ішінде Батсон мен өзге де зерттеушілер бар [115]. 1993 жылы С. Батсон және Шенрейд [116], Р. Горсуч және М. Макферсон 1989 жылы Г. Олпорттың 20 сандық шкаласын қысқартып жетілдірілді [73], Бірақ, мұсылман респонденттердің арасында зерттеу жүргізуге арналған сұрақтарды бейімдеу процесіне жеткілікті деңгейге әлі көтерілмеген еді. 2000- жылдардан бастап ROS-ты мұсылмандарға бейімдеуге арналған академиялық ортаның қызығушылығы артты. Алайда, ROS-ты мұсылмандық ортаға бейімдеуге тырысқан еңбектер теориялық және сыни тұрғыдан қарастырылмады. Демек, бұл зерттеулердің ешқайсысы Қазақстанда сыналған жоқ. Жоғарыда келтірілген дәлелдерді және диссертацияның алдыңғы бөлімдеріндегі шолуды ескере отырып, біз осы бөлімнің тақырыбын зерттеуіміз орынды және дер кезінде жасалып отырған дүние деп бағамдауымызға негіз бар.

Ғылыми әдебиеттерде мұсылмандардың діндарлығын зерттейтін көптеген еңбектерді ашып көрсетті. Бұл зерттеулерге 2018 жылғы Р. Альтома [117], Н. Каримов [118], және 2019 жылғы Б. Маликтің [119] еңбектері кіреді. Қазақстандық

мұсылмандардың діни бағдарына нақты бағытталған зерттеу О. Аймағанбетова мен әріптестеріне тиесілі [120]. О. Аймағанбетова мен әріптестері жүргізген зерттеу Қазақстандағы студенттердің сенімдері мен қалаулары туралы түсінік береді. Бір қызығы, зерттеуде М. Кун мен Н. Богдановтың тұлғаның жеке басын бағалау үшін әзірлеген құралдары пайдаланылады. Біздің ойымызша қазіргі кезде осындай зерттеулердің жалғасы ретінде жаңа тәсіл қолдану маңызды. Яғни, ROS шкаласын қолдану ақылы жаңа ғылыми нәтижелерге қол жеткізуге болады деп есептейміз.

«Мұсылмандардың дінге деген көзқарасы, пәкістандықтар арасындағы діни бағдар және эмпатия» деп аталатын зерттеуінде З. Уотсон мен Х. Хан Пәкістан халқы арасындағы мұсылмандық діни бағдар мен эмпатия арасындағы байланысты зерттеуге тырысады. Х. Хан мен З. Уотсонның еңбектерінің өзіндік артықшылықтары мен кемшіліктері бар. Пәкістандағы мәдени және діни ортаны егжей-тегжейлі түсінуге ықпал етеді. Зерттеушілер бұған дейін осы тақырыпта бірқатар еңбектер жариялаған болатын. Ислам контекстінде енгізу-шығару шкаласын қолдану 2000 жылдан бастап байыпты түрде басталғанын атап өткен едік. Осы кезеңде жүргізілген «Мұсылмандардың дінге деген көзқарасы: Ирандағы психикалық денсаулықпен қарым-қатынастың факторлары, негізділігі мен күрделілігі» деп аталатын ең алғашқы зерттеулердің бірінде Нима Горбани бастаған және П. З. Уотсон, Ахад Фарамарз және Рональд Дж. Моррис Ральф Гудпен бірге ирандық студенттер арасында өлшеу құралы ретінде «Мұсылман дініне қатысты шкаласын» (MARS) қолдана отырып ішкі және сыртқы діндарлықтың арақатынасын зерттеді [100]. Зерттеушілер факторлық талдауды қолдану арқылы үш түрлі өзара байланыстың факторын анықтады. Жоғарыда аталған факторлар енгізу-шығару айнымалысы мен діни бағдармен статистикалық маңызды оң корреляцияны көрсетті. Соған қарамастан, «MARS» психиатриялық белгілерді, соның ішінде психотизм мен ішкі мазасыздықты өлшеудің тең құралы болып саналмады. Демек, MARS діндарлықты бағалау қабілетін көрсеткенімен, психиатриялық белгілерді диагностикалау қабілетін дәлелдей алмады.

Н. Горбани мен З. Уотсонның «Иран мұсылмандарындағы діни бағдарлардың түрлері» атты еңбегінде «Алекситимиядағы, эмоционалдық интеллекттегі, өзін-өзі танудағы және психологиялық бейімделудегі айырмашылықтар» (2006) зерттеуі жоғары ішкі діни бағдары бар адамдардың өзін-өзі тануының жоғарылағанын және ішкі алаңдаушылықты, депрессияны және стрессті қабылдаудың төмендегенін көрсеткен [101]. 2011 жылы З. Уотсон мен әріптестері бірлесіп жазған «Тегеран мен Кумдағы ашықтық түрлері: сенімнің діни параллельдері және интеллектуалды бағдарланған исламдық діни рефлексия» атты зерттеуімен ішкі мотивтер бойынша зерттеулерін кеңейтті [103]. Зерттеу Нима Горбани мен П.Дж. Уатсонмен бірге жүргізілді. Оған Чжу Чен мен Ханан Довер де өз үлестерін қосты. Зерттеу Иранның Тегеран және Кум аймақтарында жүргізілді. Екі қаланың академиялық мекемелерінен алынған студенттердің

үлгісіне олардың Ислам дініне деген көзқарастарына қатысты бірқатар сұрақтар қойылды. Зерттеу барысында ақыл мен сенім арасындағы байланыс, сондай-ақ, діни міндеттемелер мен психологиялық ашықтықтың әртүрлі формаларын белгілейтін критерийлер зерттелді. Нәтижелер мақсатты діни бағдары бар адамдар міндеттеме деңгейінің жоғарылағанын, ал әлеуметтік діни бағдары бар адамдар психологиялық ашықтық деңгейінің төмендегенін көрсетті [103, 123 б.]. Өз кезегінде аталған еңбектер «Quest» (кюест) діни бағдарының мұсылмандардың діни міндеттерін зерттеуге қатысты мүмкіндіктердің тар шеңберін ұсынатынын көрсетті. Кюест мұнда діни бағдарын анықтамаған енжар адамдарды қамтитын шкала ретінде қарастырды. Автордың зерттеуі жынысына қарай алынған жауаптарды терең талдауды қамтиды. Зерттеудің жаңалығы айқын болғанымен, гендерлік айырмашылықтар ойлау қоғамына тән бе, жоқ па, соны қайта қарастыру қажет деп ойлаймыз. Өйткені, респонденттердің шкала тармақтарындағы жауаптары Пәкістан қоғамындағы діни ахуалға арналған.

Діни ориентацияны қамтитын зерттеулердің басым бөлігі теорияларды сынақтан өткізіп, әлеуметтік қағидалардың діндарлыққа қаншалықты әсері бар екен тексеруге арналған. Бұл нәрсен өте орынды бағыттың бірі деп ойлаймыз. Өйткені, адам белгілі бір қоғамның мүшесі болғандықтан қоғамдағы білім беру, отбасы ошақ қасы тәрбиесі, дәстүр мен гендерлік ерекшеліктердің ықпалы орасан зор. Отбасындағы тәрбиеге байланысты адамның діндарлығы мен баланың дүниеқозқарасы қалыптасады емес пе? Ф. Бэконның үңгір идолы деген тұжырымы сонау біздің адамзат баласының тәрбиесіндегі отбасының орнын фәлсафалық тұрғыда дәлелдеп отыр. Қазақтың «Балапан ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі» деген қазақтың дана сөзі соны білдірсе керек. Хакім Абайдың баланы жақсы тәрбие беруді отбасынан басталатынын қара сөздерінде бірнеше қайтара айтады. Мысалыға, хәкімнің он тғызыншы қара сөзінде «Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады» деп тәрбиенің маңызын айтады [121]. Яғни, әлеуметтік тұрғыда жастардың діндарлығы мен әлеуметтік ортасындағы байланыс пен өзара ықпалдастық өте маңызды. Мұнымен не айтқымыз келіп отыр? Мұнымен діни ориентация мен қоғамдық тәжірибені қатар қарастыру керек дегенді меңзейміз. Тек бір жақты зерттеу діни мотивацияны ашуға шектеулі мүмкіндіктер ғана беруі мүмкін. Ал жан жақты қарастырсақ, нәтижелер өзімізкүткеннен де жемісті болуы мүмкін. Біз алдыңғы зерттеушілердің еңбектерін көріп осыны түйе аламыз.

Салыстыруымызды ары қарай жалғастыру үшін Ханиф Хан өзінің ғылым жолындағы әріптестерімен бірге еңбектеріне, соның ішіндегі 2005 жылы жазылған «Muslim attitudes toward religion, religious orientation and empathy among Pakistanis» атты зерттеуіне тоқталсақ. Мұнда зерттеуші мұсылмандар саны басым болатын Пәкістандағы діни ориентацияның сипатын ашуға күш салады [102]. Басты ерекшелік ретінде тәжірибелік, яғни, далалық зерттеуі жүргізуі біз үшін құнды

әдебиет болып отыр. Дегенмен, зерттеушінің ұсынған әдіс тәсілін біздің елімізде қолдануға толық сай келеді деп айта алмаймыз. Өйткені, авторлар пәкістандық ортадағы мұсылмандардың арасында зерттеу жүргізу үшін арнайы түрде сол ортаға құралдарды бейімдеген. Авторлар діни ориентация мен эмпатияның, қалыптасқан қоғамдық нормалардың арасындағы байланысты зерттемек болған. Еңбектің маңыздылығы да осында деп айта аламыз. Неге? Өйткені мақала жарияланған журнал менталды саулық бойынша нәтижелерге аса назар аударатын басылым. Авторлар да осы бағытта зерттеу жүргізген. Теологиялық немесе әлеуметтанулық зерттеуден көрі бұл еңбек психологияға, дін психологиясына жақынырақ. Діни ориентация деген нәрсені тек абстрактілі бір ұғым ретінде емес адамның менталды денсаулығына әсер ете алатын күш деп көрсеткісі келеді. Ал, бұл бізге не береді? Әрине, біздің Қазақстан үшін мұндай әдебиеттерді талдау дамып келе жатқан дін психологиясы пәні үшін өте құнды ақпараттар мен нәтижелерді ұсына алады. Әр мәдени ортада діни бағдардың көрінісі әр басқа болуы мүмкін және менталды саулыққа да әсері бар дегенді дәлеледеп береді. Бұдан біз қазақстанда да осы секілді зерттеулерді жүргізуіміз керек деген қорытынды ала аламыз. Ал, біздің диссертациямыз сол жұмыстың бір бөлігі, алғашқы қадамы. Яғни, әлемдік деңгейде жүргізіліп жатырған зерттеулердің бағытымен бірге өрбіп отырған отандық бір сағасы.

Келесі топ зерттеушілер Ч. Джи және Й. Ибраһим діни ориентациялық зерттеуді мұсылмандық ортада қолдануды жетілдіру үшін жүргізді. Діни ориентация мен мұсылмандық доктриналық ортодоксия екеуін байланыстырады. Осы байланысты қарастыру үшін арнайы түрде шкала әштірлейді. Әрине, бұл толық өздері ойлап тапқан шкала емес. Мұнда бұрынна келе жатқан шкалаларды бейімдейді. Енді мұның бізге несі маңызды деген сұрау туындауы мүмкін ғой. Оған былай жауап береміз. Дәл осы бейімдеу үрдісі авторлардың кейінгі зерттеулері үшін методикалық базасын қалыптастырады. Ол бірінші. Екіншіден мұндай бейімдеуді сериялы мақалалар мен зерттеулерде қолданылып нәтижесін көрсеткен. Үшіншіден осы бейімделген шкаланы өзге аумақта қолдану мүмкіндігі жоғары. Оның ішінде Қазақстанда да. Әрине, өз елімізге бейімдеу мен қосымша қарастыру қажет болады. Біз алдыңғы тарауларда батыстық кеңістікте, оның ішінде христиандық ортада ІДМ және СДМ анықтайтын зерттеулердің жүргізілгенін білеміз. Олардың ішінде католиктік протестанттық контекстте өте көп қолданылды. Ал, исламдық ортада жүргізу мәселесі мен нәтижелі болуы жаңашылдық десек болады. Бұл жерден көпшілік оқырман тарапынан сұрақ туындауы мүмкін. Не себепті диссертациялық жұмыста авторлар (докторант) исламдық ортадағы зерттеулерге мән береді деген. Оның жауабы иынадай. Біріншіден еліміз Қазақстан зайырлы екені рас, бірақ жастардың арасында діндарлық жоғары. Сонын ішінде ислам дінін ұстанатын жастардың қарасы көп. Осы жастардың арасында зерттеу жүргізу үшін біз дайын батыстық үлгідегі шкаланы алып келіп қолдана салуға мүмкіндік жоқ. Яғни, батыстық үлгідегі

шкала діни ориентацияны анықтауда ислам дінін ұстанатын қазақстандық жастардың кейбір аспектілерін ескермеуі мүмкін. Өйткені жауабы түсінікті ол батыс мәдениетіне арналған. Екіншіден, исламдық ортада жасалған зерртеулердің өзі қазақстандық жастарды толық зерттеуде нәтижелі болмауы мүмкін. Өйткені, тағы да сол мәдени әлеуметтік ортаның ерекшелігі. Еліміз зайырлы бағытты ұстанады. Зайырлы елдегі азаматтардың діндарлығы мен діни мотивациясы діни елдегі адамдардың ұстанымынан мүлде басқа болады. Елімізде ешкімді күштеп діндар қылып немесе діндарлығына тікелей әсер ететін мәжбүрлеушілік жоқ. Елімізде кейбір діни ортадағы жастар секілді сырттан аса қатты діни қысым көрмейді. Мінекей осының барлығын қоссақ біздің зерртеу сатылы түрде алдымен ішкі және сыртқы діни мотивацияның батыстағы дін психологиясындағы бастауы мен исламдық ортадағы бейімделуіні шолып, қазақстандағы жастарды зерттеуге қабілетті құралды іріктеп алады.

Ч. Джи және Й. Ибраһимнің зерттеулері факторлық талдауға мән береді. Осы арқылы қос автор діни ориентация шкаласын ғылыми әлеуетін нақтыылап көреді. Ғылыми тұрғыда негізді ме жоқ па деген сауалға жауап іздейді. Білесіздер шкалаларды қолданғанда ішкі бірлік деген дүние өте маңызды. Әсіресе мына статистикалық зерттеулер онсыз мүлде қарастырылмайды. Нәтижелердің құндылығын да сол ішкі бірлік арқылы бағалайды. Авторлар осыған мән берген. Тағы бір айта кететін дүние Ч. Джи және Й. Ибраһим екеуі сенімді мәдени ерекшеліктерге сай құбылатынын айта кетеді. Уақыттың ағымымен адам сұрақ қоюуы күмәндануы мүмкін. Сол арқылы бір адамның көкірек көзі ашылса кейбірі кері кетіп жатады. Бұл дүние Г. Олпортта да қарастырылады. Тіпті Г. Олпорттың негізгі қарастырған діндарлықтың ерекшелігі де осында. Адам бірден кемел діндар болмайды. Адам ұзақ тәжірибе мен сыныи ойлау арқылы кемел діндарлыққа жетеді. Сол арқылы ішкі автономды мотивациясы пайда болады дегенді айтып кетті. Мінекей енді соның ізімен Ч. Джи және Й. Ибраһим де бұл дүниені қуаттауда. Хәкім Абайдың «Толық адамы» осы кемелдікке қол жеткізген тұлғаны сипаттап бір жарым ғасыр алдын атап кетті. Міне, талдап қарасақ кемелдік, толықтық жетілу мұның барлығы тұлғаның тәжірибесінің қалыптасуы соның негізінде сыни пікір мен тұлғалық қасиеттің артуын қамтиды.

Ч. Джи және Й. Ибраһим шкаласы екі үлкен бөліктен құралады. Алғашқы бөлігі жоғарыда айтқан Исламдық доктриналық ортодоксия. Мұнда исламның иман шарттары қамтылған сұрақтар. Респонденттердің ислам дінін ұстанатынын сауалнама арқылы нақтылайтын бөлік десе де болады. Ал, екінші бөлікте Діни ориентация сұрақтары. Қызық, мұндағы сұрақтардың саны аз емес. Бірақ түсінікті тілмен жазылған. Бірақ, қазақ тіліне тікелей аудару респонденттер үшін түсінікті болуы ықтимал. Сол себепті мұнда мазмұндық тұрғыда аударма жасап сауалнамаға бейімдеп қолдану керек. Әйтпесе, респонденттер түсінбей нәтижелер жемісті болмай қалады. Осыны ескеріп біз аударманы барынша қазақ тіді ортадағы қарапайым сөздер арқылы беруге тырыстық.

Кесте 1. Ч. Джи және Й. Ибраһимнің ұсынған «Исламдық доктриналық ортодоксия» шкаласы

	Сұрақ мазмұны
1.	Мұсылманның өмірінде намаздың өте маңызды рөлі бар
2.	Мен Алладан басқа тәңір жоқ екеніне сенемін
3.	Мен Мұхаммед Алланың елшісі екеніне сенемін
4.	Ораза ұстау мұсылманның орындауы тиіс маңызды ісі деп санаймын
5.	Қажылыққа баруға қабілетті әрбір мұсылман үшін қажылықты өтеу – өмірдің маңызды бөлігі екеніне сенімдімін.
6.	Мен адамдардың осы дүниедегі іс-әрекетіне қарай таразыға тартылатын ақырет күні келетініне сенімдімін.
7.	Құран Алланың сөзі екеніне иланамын, сондықтан оның күзіреттіне күмән жоқ
8.	Мүмін мұсылманның өмірінде зекеттің зор орны бар екеніне сенемін

Діни ориентация шкаласы ішкі діндарлық пен сыртқы діндарлық деп екі бағыттағы сұрақтарды қамтиды. Мұны төмендегі кестеде көре аласыздар.

Кесте 2. Діни бағдарда өлшеу шкаласы (мазмұнды аударма мен бейімделген нұсқасы)

Реті	Шкала сұрақтары
Ішкі діни бағдар сұрақтары	
1.	Дін менің өмірімде ерекше маңызды орын алады. Өйткені, дін өмір мәніне қатысты негізгі мәселелер туралы түсінік береді.
2.	Мен өз дініме қатысты тиісті кітаптарды көптеп оқимын.
3.	Мен өз дінімнің қағидаларын өмірімнің барлық салаларында қолдануға тырысамын.
4.	Көптеген жағдайларда мен құдайдың, жоғары күштің бар екенін жақсы сезінемін.
5.	Менің діни сенімдерім менің өмірге деген жалпы көзқарасымды қалыптастырады және қамтиды.
6.	Менің еркімнен тыс кедергі болатын жағдайлар болмаса мен мешіттегі құлшылықтарға қатысамын.
7.	Мен жалғыз өзім қалғанда айтатын дұғаларым, жамағатпен құлшылық жасаған кездегі сияқты маңызды және жүрегімді мәні терең сезімге толтырады.
8.	Мен үшін жеке қалып дін жайлы ойлану және құлшылық қылу маңызды
9.	Егер мен мешіттегі қандай да бір топқа қосылатын болсам, қоғамдық іс-шаралардан гөрі Құран курсына қатысар едім.
Сыртқы діни бағдар сұрақтары	

10.	Менің мешітке баруымның бір себебі – мешіт мені өмір сүріп отырған қоғамның бір мүшесі болуыма ықпал етеді деп ойлаймын
11.	Дінге сенгеніме қарамастан, мен діни көзқарастардың күнделікті өміріме әсер етуіне жол бергім келмейді
12.	Менің дінге деген қызығушылығым (діни адам болуымның басты себептерінің бірі) мешітте ұйымдастыратын қоғамдық іс-шараларға қатысу арқылы артады
13.	Кейде өзінің әлеуметтік және экономикалық мүдделерінді қорғау үшін дінге жеңілдіктер (кейбір кездері бас тарту) жасау қажет деп ойлаймын.
14.	Мешіт позитивті әлеуметтік қатынастарды орнататын және бізді тәрбиелейтін негізгі орын
15.	Мен өзім дінге сенемін, бірақ соған қарамастан, менің өмірімде діннен де маңыздырақ көптеген дүниелер бар деп есептеймін.
16.	Менің неге сенетінім аса маңызды емес, меніңше ең бастысы адамгершілікпен өмірі сүру маңыздырақ
17.	Мен көбіне құлшылықты өзге адамдардан алған діни уағыздардан әсерленіп, шабыттанып жасаймын
18.	Құлшылық жасаудың мақсаты жұбаныш табу мен өзіме қорғаныш іздеу
19.	Діннің ең басты ұсынатын нәрсесі маған қиындық пен қайғы кезінде жұбаныш береуі.
20.	Дұға мен құлшылықтың мақсаты бақытты әрі тұрақты өмірді сақтап тұру

Кесте 2-нің мазмұнында мұсылмандар үшін ішкі діни бағыттың бейімделуі көрсетілген. Г. Олпорттың түпнұсқасында «мешіттер» термині жоқ, бірақ өзгертілген нұсқада мешіт ішіндегі Құран оқу тобына қосылу деп берілген. Бұл артықшылық үлгідегі мұсылмандардың байқалған мінез-құлқына сәйкес келеді.

Аталмыш шкала Ч. Джи және Й. Ибраһимнің нұсқасын бейімделіп, мазмұнды аударма арқылы жасалды. Оны тікелей алмағанымыздың себебі де бар. Ислам әлемі географиялық теологиялық және саяси әлеуметтік тұрғыда біркелкі емес. Өзіндік ерекшеліктері мен айырмашылықтары бар үлкен бір өркениет. Ең алдымен ислам әлемінің орналасқан аумағын қарасақ әлемнің алты құрлығының барлығында дерлік таралып үлгерген. Әр елде әр құрлықта исламның көрінісі мен өзіндік ерекшелігі қалыптасқан. Әр елде жергілікті мәдениетпен үйлесіп, халықтық сенімге айналуға. Мысалы, АҚШ тағы исламды қабылдау мен Сауд Арабиясындағы исламды ұстану арасында жер мен көктей айырмашылық бар. Бірі ислам еліндегі қатаң ислам болса екіншісі демократиялық елдегі таңдау арқылы келген ислам. Айтпағым олардың мотивациясында да айырмашылық бар. Ал, Қазақстан болса тарихи тұрғыда исламның орны терең елге кіреді. Халқымыз сонау орта ғасырдан бері исламды ұстанып келгендіктен исламның төл мәдениетпен үйлесімі жоғары. Алайда, тарихта Ресей патшалығы мен кеңестік

кезеңде исламның трансформациясы орын алды. Міне бұл да өз алдына ислам құндылықтарының кейінгі зайырлы Қазақстандағы исламның келбетіне әсер етті. Біз дін жайлы зерттеу жүргізгенде универсалды құралды пайдалана алмаймыз. Әрқашан зерттеу нысанына сай зерттеу тәсілдерін бейімдеп, сынап отыруымыз керек.

Қазақстан аумағында 2024 жылы 2888 мешіт тіркелген [122]. Бұл аз сан емес емес. Әр мешіттің өз жамағаты мен қызметкерлері бар. Сандар одан да әрмен көбейеді. Мұндай көлемге қарап біздің қазіргі зерттеу бағытымыздың айтарлықтай маңызды екенен ұғуға болады. діни бағдар шкаласын қолданған кезде мешіт сөзін қолданылған. Бұл алдыңға Г. Олпорттың шкаласынан басты ерекшелігі. Мешіт сөзін үш сұрақта қолдандық. Доктриналық ортодоксия шкаласын қарапайым тілмен айтатын болсақ ислам дінінің жеті иман шарты мен бес парыздың жинтығы. Сұрақта осыған сенуі немесе сенбеуін анықтайды. Осы әдіс арқылы мұсылман жастарды респонденттердің арасынан іріктеп ала аламыз. Шкала теориялық тұрғыда ыңғайлы көрінеді. Тәжірибеде қолдануда қаншалықты тиімді екені тағы қосымша зерттелуі керек деп ойлаймыз. Шкаланы әр түрлі елде сынып көру мен толықтыру зертеудің дәлдігін арттырады. Әр зерттеген сайын кеміс тұсы толықтырылып отырады. Географиялық ерекшеліктерге сай бейімделеді. Кейде бір елде тұрып та адамдардың мәтени ерекшеліктері болады. ол да өз алдына бір ескеретін дүние. Чан Хо Си Жи мен Йодо Ибраһимнің шкаласы Олпорттыңкіне қосымша тағы бір бағытты қамтиды. Ол кюест шкаласы. Бұл шкалада өз діни бағытын таба алмай жүрген адамдарды қамтиды. Нима Горбани өз әріптестерімен бірге жүргізген зерттеулері арқылы кюест шкаласы мұсылмандар арасында аса нәтиже бермейтінін ғылыми тұрғыда дәлелдеді [103, 123 б.]. Біз де осы тұжырымды ғылыми тұрғыда ескеруіміз керек. Жалпы әлемдік зерттеулерду кюест шкаласы өте сирек қолданылады. Бұл бағыт әлі терең зерттеуді қажет ететін бағыт. Біз осындай ғылыми қайшылыққа байланысты кюест бағдарының шкаласын зерттеуде қолданбауды шештік. Сенімді құрал ретінде ішкі және сыртқы діни мотивацияны анықтайтын шкалаларды қолдану біз үшін жемісті нәтиже береді деп ойлаймыз. Әзірше кюесттен бас тарта тұрамыз.

Бөлімді қорытатын болсақ, екі топтағы зерттеушілердің еңбектері діни ориентацияның қолданысын зерттейді. Діни ориентацияның ислам елдеріндегі ерекшеліктерін анықтау үшін ішкі және сыртқы діни ориентация шкаласын бейімдеуге тырысады. Бастауы сонау Г. Олпорттан алатын бұл теорияны христиандық ортадағы кейпінен мұсылмандық ортағы сұлбасын жасау үшін біраз тер төгеді. Барынша батыстық үлгісімен үйлесімді түрде синтездеуге тырысады. Чан-хо Жи мен Йодо Ибраһимнің шкаласын бейімдей отырып қолдансақ қазақстандық жастарды зерттеуге ыңғайлы құрал болуы мүмкін. Егер біз осы мақсатымызға жете алсақ отандық зертеушілер үшін таптырмас зерттеу құралын ұсынған болар едік. Діндарлықты өлшеу мен қоғамның әр саласындағы діндарлардың әрекеттері мен себептерін түсінуге жол ашылады.

Х.Хан мен З. Уотсонның зерттеулері көбіне Пәкістандағы мұсылмандарды зерттеуге бағытталған. Басым еңбектері осы Пәкістандағы мәдени, әлеуметтік контекстке сай діни бағдардың ерекшеліктерін зерттейді. Бұл ерекшеліктерді ескере отырып, қазақстанда қолдану үшін көптеген бейімдеу жұмыстары керек болуы мүмкін деп ойлаймыз. Қазақстан зайырлы ел ретінде Пәкістан сияқты діни елге ұарағанда мәдени және географиялық ерекшеліктері бар.

Осы екі зерттеуді салыстыру Чан-Хо Чи мен Йоди Ибрахим ұсынған шкала Қазақстанда тестілеуге жарамды болуы мүмкін екенін көрсетеді. Диссертациямыздың практикалық тұсын аталмыш теория шеңберінде жүргізу тиімді болмақ. Біріншіден, мұнда барынша Г. Олпорттың ішкі және сыртқы діни бағдар теориясының түпнұсқасын сақтауға тырысқан. Тағы бір себебі ретінде шкаланың әмбебаптылығын айта аламыз.

3. ДІНИ МОТИВТЕРДІҢ ЖАСТАРҒА ӘЛЕУМЕТТІК, РУХАНИ БЫҚПАЛЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ КЕҢІСТІКТЕ ЗЕРТТЕУ МҮМКІНДІКТЕРІ

3.1 Киелі орындарға зиярат етудегі діни-уәж феномені мен оның тарихи, мәдени және рухани әлеуеті.

Қасиетті жерлерге зиярат жасау - діни мотивтердің әсерінен орындалатын сапардың бірі. Құлшылықтың мұндай түрі көптеген діндерде және тарихы терең. Соның ішінде ислам дінінде қажылық сапары ең қасиетті құлшылық ретінде бес парыздың біріне кіреді. Қажылық жасау мотиві әлемдік деңгейде осы күнге дейін бірқатар ғалымдар тарапынан зерттеліп келеді. Қасиетті сапарлар жайлы зерттеулер әлемдік деңгейде кеңінен зерттеліп отырғанымен, Қазақстан аумағындағы зияратшылардың мотивациясының көрінісі назардан тыс қалуда. Өз кезегінде бұл біздің зерттеуіміздегі қасиетті мекендерге сапар шегудің себеп-салдарын қарастыруымыз ғылыми жаңашылдыққа бастайтынын көрсетеді.

Қазақстанда көптеген қасиетті мекендер мен киелі жерлердің бар екені рас. Алайда, біз қазақ руханиятының тұғыры Қожа Ахмет Ясауидің орны ерекше деп ойлаймыз. Бұл оймен өзге де зерттеушілер келісетіні анық. Өзі Ясауи деп аталса да түбі Исфиджаби болған дана Ахмет бүкіл түркі дүниесінің діни дүниетанымын қалыптастырған тұлға. Оның әрбір айтқан сөзі мен жазған хикметтері бүгінгі кезге дейін сақталып, жылдан жылға маңызы артып келеді. Сол себепті болса керек «Меккеде – Мұхаммед, Түркістанда – Хожа Ахмет» деген ел аузында дана сөз бар [123, 1 б.]. Қазақ халқының Осы сөзінің астары Қожа Ахмет Ясауидің қазақ үшін қаншалықты маңызды екенін көрсетеді. Бірінші ұстазымыз Мұхаммед, екінші ұстазымыз құл Ахмет дегенді айтып тұрғандай. Бұл жай сөз емес, бұл бүкіл қазақ дүниетанымының өзегі. Сонау ерте кезден бері Қожа Ахмет кесенесі мен хикметтері қазақ халқының діни танымы мен моралдық ұстанымдарын қалыптастырды. Қазіргі кезде де халқымыз мұны жадынан шығармай, Қожа Ахметті Ясауидің жатқан жерін зиярат етуде. Тіпті, Қазақстандағы ең көп діни туристтер келетін мекенге айналған. Бұл құбылыс сонау ерте Қазақ хандығы кезеңінде де, кейінгі қылышынан қан тамған кеңес заманында да тоқтаған жоқ. Қазақ қандай қиын күн туса да өздерінің рухани ұстазы Қожа Ахметті ұмытқан емес. Тәуелсіздік алған соң алғашқы жылдарынан бастап-ақ Түркістанға баратын адамдардың қарасы көбейе түсті. Өйткені, еліміз діни еркіндікке қол жеткізіп, халқымыз руханиятымен ашық қауышты. Бүгінгі таңда бұл құбылысы одан да артып отырғаны анық. Сөзімізге тұздық болуы үшін статистикалық сандарға құлақ түрейік. 2019 жылы Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне зиярат етіп келген адамдардың саны 1 млн 148 мың адамды құраған. Бұл көрсеткіш, қажылыққа барған қазақстандықтардың санынан әлдеқайда көп. Дәл сол жылы Сауд Арабия патшалығына қажылық сапарға 3200 азаматымыз барыпты. Яғни, үлкен

қажылыққа барған адамдардан көп кісі Ясауи кесенесіне зиярат етіпті. Мінекей бұл нағыз зерттеуге тұрарлық, ғылымға жаңашыл бір тақырып екені осыдан-ақ көрініп тұр емес пе? Әсіресе, бұл жерде зияратшылардың нақты мотивациясын талдап, диссертация тақырыбымен үйлестіру өте өзекті болмақ.

Зерттеуімізге кіріспес бұрын Қожа Ахмет Ясауидің халқымыздың жандүниесіне түсірген сәулесі мен төл мәдениетіндегі онын ашу керек сияқты. Содан келіп біз Ахмет Ясауи жерленген кесенесінің мән мағынасын тереңірек түсіне аламыз. Яғни, қасиеттілік мотивацияны қалай тудыратынын байқаймыз. Қожа Ахмет Ясауи бабамыз 1093 жылы қазіргі Сайрам қаласын өмірге келген Оның бұрынғы тарихи атауы Исфиджаб. Исфиджаптан көптеген ғұламалар шыққаны отандық зерттеушілердің еңбектерінен белгілі. Бірақ Қожа Ахметтің орны бір төбе. Бір бойына бірнеше ғылымды сіңірген Ясауидің арғы тегі Мұхаммед пайғамбардың және оның сахабаларынан тарайтын қожалардан бастау алады. Қазақтар қожалары дін шырақшылары деп қабылдайды. Сондықтан болар ертеден қалған қалған «дініміздің жаршысы қожада, елімізді билігі төреде» деген түсінік қалыптасқан [124, 46 б.]. Осыдан келіп шығып оның есімінің алдына «Қожа» сөзі қосылған. Жалпы, «Ходжа» сөзі түріктерде ұстаз деген мағынады да беретіні бар. Ал, «Ясауи» дегені классикалық ортағасырлық текті білдіреді. Мұнда Түркістанның ескі атауы «Ясы» негізгі түбір болып тұр. Өзі исфиджапта тусада танылған жері Ясы болған соң берілген. Бала Ахмет 7 жасында Ясыға келіп, өзінің мәшһүр ұстазы Арыстан бабпен кез болады. Білімі мен сопылығы, ілімі мен даналығы жер жарып таныла бастаған Ахмет Ясауи қазірігі Қазақстан тарихи аумағындағы исламды насихаттап, қожалардың арасынан шыққан ең танымал пірге айналды. Ясауидің шәкірттері оның бастаған аскеттік өмірін жалғастырып, ұстаздарының еңбектерін бір қалыпқа түсірген. Жинақталған еңбектеріндегі басты қамтылған дүниелер адамгершілікке шақыру, өзінді тану, Алланы тану, нәрсін тәрбиелеу сияқты тақырыптарды қамтыды. Кітаптарында жай сөздер емес хикметтер өлең жолдары арқылы беріліп, пендеге өзін-өзі тәрбиелеудің түрлі тәсілдерін қамттды. Бүгінде ұлы тұлға Ахмет Ясауидің осындай ғажап еңбектерінің көшірмелері сақталған. Түркістандағы «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығында соның бірәз бөлігі сақтаулы тұр. Әзірет Сұлтан қазақтар арасында Қожа Ахмет Ясауидің екінші аты десек болады. Тіпті осы атаумен Астанада мешіт те ашылған Бұл еңбектердің қатарына «Фақырнама» («Кедейлерге хат»), «Рисала дар адабы тариқат» («Тариқат этикасы»), «Мират-ул Қулуб» («Жүрек айнасы») және «Диуани Хикмет» («Даналық кітабы») кіреді. аты десек болады. Тіпті осы атаумен Астанада мешіт те ашылған. Қазіргі уақытта «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейінде 2734 қолжазба сақталғаны жайлы деректер бар. А. Муминовтың айтуынша, қолжазбалар сегіз топқа бөлінген: логика, поэзия, Құран доктринасы, догматика, хадистер, ислам құқықтануы, филология және мутафариқат (математика мен медицина) [125, 30 б.]. Бұл еңбектердің қатарына «Фақырнама» («Кедейлерге хат»), «Рисала дар

адабы тариқат» («Тариқат этикасы»), «Мират-ул Қулуб» («Жүрек айнасы») және «Диуани Хикмет» («Даналық кітабы») кіреді. Бұл қолжазбалар Түркістанның үлкен діни білім беру орталығы болғанын және кңірдің қасиеттін көрсете түседі.

Қазақ халқының өткені сан қилы тағдырды басынан кешкендіктен күрделі оқиғаларға толы тарих. Ясауи кесенесі де осы тарихтың куәсі, тіпті үлкен бір бөлігі. Түркістанды қазақ хандығының астанасы етіп Есім ханның тұсында 16 ғасырда таңдалды. Бұл жай таңдау емес қазақтың рухани астанасы мен саяси астанасының түйіскен тұсы болды. Алдымен рухани деңгейін ашып өтейік. Құл Қожа Ахмет өзінің тынымсыз нәпсімен күрес жолында елге үлгі болып, үлкен шайхы, әулиеге айналды. Бүкіл түркі жұрты оны пір тұтып, ілімі мен даналығын мойындады. Артынан ерген тоқсан мың шәкірті жер-жерге жайылып ғұламаның ілімін дүниенің түкпір-түкпіріне таратты. Бүкіл түркі жұрты намазын қыбылаға қартса құлағы мен жүрегін хикметтерге толтырды. Мұндай ұстаз қытайдың кун ұстазы секілді түркі жұртының данышпанына айналды. Содан келіп «Түркістан бұл екінші Меккедей» деген балама ел аузында сөз қалды [126, 110 б.].

Қазақ халқының рухани дәстрінде Түркістанның қасиеттілігін арттыратын өзге де дүниелер жетерлік. Соның бірі халқымыздың ең танымал адамдарының қабірі осы Түркістанда жатыр. Ол жайлы ««Қаланың тарихи бөлігі киелі мәнге ие екені баршаға мәлім. Бұл жерде ғылыми деректерге сәйкес 21 ханның, 8 сұлтанның, 23 бидің, 59 батырдың сүйектері жерленген. Жәнібек, Жәңгір, Есім, Тәуке, Абылай, Әбілхайыр хандардың, сондай-ақ, қазақ тарихындағы атақты Қаз дауысты Қазыбек би, Шоң би, Торайғыр би, Бөгенбей батыр сияқты басқа да тұлғалардың бейіттері орналасқан. Бұл тұлғалар көптеген жағдайларда тек қазақ халқының ғана емес, жалпы түркі әлем тарихының қалыптасуында шешуші рөл атқарған. Қазақстанның тәуелсіздік жылдарында тарихи мәдени мұра объектілерін зерделеу, сақтау және оларды танымал ету маңызды» [127]. Қазіргі жаңа деректер бойынша кесене аумағында екі жүз отыз екі адам жерленген екен. Олардың ішінде қырық бес діни адамдар, жиырма екі хан бар. Сегіз сұлтанымыз бен жиырма бес биіміз жерленген. Батырларымыздың арасынан жетпіс екі алыптары осы Түркістанға қойылған. Әйел кісілерден он алты әзіз аналарымыз Түрістанға қойылған екен [128].

Қожа Ахмет Ясауидің мұрасының түркі әлеміндегі танымалдылығы саяси тұрғыда да үлкен ықпалға ие болды. Мұны сол кездегі Әмір Темір сияқты әккі саяси тұлғалар жақсы түсінді. Бұл жайлы зерттеуші Г.Н. Гарустович өзінің «Теория мавзолеев» или региональные особенности культового мемориального зодчества Урало-поволжья эпохи Золотой Орды (исторические и этнографические аспекты проблемы)» деген зерттеуінде К.Г. Акановке сілтеме келтіре отырып былай дейді «Постройка мавзолея почитаемой среди кочевников фигуре Яссауи была политическим шагом...» [129, 106 б.]. Жаугершілік сол заманда Әмір Темір өз ықпалын арттыру үшін Самарқандта бірнеше кесене мен медресе салған. Артынша Қожа Ахмет Ясауи кесенесін де сала бастайды. Мұндағы Әмір Темірдің

әрекеті кесенелер салу арқылы Орта Азиядағы және көшпенді халықтар арасындағы өз билігін қасиетті жолмен заңдастыруға бағытталды. Қазақ халқы үшін саяси орын болғанын жоғарыда атап қткен едік. Барлық маңызды саяси шешімдер осы Түркістанда жасалды. Хан сайлап, ақ киізге көтеру, үлкен-үлкен құрылтайлар өткен мекен.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін Түркістанның саяси рөлі қайта күшейе бастаған сынайлы. Әлемдік алпайыт елдер әлсіз елдерге күш көрсететін заманда түркі қалықтарының ортақ құндылықтары жандана түсті. Түркістан сол құндылықтардың орталығына айналды. Аты айтып тұрғанда «Түркі» және «стан» ұғымдарын қосып, түркі халықтарының рухани астанасына айналды. Бұрынға кеңестік атеистік қысымнан құтылған ел өз руханиятын Түркістаннан қайта іздей бастады. Ақырында ел арасында қасиетті Түркістанға баратын адамдар көбейе түсті. Мінекей осылайшы кесене орналасқан мекен өзінің рухани әлеуетін атеистік кезеңнің қыспағынан да күшті екенін бір паш етті. Бұл өз кезегінде кесене орналасқан Түркістан қаласының туризм әлеуетін нығайтты. Ясауи түркітілдес мұсылман халықтарының ортақ рухани тұлғасы ретінде танылды, ал, Ясауи кесенесі Қазақстанның басқа елдермен рухани бірігуінің символына айналды (қазақтар, қырғыздар, өзбектер, түріктер, түркмендер, әзірбайжандар, ұйғырлар және т.б.).

1991 жылы ашылған Түркістан колледжі 1993 жылы Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық колледж болып өзгертіліп, Қазақстан мен Түркияның бірлескен халықаралық колледжіне айналды. Сол жылы Түркия Қожа Ахмет Ясауи кесенесін қалпына келтіру жұмысын жүргізді. 2017 жылы Түркістан қаласы Түркі әлемінің мәдени астанасы ретінде танылды (ТҮРКСОЙ ұйымының Мәдениет министрлері тұрақты кеңесінің 34-сессиясы). Алайда, Түркістан ұзақ уақыт бойы шалғайдағы, инфрақұрылымы нашар қала болып келді. 2000 жылдан бастап Қожа Ахмет Ясауи кесенесі Қазақстан үкіметі мен басқа да халықаралық ұйымдардың назарына ілікті. 2000 жылы Түркістанның 1500 жылдық мерейтойы аталып өтілді және қаладағы маңызды нысандар жөндеуден өтті. 2003 жылы Қожа Ахмет Ясауи кесенесі ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік мұралар тізіміне енгізілді. 2010 жылдан бастап Түркістанда туристерге арналған инфрақұрылым жаңарып, жағдайларды жақсарту бойынша айтарлықтай жұмыстар жүргізілді. 2018 жылдың 29 қыркүйегінде Қазақстан Республикасының Президенті Түркістанды Түркі әлемінің мәдени және рухани орталығы ретінде дамыту жөніндегі Бас жоспарының тұжырымдамасын бекіту туралы №762 Жарлыққа қол қойды. Жоспардың негізгі қағидаты бойынша, Қожа Ахмет Ясауи кесенесі қаланың барлық жағынан көрінетін болуы тиіс [130]. Қазақстан, Ресей және Қытай арасындағы транзиттік жол «Батыс Еуропа – Батыс Қытай» жобасының құрылысы мен Түркістанның өңірдің орталығына айналуына байланысты (2018 жылдың 19 маусымына дейін бұл аймақ Оңтүстік Қазақстан деп аталған, ал орталығы Шымкент болған). Нәтижесінде, 2020 жылы «Әзірет Сұлтан» халықаралық

әуежайы мен «Rixos Turkestan» қонақ үйі ашылды [131]. 2021 жылы Түркістанда 20,5 гектар аумақты алатын орта ғасырлық үлгідегі Керуен сарай туристік кешені ашылды. Бұл жер туристер үшін тартымды орынға айналды. Керуен сарай мен Түркістанды көру үшін арнайы зерттеу барысында іс-сапарға барып, қасиетті мекеннің қазіргі зияратшылары жайлы ақпарат жинадық.

Енді зиярат жайлы еңбектерге мән беріп тақырыбымыздың зерттелу деңгейін ашып кетелік. Зерттеуші Меһди Ебадидің зерттеуінде түркі-иран мәдениетінде зиярат деп кесенелерге баруды атап өтеді [132]. Басқа бір автор Брюс Привратский қазақ халқы мен діні арасындағы байланысты зерттеп, Қазақстанда ұзақ уақыт тұрып, зерттеу жүргізеді. Ол 1990 жылдары қазақ мәдениетіндегі мұсылмандық құндылықтарға назар аударады [133]. Бұл зерттеуші қазақ мәдениетіндегі зиярат пен қажылықты зерттеу үшін Түркістан өңірін таңдап алады. Бұл таңдау кездейсоқ орын алған жоқ еді. Мұнда Қожа Ахмет Ясауи кесенесі орналасқандықтан Түркістанды зерттеу нысаны ретінде қрастырады. Еңбекте этнографиялық зерттеулер кең ауқымда жүргізілгенімен, зияраттың мотивациялық қырына мүн берілмеген. Оның үстіне қазіргі кезде қазақстандағы діни жағдай 1990 жылдардан қарағанда өзгергені анық.

Түркістанды діни туристік орталық ретінде қарастыратын зерттеулер 2010 жылдардан бастап көбейе түсті. Олардың кейбіреулері Түркістанның жалпы туристік мүмкіндіктерін талдауға бағытталды. Мысалы, Д. Ассан [134], А. Құралбаев пен Н. Абишев [135], Сабден Оразалы секілді зерттеушілер қарастырды [136]. Еліміздегі қасиетті орындарға қатысты отандық еңбектерде біршама қайшылықтар бар. Мысалы, зертеуші Т. Темірбаев пен А. Темірбаева кесенеге зиярат жасау сонау сопылық дәстүрінен бастау алады дейді [137]. Ал зерттеуші А. Жанбосынова болса өзге нұсқаны айтады. Ол бойынша кесенеге қажылықты синкреттік және пұтқа табынушылық дәстүрлердің белгісі бар деп [138].

Диссертациямыздың осы бөлігін талдауда феноменологиялық әдіс таңдап алдық. Феноменологиялық тәсіл адамның жан-дүниесін түсінуге ыңғайлы әдіс. Біз бұл тәсіл арқылы қасиеттіліктің адам жанындағы көрінісіне терең бойлауға мүмкіндік аламыз. Кезіндегі М.Элиададан бастап көптеген ғалымдар феноменологияның маңызын атап өткен еді. Әсіресе, қасиетті орындарды зерттеуде таптырмас тәсіл деп айта аламыз. Енді феноменологиялық тәсіл қолдағы құрал іспеттес. Енді қажетті мәліметтерді қайдан аламыз. Мәліметтер мен даталарды тереңдетілген сұхбат жүргізу арқылы жинақтаймыз. Сұхбаттың түрі ретінде жартылай құрылымдалған сұхбат таңдалды. Респонденттермен әңгіме 2021 жылдың 8-14 шілде аралығында сұхбат жүргізілді. Аталған кезеңде карантиндік шектеулер болғандықтан сұхбаттар офлайн және онлайн (Zoom және WhatsApp арқылы) құралдар арқылы жүргіздік. Кейін сұхбаттан алынған материалдардың транскрипті жасалды. Сұхбатқа қатысушылардың есімдері өзгертіліп, академиялық этикаға сай ұсынылды.

Сұхбат барысында негізгі үш тақырып ерекше көзге түсті. Бірінші бағытты респонденттердің өзі көрсетіп берді. Бұл бағытта қасиетті сапарға дейінгі зияраттың алғышарттарын ерекше айта аламыз. Сұхбаттың алғашқы бөлімінде «Сіз Түркістанға қашан сапар шектіңіз?», «Сізге Түркістанға және Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне баруды кім ұсынды?», «Сіз кесенеге кіммен бірге бардыңыз?», «Сапардың мақсаты қандай болды?» сұрақтарды қамтиды. Алынған жауаптарды талдау барысында үш негізгі мотив айқындадық. Біріншісі діни мотивация, екіншісі тарихи-мәдени мотивация, соңғысы жай саяхат жасауға деген қызығушылық. Яғни, Түркістан қасиетті мекен болса да оған баратын барша адамды діни себеппен барып жатыр дей алмаймыз. Кейбір адамдар қасиетті жерге діни сеніміне байланысты барады. Ал кейбіреулердің мотивтері діни емес. Бұл жайлы өзге де зерттеушілер анықтаған еді. Мысалы, Санжа Бозич қазіргі уақытта «діни туризм тек діни мотивтерден құралмайды» деп атап өтеді [139]. Біздің қойған «Сапарға қандай мақсатпен шықтыңыз?» деген сауалымызға респонденттердің тарихи және мәдени мотивациямен барғанын айтуы әлемдік тәжірибедегі зиярат мотивациясымен сәйкес келеді. Мысалы, Құралайдың сұхбат барысында ол өзінің тарихи және қасиетті орындарға баруды ұнататынын атап өтті:

«Шыным айтсам жастайымнан тарихи жерлерге баруды жақсы көремін. Менің тарихи орындарға қызығушылығым ең алғаш Тараздағы Айша Бибі кесенесіне барғанда оянды. Ал, Түркістан жайлы 1997 жылдары 2-курс оқитын кезімде тарих пәнін оқу кезінде естідім. Түркістан Тараз Ұлы Жібек жолының бойында екен. Сонымен он жылдай сонда баруды қатты қалап жірдім. Бірақ қолым тимей жүрді. 2017 жылы бірінші рет түркістан қаласына бардым. Мен қаланың өзін және Арыстан бабты көрдім. Халқымызда Түркістанға барған адам міндетті түрде Арыстан Бабқа бару керек деген дәстүр бар. Бұл да маңғыстаудағы Бекет Ата сияқты қасиетті мекен. Менің негізгі мамандығым құқық-экономика оқытушысы. Мен алдын тарих пәнінен орта мектепте 10-11 сыныптарға сабақ бердім. Сол кезден бері менде тарихи орындарға құрметпен қатынас жасау қалды.» (Құралай).

Құралайдың кесенеге барудағы діни уәжі ары қарайғы сұхбат кезінде анық бола бастады. Ол зиярат кезінде дұға жасап, тілек тілеу үшін барғыс келген. Өзінің айтуы бойынша оның арманы орындалған дейді. Осыған қарап оның зиярат жасау мотивациясы алдағы ғұмырында жетістіктерге жету үшін тілек тілеу:

«Бір жағынан еліміздің патриоты әрі тұрғыны ретінде тарихқа құрмет білдіру үшін келсем, екінші жағынан менің үлке бір арманым болды. Мен бұл тілегімді дәл осы қасиетті мекенде тілегім келді. Мен егер бір нәрсені қатты армандайтын болсаң сізге осындай қасиетті жерлерге бару керек дегенді көп естіген едім» (Құралай).

Бұл сұхбаттардың барлығын қарап отырсақ біз әр респонденттің бірнеше мақсаты мен мотиві болуы мүмкін екенін көре аламыз. Олар IDM-ны да, CDM-ны

да қамтуы мүмкін. Мәселен, Құралай өз сөзі арқылы осыны дәйектейді. Оның ерте кезден бергі ішкі рухани қажеттілігі зияратқа деген ІДМ қамтиды. Ал бір мақсатқа қол жеткізу үшін сапарға шығуы СДМ-ке жақын сияқты. Сұхбат берушілердің арасында Түркістанға тек қана діни себептермен барғандары да. Оған мысал респондент Динара ханым Түркістанға дұға жасап, жаратқаннан тілек тілемек болған. Мұнда діни мотивация әртүрі айтып ктеді респондент өз сұхбаты арқылы. Біріншіден, «ол бойын рухани тазарту үшін, екіншіден, ол өткен күнәлары үшін тәубе етуді қалаған. Үшіншіден, ол болашағы үшін тілек тілеуді мақсат еткен:

«я почувствовало что возможно есть кокой то сглаз либо зависть со стороны людей. По этому решило прехать по светим местам и прежде чем заиить именно к Ходжа Ахмет Ясауи. Изначально мне сказали что нужно посетит его родителей прежде чем пойти к нему. Наверное для ощищение чтобы дело пошли хорошо. Ну просто здоровья уллучилось тогда ли. Помолится попросить». (Динара).

Динараның айтқан жауабына қарап оның тек діни себептермен саяхаттағанын көруге болады. Сондықтан, басымдылық сыртқы діни мотивке ие. Өйткені, сұхбат барысында құрбыларының, достарының ұсынысы болған соң ғана Түркістанға баруға бел байлаған.

Қасиетті Түркістанға барудың тағы бір себебі ретінде респонденттердің саяхаттауға деген қызығушылығын айтсақ болады. Мәселен, Нұргүл қасиетті жерге сапарын тек өзінің Түркістан қаласының сәулетіне қызығып барғанын айтады. Нұргүл өзінің достары үшін де, алға қойған мақсатына жету үшін де кесенеге барғанын жеткізді.

«Біздің бару себебіміз досымыз келіншегімен ұрсып жүрген еді. Екеуін үйіне әкеліп татуластырдық. Әкелген күйеуіміз екеуіміз. Олар ұрсып жүрген. Сосын біз түнде алып бардық ертесіне азанда. Негізінде дұғамыз сол еді екеуі ұрыспасын отбасын сақтап қалсын деп тілек тілесек деп бардық. Барлығы өз отбасылары үшін тілек тіледі» (Нұргүл).

Талдау көрсеткендей, жас қатысушылардың діни мотивтері үлкен қатысушылардың тілектерінен аз. «Сізге Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне баруды кім ұсынды?» деген сұрақ қатысушылардың әсер етуші факторлары мен мотивацияларын анықтау үшін қойылды. Көптеген қатысушылар өздерінің ата-аналарынан немесе достарынан ұсыныс алған. Мысалы, Алия өзінің анасы ұсыныс жасағанын айтты және олар бірнеше рет барғанын атап өтті, себебі олар төрт рет барғанын айтты. Алияның Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне барғаны оның анасының нақты ұсынысымен болғаны көрінеді:

«Маған өз анам баруға ұсыныс жасаған соң екеуіміз бірге бардық. Менің анам намаз оқитын діндар адам. Ол әрдайым Түркістанға барғысы келетін еді. Мен оған еріп серік болып бардым. Анаммен бармаған жағдайда өзім бармайтын едім деп ойлаймын» (Алия).

Ұқсас түрде Ақимбекке оның әжесі мен анасы кесенеге баруды ұсынған:

«Мен төртінші сыныпта оқып жүргенде әжем менімен бірге болды. Ол кезде адамдар қасиетті орын туралы білмейтін. Бірақ мен оны қасиетті орын деп сезіндім, әжем маған бәрін түсіндірді. Екінші сапарымда анаммен болғаным есімде. Сол кезде намаз оқып жүрген еді» (Ақимбек).

Қожа Ахмет Ясауи кесенесіке барудың тағы бір факторы ретінде достарының ұсыныс білдіруін айта аламыз. Дәулеттің жағдайында оған ұсыныс айтқан адам оның сыныптастары болған. Оның мектебінде бітіруші сыныптар Түркістанға баруды жоспарлайды. Қазақстанның кейбір аумақтарын ұлттық бірыңғай тестті тапсыру алдында мектеп оқушылары осындай қасиетті мекендерге сапарлайды. Кейбірі жолым ашылып жоғары оқу орнына түсейін немесе жоғары балл алайын деген сияқты оймен баруы мүмкін. Дәулеттің жағдайында да сол сыныптастарына еріп барған:

«Біздің мектепте бұл дәстүрді әр жылы орындап отырады. 11-сыныпта оқушылар Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне барды... Маған сыныптастарым ұсынды. Бұл ұсыныс кейін сынып жетекші тарапынан қолдауға ие болды. Сондықтан біз бірге бардық» (Дәулет)

Кесте 3. Қатысушылардың Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне бару мақсаттары мен ұсыныстарының көрсетілімі

Қатысушының аты	Түркістанға қашан бардыңыз?	Түркістанға және Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне баруға кім ұсынды?	Кесенеге кіммен бардыңыз?	Сапардың мақсаты қандай болды?
Құралай	2017 жыл	Туристік агенттік жетекшісі (2017);	Туристік агенттік мүшелерімен (2017); өзі мен әпкесі (2021)	Түркістанды тарихи орын ретінде көру және Құдайдан тілек тілеу (2017); тілек тілеу үшін (2021)
Динара	2021 жыл, маусым	Достарының ата-анасы	Достарымен	Жаман көзден немесе қызғаныштан қорғау; тілек тілеу; рухани тазалық алу; күнәлардан арылу; кіші

				қажылық жасау; денсаулық алу, табысқа жету
Ақимбек	4-сыныпта (6-7 сынып)	Әжесі	Әжесімен	Мақсатсыз
Дәулет	3 жыл бұрын (мектепте оқып жүргенде)	Сыныптастары	Сыныптастары мен тәрбиешісімен	Саяхаттау (діни емес)
Алия	2007, 2013, 2016 жылдар	Анасы (2007, 2013, 2016)	Анасы мен өзі (2007, 2013, 2016); 2021 Гид (2021)	Түркістанды көру және тілек тілеу (2007, 2013, 2016); турист ретінде (2021)
Нұргүл	2019, 2021 жылдар	Күйеуі	Күйеуі мен достарымен	Достарының отбасы үшін тілек тілеуге
Айгүл	2015 жыл	Нағашысы	Нағашысымен	Нағашысының баласына көмек көрсету үшін
Руслан	2005 жыл	Сыныптастары	Сыныптастары мен ұстаздары	Тек қызықты болды

Дереккөз: Сұхбат материалдары негізінде жасалған

Құралай тәспі сатып алған. Оның себебі ретінді бір жерден бір зат алсаң кейін сол жерге қайта ораласың деген ел арасындағы сөзге иланып алғаны.

«Ия ол жерден жанұялық сыйлық тәспі сатып алдым. Бізде барған жерден сыйлық алу дәстүрі бар. Зат өзіне тартады. Жол түссе сол жерге қайта келу үшін (Құралай)».

Нұргүл «Көзмоншақ» сатып алды, ол Қазақстанда жаман көзден қорғау үшін қолданылады. Көзмоншақ – көздің бейнесі бар амулет түрі. Атауында «көз» және «моншақ» сөздері бар. Қазақстанда адамдар әдетте көзмоншақты баланың білезігіне немесе үйдің қабырғасына іледі. Оның негізгі қызметі – адамдардың назарын аудару және жаман көзден қорғау.

Сурет 2: «Көзмоншақ»

Дереккөз: (Alashainasy.kz) [140]

«Иә, мен «көзмоншақ» сатып алдым, оны қызым үшін алдым. Жұмысымдағы әпкем де маған немересіне бір зат ала келші деп сұрады... екеуі де үйде әлі тұр. Біз оларды ұзақ уақыт бойы пердеге іліп қойып жүрдік» (Нұргүл).

Айтылған қатысушылардан басқа ешкім діни заттар сатып алмаған.

«Шынымды айтсам, мен ештеңе сатып алған жоқпын, тек суреттер ғана (Ақимбек)».

Қатысушылар қажылық кезінде армандарының орындалуын тілеген. Сонымен қатар, кейбір қатысушылардың жауаптары қарама-қайшы болды. Мысалы, екі жас қатысушы Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне бару және дұға ету исламда дұрыс емес деп естігенін жеткізді. Яғни, олар Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне барып дұға еткен болса да, іс-әрекеттерінде біркелкілік жоқ. Олардың сөздеріне назар аударсақ, айтқанымен жасағандарының арасындағы қайшылықты көре аламыз, себебі олар ҚАЯК-ке барып дұға етті, бірақ іштеу қайшылық бар.

«Соған қарсымын мен. Басына барып зиарет етіп айналып деген сияқты. Дұға тіледім бірақ естелікке зат сатып алған жоқпын. Есімде жоқ (қандай дұға тілегені). Бірақ бір ғана Алладан тілейсің ғой енді.» (Дәулет).

«Содан кейін жай ғана жұға жасадым. Өзімнің және ата-анамның денсаулығы үшін дұға тіледім. Оларда бәрі жақсы болуын және өзімде жақсы болуын, менде жақсы жұмыс пен жақсы орта болуын, мендегі көз тиюдің кетуін. Негізгі осылар. Осы тілектерді тіледім. Қосымша мен бір нәрсені дұрыс жасамай жүрсем кешіруін тіледім.» (Динара).

Динараға достары Түркістанға зиярат жасауға бару исламда дұрыс емес деп айтқан екен. Динараның басқа бір таныстар Түркістанға барайық деп ұсыныс білдірген. Ортада Динара әртүрлі ақпараттан шатасқанын жеткізді.

«Бірақ достары оларға ата-бабаларға табыну дұрыс емес екенін айтты. Бұл исламда дұрыс саналмайтынын айтты. Шынымды айтсам мен дінді жақсы айыра алмаймын. Сол кезде мен ол жерге баруды дұрыс емес екен деп ойлап қалдым.

Дегенмен өзге достарым кішкене түсіндірді. Содан бәрібір баруға болады деп шештім. Ничего страшного не видело...

Ия мен барған кезде Қожа Ахмет кесенесіне кірместен бұрын мен жартастан өттім. Ол жерде әртүрлі нәрселер бар. Егер сен құдықтан су алсаң және жардан өтсең сенің рухың таза кең, яғни сен өмірде барлығын дұрыс жасап жүрсің. Мен мұны да көргім келді және маған өте қызық болды. Мен осы барлық сынақтардан өте аламын ба деген. Алайда, құдыққа жете алмадым өйткені онда өте көп кезек болды. Жардан арқылы біздің он адамнан үш адам ғана өте алды. Соның ішінде мен өте алдым. Мен өзімді жеңіл сезініп қалдым. Қалай дегенмен де мен дұрыс өмір сүріп жатқандаймын. Аңыз бойынша егер сен жардан өте алсаң онда сен күнахар адам емессің. Сондықтан мен өзімді жеңіл сезініп қалдым» (Динара).

Қасиетті сапарға жасаған сапарда жалғыз қатысушы құрбандық шалу рәсіміне қатысқан. Алия рәсімге қатысқанымен оның анасы шалған.

«Алдын барғанда құрбандық шалдық. Анам қой сатып алып құрбандыққа шалды» (Әлия).

Сұхбатқа қатысқан респонденттердің басым бөлігі қасиетті мекен Түркістанға барып, өмірлерінде жақсы дүниелер болғанын атап өтті. Мысалы, Динара өзінің жаман әдеттерінен арылып, өз жан-дүниесінің тазалана бастағаныны жайылы былай ейді:

«Мен өзімді сиқырланған адам деп ойламаймын. Алайда өзіңіз түсініп тұрсыз ғой жастар қыдырады, ішеді, сол сияқты. Осындан кейін маған осындай өмір салтымен жүру ұнамайтын болды. Мен әр күні әрқашан қыдырдым деп айта алмаймын айына бір рет болады. Мен қыдырыстың аяғы жақсы болмайтынын түсінетінмін. Осының бәрін мен тоқтатқым келді және рухани жолға жақындағым келді. Бірақ маған әлі намаз оқуға ерте сияқты. Ең болмаса қасиетті жерлерге бардым. Ал қазір мұның бәрін қаламаймын. Қазір әдеттегі қарапайым адам секілді өмір сүрудемін. Как то легше. Барлығы жеңіл орындалады. Бұрын мені шақыратын (қыдыруға) мен ойланып қалатынмын. Ал қазір мен оңай «жоқ, мен қаламаймын» «жоқ, бұл маған керегі жоқ» деп айта аламын. Меніңше бұл менің өмірімдегі негізгі өзгерістердің бірі» (Динара).

Құралай да түркістанға зиярат жасаған соң арманым орындалды деп айтып, оны қасиетті сапармен байланыстырады:

«Мен дұға жасадым. Әулетімізбен құран оқыттық, елге аман есен оралдық. Осы ретте барғанда рахметімді айттым сол жерде. Лондондағы стажировкамнан кейін аман есен елге оралдым. Рахметімді айтып арманым орындалып елді жерді көрдім таныстым» (Құралай).

Алайда кейбір қатысушылар өздерінің өмірінде оң өзгерістер ҚАЯК-ке жасаған діни сапармен байланысты деп санамайды. Мысалы, Дәулет былай деп ойын жеткізеді:

«Мен ол жерге барғандағы дұғамды жай күндері де тілейтінмін. Дұғам қабыл болғаны рас. Бірақ ол жерге барғандықтан деп ойламаймын» (Дәулет).

«2019 жылы магистратура бітіріп келдім. Арада 2-3 аптадан кейін осы жұмысыма жаңадан орналастым. Бірақ оның қатысы да болмауы мүмкін. Осы ғана өзгеріс болды жұмысқа тұруым болды» (Ақимбек).

Респонденттер кесене және оның тарихы туралы ақпараттарды білу деңгейі аса жоғары болмады. «Сіз кесене туралы не білесіз?» деген сұрақ қойылғанда тек Құралай ғана оңай әрі тұшымды жауап бере алды:

«Қожа ахмет ясауи дін уағызшысы және арыстан баптың шәкірті. Ясауи кішкентай кезінде Арыстан бап оның кішкентай бала кезінде өз жолын жалғастырушы деп танығандығы жалы мәліметті білемін. Менің таң қалғаным келушілер араында өзге ұлт өкілдері де болды. Ортасында тайқазан байлық пен молшылықтың символы» (Құралай).

Құралай сұхбатқа қуана жауап беріп, Түркістаннан басқа да тарихи және қасиетті орындар жайлы әңгімелерді айтып берді. Өзінің сары майдай сақтап жүрген көк түсті кітабын көрсетті. Кітаптың сыртын жақсылап тұрып қаптап, күтіп қарайды екен. Құдды қасиетті кітап сияқты қатынас жасайды. Бұған қарап Құралайдың Түркістанға деген сезімін одан да терең түсіндік. Кітапты ашып көрсеткенде кітап зайырлы баспадан шыққан қарапайым ақпараттық кітап екені анық болды. Бірақ Құралай үшін ол жай кітап емес екені оның іс-қимылынан, жүзінен көрініп тұрды. Міне осы жерден қасиетті мекен феноменінің ерекшелігі бұрқ етіп шыға келді. Халқымыз үшін қасиетті мекен жай орын емес, ол, тарихты, руханиятты және дін мен даналықты қамтитын құбылыс. Мұны, дін феноменологиясындағы түсініктер растайтыны мәлім.

Қатысушылардың сөздерін жалпылап, синтездейтін болсақ Түркістанға тарихи әрі қасиетті орын болғандықтан жиі баратынын атап өтті. Зерттеуде біз кесенеге барудың діни себептеріне де ерекше назар аударған едік. Солардың арасынан Түркістандағы кесенеге барушылардың діни мақсатын төрт санатқа бөліп қарастырыдық. Ең алдымен рухани тазалануды қалап келгендерді атасақ болады. Бұлардың мақсаты ішкі діни қалау. Екінші бір топқа өткен күнәларына тәубе етуді қалайтындар тобы. Содан кейінгі топ болашақтағы болатын істері үшін бару. Ең соңында үлкен қажылық сапарына, яғни исламдағы меккеге қажылыққа дайындық ретінде қарастырып, кесенеге барушылар. Біз осы тұста діни мотивтердің өзі бір біріне қайшы болуы мүмкін деген пікірді байқадық. Мәселен, діни түсінік кей кездері адамдардың қасиетті мекенге деген көзқарасына әсер ете алады. Артынша адамның қасиетті жерге зиярат етуге деген ынтасына кері ықпалы болуы бек мүмкін. Мысал ретінде, нақты Динараның сұхбатынан алынға ойды айта аламыз. Ол, өзінің сапарын бастамас бұрын сапардың қабыл болатынына немесе діни тұрғыда дұрыстығына күмәнданғанын тілге тиек еді. Сапараға шықпас бұрын кейбір таныстары сапардың шарифатқа қайшы екенін айтып қарсы болса, басқа бір құрбысы мұндай сапарда тұрған ешқандай әбестік жоқ екенін айтып түсіндірген. Әрине, Динара кесенеге баруды шешкені жоғарыдағы сұхбаттан айқын. Дегенмен, бұл мысал қасиетті орындардың

феномені жастар арасындағы қабылдануына қатысты ой толғауға жеткілікті. Діни әрі исламдық зиярат тұжырымдамасы жайлы түсініктің жастар өміріндегі маңызды мысалы. Осы тұста айта кететін дүние қасиетті орындарға зиярат жасау жайлы ислам әлемінің әр бұрышында әртүрлі интерпретация бар. Зерттеуші Мехди Едаби «Көптеген мұсылмандардың «зиярат» жасауға деген ынтасына қарамастан, Меккеден басқа қасиетті орындарға қажылық жасау Құран мен хадистерде қолдау таппағандықтан, исламдық ортодоксалды контекстерде бұл тәжірибе даулы мәселе» деп тұжырымдайды [132, 72 б.].

Қазақстан Республикасы 1991 жылы тәуелсіздікке қол жеткізген соң салафилік топтар елімізде қатаң «таухид» идеясын насихаттай бастады. Шетелдік топтар, ең алдымен Түркістан сияқты қасиетті орындарға зиярат етуді қатаң сынаумен айналысты. Шетелдік діни ағымдар зияратты құлшылыққа теңеу құбылысы орын алып, оны Аллаға «серік» қосу деп айыптады. Бұл құбылыс әлі күнге дейін жалғасуда деуге толық негіз бар. Мысалы, мына бір порталда мынадай зияратты айыптайтын сөздер орын алған: «Көпқұдайшылықтың таралуы және оның шабуылы біздің жерімізде екпінді түрде жүріп жатқанын біліңіз, құрметті оқырман. Осы орайда біз үнсіз қалып, оны тоқтату үшін және оның мәнін, қауіптілігін және ол қай бағыттан келе жатқанын түсіндіру үшін еш нәрсе істеп те жатқан жоқпыз. Соңғы жылдарда жай болса да, бірақ табанды түрде Түркістанда, Арыстан-бабта, Бекет Атада және сол сияқты басқа да жерлерде пұтқа табынушылық рәсімдерінің жандануы жүріп жатыр. Бұл жанданудың көлемі барынша азайтылып көрсетіледі, жасырылады, әрі сондықтан да ол көзге түспейді. Мұның барлығы алғаш қарағанда бейкүнә болып көрінетін ата-бабаларды құрметтеу және қазақ халқын біріктіру ұрандарымен іске асырылуда. Алайда көпқұдайшылықтың шыққан көздері, түрлері және таралу сатылары туралы білімге ие болған кісі істің әлдеқашан бастапқы кезеңде емес екендігін түсінеді» [141]. Айтылған осындай әрбір уағыздың мазмұны қазақ халқының зиярат дәстүрін терістеуге бағытталғанын сарапшы мамандар айтып дабыл қақты. Өйткені, мұндай құбылыс қазақтың орталық рухани өзегі болған Қожа Ахмет Иасауи түркілік исламдық дәстүрін терістеуге бағытталуынан сақтандырмақ болды. Нәтижеде, жастар арасында зияратты терістейтін ақпараттардың әсерінен қасиетті орынға баруға деген шатасушылық орын алды. Осы тұста елдегі ең үлкен діни ұйым Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының зиярат жайлы ұстанымы да маңызды. Сол себепті тоқтала кеткен жөн деп санаймыз. ҚМДБ жастарға, жалпы Қазақастадағы мұсылмандарға діни ықпалы зор ұйым. Оның зиярат жайлы ұстанымы елдің темірқазығы секілді. Түркістан облысына ресми сапармен барған Бас мүфти Наурызбай қажы Тағанұлы 2021 жылы облыстық өңірлік коммуникациялар қызметінде өткен брифингте ҚМДБ-ның зиярат жайлы ұстанымын былайша жеткізді: «Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы отандық туризмді дамытуға үлес қосу мақсатында «Darhan Dala» жобасын іске қосты. Жоба мақсаты – халық арасында дін мен дәстүрімізге сай киелі орындарды

зиярат ету мәдениетін қалыптастыру, жұртшылыққа шарифат әдебін сақтауды үйрету, Түркістан қаласына, басқа да тарихи, киелі орындарға тур ұйымдастыру. Кейде киелі орындарға зиярат жасау рәсімдері кезінде шарифат талаптары сақтала бермейді. Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы осы мәселеге назар аударып, өткен жылы имамдар форумында «Зиярат және зиярат мәдениеті» құжатын қабылдады. Мақсатымыз – елімізде жалпыға бірдей зиярат мәдениетін қалыптастыру және зиярат жасау кезінде шарифат әдебін сақтауды қадағалау» [142].

Жасы үлкен респонденттердің арасында қасиетті орындарға зиярат жасауды исламға қарсы деген айтылымдар жоқ. Әрине, бұл гипотеза жасауға жеткіліксіз болса да, сапалы әдіспен сынауға тұрарлық тұжырым. респонденттердің басым көпшілігі зияратқа баруды ата-анасы тарапынан алғанын жеткізді. Әсіресе, діндар ата-ана тарапынан. Олардың жартысына жуығы күнделікті намазын оқып, оның әсері балаларына тиген. Акимбек, Құралай және Әлияның сұхбаттары осы тұжырымды қуаттай түседі. Құралай діни мотивациясын ата-анасының діни тәжірибесінен әсер алғанын баяндаған еді:

«Менің жанұям діни, менің анам ұзақ уақыттан бері намаз оқиды, әкем де тірі кезінде намаз оқыған. Біз бәріміз жаратқанның бар екенін жоққа шығармаймыз. Халқымыздың дәстүрін сақтаймыз, діни мерекелерді атап өтеміз. Мен манкетте демалып жаттым сол кезде гид келіп таңертең Түркістанға экскурсияға барамыз кім барғысы келеді деді. Мен мұндай мүмкіндік енді қашан болады деп ойладым. Ең бірінші ойыма болашаққа барайын немесе бармайын деген ой келмеді. Ең алдымен Түркістанның өзін көргім келді. Осы жылы мамырда тағы бір рет бару мүмкіндігі бұйырды» (Құралай).

Жас респонденттердің басым бөлігіне кеңес берген достар болып отыр. Мәселен, Динара достарының өмірі әр қасиетті сапарға барған сайын жақсарып, жолы ашылып жатқанын мысалға келтіріп, қызыққанын айтты:

«Порекомендовали родителей друзей потому что они почти каждый год туда ездит. Әрине, жыл сайын емес енді. Олар ол жерге барған сайын істері жақсарып жатыр. Барлық нәрсе жеңіл әрі тез орындауда. Және денсаулықтары да жақсы. Олар мұны қажетті нәрсе және міндетті түрде ата-бабаларға дұға жасау керек деп ойлайды. Маған да кеңес берген солар» (Динара).

Бөлімді қорытындыла келе қасиетті Түркістанға баратын адамдырадың діни мотивациясы мен тарихи қызығушылығы және саяхаттауға деген әуестігі бар екенін байқадық. Негізгі діни мотиві ретінде респонденттердің рухани тазаруға, бұрын жасаған күналарына шын өкініп Хақ Тағаладан кешірім сұрау мақсаты жатқаны анық болды. Кейбірі тәубе қылса кейбірі құрбандық шалып, дұға жасаған. Міне осы негізгі діни мотивациялық ерекшеліктер зиярат жасаушылардың діни дүниетанымын көрсетіп тұр.

Талдау барысында тағы бір зияратқа кері мотивтер де анық болды. Ол әсіресе «таухид» ұстанымын зиярат етуге қарсы қою арқылы діни ағымдар

тарапынан жасалып жатқанын көрсеттік. Ондай топтар Түркістанға баруды Аллаға серік қосумен теңеп «ширк» деп қатаң айыптайды. Оның нәтижесі зиярат етушілердің діни мотивациясына кері әсер етуде. Осы себепті қатысушылар кенесені қасиетті орын ретінде емес, тарихи орын ретінде барып көргендерін жоғарыда айтқан еді.

Сұхбат берген респонденттердің арасында жастары үлкен бөлігі Түркістанға ата-аналарының ұсынысымен барғанын айтқан еі. Яғни, негізгі мотиваторлар ата-аналары. Қасиетті Түркістанға баруды ұсынған ата-аналар өздері діндар, әрі ата-баба рухын құрметпен қарайтын жандар болған. Ал жас респонденттерге келсек, олар барлығы дерлік достарының ұсынысымен барған екен. Достарының ұсынысын алған кейбір респонденттеріміз өз достарының жетістігіне танданып, соған қызығып, «мен неге жасамасқа» деген мотивпен барған басында. Яғни, қасиетті орындарға үнемі барып тұратын достары сияқты табысты, жолы ашық адам болғысы келген. Қатысушылардың барлығы дерлік кесенеге барған кезде дұға етіп, көпшілігі арман-тілектерін айтқан. Тілек тілеу қасиетті жерге баруға деген ең күшті мотивацияның бірі болып табылады. Қу дүние әркімнің өз арманы мен мақсаты бар. Сондықтан дұға тілеу деген өте күшті мотивация. Дегенмен, кейбір жас респонденттер кесенеді дұға етудің аса бір артықшылығы жоқ деп санайды екен. Яғни, қадандай да бір ерекше орнысыз ақ Алладан тікелей тілек тілеу жеткілікті деп ойлайды.

3.2 Ішкі және сыртқы діни мотивацияның жастар арасындағы көрінісі: мақсат қою және академиялық қызығушылық бойынша корреляциялық зерттеу

Діни мотивация – көптеген салаларда жастардың тандауы мен өмір салтына әсер ете алатын құбылыс. Соның қатарында діни мотивация жастардың академиялық белсенділігі мен мақсатына жетуге деген құштарлығына да әсер етуі мүмкін. Ішкі діни бағдарланған ЖОО студенттері әлеуметтік белсенді және қайырымдылық қызметпен көбірек айналысады [143]. Бұл нәтижелер ішкі қозғаушы күштің жеке-жеке тұлғалық, әлеуметтік жауапкершілікке де әсер ететіндігінің дәлелі. Бұдан діни мотивация академиялық үлгерім мен мақсат қою процесінде де белгілі бір рөл атқарады деген қорытынды жасауға болады. Мұнда діни мотивацияның түрі де маңызды. Ішкі діни мотив пен сыртқы мотивтегі жастар екі түрлі ықпал етуі мүмкін. Осыған орай зерттеуде ішкі және сыртқы діни мотивтің оқу белсенділігі мен мақсатына жету табандылығы арасындағы күрделі байланысы назарға алынды. Алдыңғы тарауларда ішкі және сыртқы діни мотивация теориясы мен шкаласын тұжырымдап, қолдану мүмкіндіктерінің методологиясы талданған еді. Ал, диссертацияның бұл бөлімі сол теорияға сай тәжірибелік зерттеу мен тестілеу жүргізуге бағытталады. Қазақстан жағдайында ішкі және сыртқы діни бағдарды 2025 жылы отандық зерттеушілер жүргізді.

Теориялық зерттеу медресе шәкірттері арасындағы зерттеу көрсеткендей, зайырлы мемлекетке деген көзқарастың ішкі және сыртқы мотивтері әлеуметтік жағдайға байланысты болады [144]. Бұл нәтижелер теорияның аймақтық тәжірибеде эмпирикалық зерттеу үшін қолайлы екендігін көрсетеді.

Діни мотивация дегеніміз жеке тұлғаның дінді қабылдауына сай туындайтын құлшыныс түрі және қозғаушы күші. Діни мотивация адамның өмір сүру салтына, құндылықтар жүйесі мен мақсатына әсер ететін мотивацияның бір бөлігі десек артық айтпаймыз. Исламдағы ынталандыру тетігі өзің жасаған ісің үшін берілетін сый мен көтеретін жауапкершілік арқылы қалыптасады [145]. Бұл жастардың мінез-құлқына ықпал ететін басты дүние. Діни мотивацияны зерттеу бағытында әртүрлі тәсіл қолданылып келе жатқаны мәлім. Алдыңғы зерттеулерге қарап жастар діни білім алуна ішкі немесе сыртқы құндылықтары себеп болады [146]. Осы арқылы біз мотивацияның үлкен танымдық мүмкіндіктерге ие екенін көре аламыз. Осыдан келіп академиялық қызығушылық пен діни мотивация арасындағы байланысты терең зерттеудің қажеттілігі туындайды. Ішкі және сыртқы діни мотивациялық теория алдыңғы тарауларда зерттеудің өзегі болған еді. Сол себепті, диссертациялық зерттеуде басымдылық ішкі және сыртқы діни мотивацияға беріліп, әдеби шолуды да осы бағытта өрбітеміз.

Ішкі және сыртқы діни мотивация Г. Олпорт зерттеулерінің басты тақырыбы екенін алдыңғы тарауларда нақталаған едік. Ол Америка қоғамындағы діндарлардың психологиясы мен діни мотивін түсінуге тырысты. Осы мақсатта бірнеше еңбектер жазып қалдырды. Оның бірқатары диссертацияның 1-тараудың 2-бөлімінде (1.2 бөлімді қараңыз) талданды. Талдау барысында Г. Олпорт өзінің діни мотивацияны түсіну үшін ширек ғасырдан ұзақ уақыт жұмсап, ішкі және сыртқы мотивация теориясы мен оның шкаласын тәжірибелік зерттеуде қолданып көрді [55, 432 б.]. Оның басты зерттеуі сол кездегі діншілдік пен нәсілшілдіктің діни мотивпен байланысын анықтауға бағытталды. Мұны анықтау үшін көбіне христиандық кеңістікте зерттеу жүргізді. Уақыт өте келе бұл теорияны дамыту үшін Р. Горсуч және Сюзан Э.Макферсон сияқты ғалымдар тер төкті [75, 315 б.].

Г. Олпорт теориясы XX ғасырдың 70 жылдарынан кейін кеңінен қолданылып, өзге де аумақтардағы әмбебаптылығын сынау және теориялық жетілдіру жұмыстары жүргізілді. Солардың қатарында мұсылмандар арасындағы ішкі және сыртқы діни мотивацияны зерттеушілер де бар. Бұл бағыттағы зерттеушілердің бірқатары диссертацияның 2.2 бөлімінде кеңірек талданды. Бұл бағыттағы зерттеушілер Г. Олпорттың шкаласын бейімдеу жұмыстары бойынша Пәкістан, Иран сияқты исламдық кеңістікте сынама жасады. Олардың қатарында 1988 жылы А. Альбехайри мен А. Демердаш және Нима Горбани, П. З. Уотсон атты зерттеушілер исламдық кеңістікке бейімдеуге тырысты. Дегенмен, А. Альбехайри мен А. Демердаш еңбегінде шкалаға 34 тармақ қолданылып, олардың ішінде 20-сы Г. Олпорт пен М. Росстың шкаласынан тікелей алынды. Өз кезегінде бұның исламдық контекстке бейімділігі төмен болды. Мысалы, 1993 жылы Г.

Олпорт пен М. Росстың шкаласындағы ғибадат үйіне бару жиілігін санайтын тармақ ислам дініндегі мешітке бару мотивтері мен діндарлық сипатын толық аша алмайтын еді. Өйткені, исламды ер адам мен әйелдерге екі міндеттеме бекітеді. Ерлерді мешітке баруға ынталандырғанымен, әйелдерге керісінше үйде құлшылық жасау маңызды деп белгілейді [99, 61 б.].

2000 жылдардан бастап теорияны бейімдеудің жаңа толқыны көрініс берді. Нима Горбани мен П. З. Уотсон әріптестерімен бірге Иран студенттері арасында «Мұсылмандардың дінге қатысты шкаласы» мен ішкі және сыртқы діндарлық корреляциясын сынады [100, 125 б.]. Дегенмен бұл зерттеу таза діни мемлекет болып саналатын Иран жерінде жүргізілгендіктен Қазақстан сияқты зайырлы елдегі зерттеуде мәдени ерекшеліктерінде айырмашылық болды. Эмпирикалық зерттеулерде зайырлы мемлекеттегі діни мотивация қарастырылды [147]. Қазақстан жастары аясындағы зерттеу діни тақырыптарды түсіндірудегі мәдени және институционалдық факторлардың маңыздылығын көрсете отырып, шариғат мотивтері, құндылықтар мен азаматтық ұстаным арасындағы өзара қарым-қатынастың күрделі дәрежесін көрсетті.

Қазақстан аумағында ішкі және сыртқы діни мотивация бойынша зерттеу жүргізу үшін мұсылмандар арасында сәтті сынама көрсеткен және мәдени кеңістігі аса діни емес ортадағы зерттеулерді салыстыру қажеттілігі туындады. Осыған орай 2.3 бөлімде Х. Хан мен З. Уотсонның [100, 125 б.], сондай-ақ Ч. Джи мен Й. Ибрахимнің негізгі еңбектерін басты назарға ала отырып салыстырмалы талдау жасалды. Талдау нәтижесінде Чан-Хо Джи мен Йоди Ибрахимнің Г. Олпорттың теориясына негізделген тұжырымы әмбебап құрал ретінде мұсылмандар ортасында зерттеу жүргізуге ыңғайлы екені анықталды. Сондықтан Қазақстанда Чан-Хо Джи мен Йоди Ибрахим әмбебап шкаласын қолдану нәтижелірек деп айту орынды.

Қазақстан аумағындағы діни бағдарға қатысты зерттеулер соңғы жылдары пайда бола бастады. Дегенмен санаулы авторлар ғана бұл бағытта ізденісте. Алғашқы зерттеулерге 2016 жылғы О. Аймағанбетова мен әріптестерінің еңбегін жатқыза аламыз [120]. О. Аймағанбетова зерттеуінде Қазақстандағы студенттердің сенімдері мен қалаулары туралы түсінік береді. Бір қызығы, зерттеуде М. Кун мен А. Богдановтың тұлғаның жеке басын бағалау үшін әзірлеген құралдары пайдаланылады, осылайша этникалық қазақ студенттерінің ресейлік әріптестерімен салыстырғанда діндарлыққа бейімділігі байқалады. Дегенмен зерттеудің методологиясы әлі бірқатар жетілдіруді қажет етеді.

Тағы бір зерттеу 2023 жылы М.Н. Джумагельдинов пен әріптестері тарапынан жүргізілді [1]. Ол «Религиозные ориентации современной казахстанской молодежи» атауымен орыс тілінде жарық көрді. Мұнда тек Қарағанды облысындағы 16-28 жас аралығындағы жастардың қатысуымен зерттеу жүргізілген. Бұл зерттеуде И. Богдановтың тәсілі қолданылған. Зерттеу барысында қолданылған бұл шкала тым әмбебап және кейбір исламдық ерекшеліктерді

ескермейді. Өйткені сауалнамада нақты аудитория көзделмеген, әртүрлі діни сенім өкілдерінен алынған қорытындыны бірдей шкаламен өлшеген. 2024 жылы Г. Мажиев және Р. Рашимбетов Г. Олпорттың теориясын қолданған зерттеуін Х. Хан мен З. Уотсонның және Ч. Джи мен Й. Ибрахимнің зерттеулеріне теориялық талдау жасады [148]. Қос автор Ч. Джи мен Й. Ибрахимнің шкаласын исламдық кеңістікке қолдану әмбебаптығы бар екенін қорытындылады. 2024 жылы Г. Мажиев және Р. Рашимбетовтың тағы бір зерттеуі Інжіл лютеран шіркеуінің прихождандары арасында жүргізген сауалнаманың нәтижесін жариялады [149]. Зерттеу Г. Олпорттың теориясын жетілдірген Р. Горсуч және Сюзан Э.Макферсонның шкаласы бойынша жүргізілді және зерттеу нәтижелері аталмыш шкаланың қазақстандағы христиандық аудиторияда қолдану мүмкіндігін көрсетті.

Жоғарыдағы теориялық шолудың қорытындысы ретінде диссертациялық зерттеуде Г. Олпорттың теориясынан бастау алатын, Ч. Джи мен Й. Ибрахимнің мұсылмандар арасында зерттеу жүргізуге бейімделген нұсқасы қолданылды [68, 189 б.]. Ішкі және сыртқы діни мотивацияның бұл нұсқасын диссертацияның 2.3 бөлімінде талданып, Қазақстан аумағында қолдану мүмкіндіктері тұжырымдалған еді. Діни мотивацияны өлшеуге арналған бұл зерттеуде ішкі діни мотивті тоғыз сұрақ, ал сыртқы діни мотивті он бір сұрақ қамтылды. Сауалнама Лайкерт шкаласы бойынша «1-мүлде келіспеймін», «5-толық келісемін» деген бес жауаптан тұрады.

Зерттеудің білім алуға құштарлығын өлшеу сұрақтары Р. Валеранд пен әріптестерінің «Академиялық мотивация» шкаласына сүйене отырып жасалды [150, 1003 б.]. Мақсатқа жету жолындағы мотивация сауалнамасы С. Вороштың «Мақсаттан бас тарту немесе жаңа мақсат» теориясына сай зерттелді [151, 1494 б.]. Сауалнама барысында Лайкерт шкаласына сай «1-ешқашан», «5-әрқашан» реттік бес жауаптан құралды. Далалық зерттеулер 2024 жылдың 26-тамыз бен 5-қыркүйек арасында жүргізілді. Респонденттердің басым бөлігін жастар құрап, жалпы саны 478 адамды құрады.

Зерттеудегі қолданылған шкалалардың ішкі сәйкестігі мен үйлесімділігін тексеру үшін Хронбах альфа коэффициенті қолданылды. Ішкі діни ориентация шкаласы $\alpha = 0,866$ көрсетіп жоғары сенімділікті білдірсе, СДМ $\alpha = 0,716$ көрсетіп орташа сенімділікті танытты. Мақсат қою шкаласы $\alpha = 0,618$ көрсетіп, төмен сенімділікті байқатты. Өз кезегінде бұл алдағы зерттеулерде мақсат қою шкаласын Қазақстан аумағына бейімдеу жұмысын жүргізуді дәйектейді. Ал, академиялық мотивация $\alpha = 0,922$ көрсетіп өте сенімді шкала ретінде анықталды.

Сауалнамаға қатысқан респонденттердің саны 478 адамды құрады. Олардың 47.7%-ын ер, 53.0%-ын әйел. Жас ерекшелігі келсек, 18-25 арасындағы қатысушылар 90,4%-ын (432 адам), 26-40 арасындағы кісілер 7,3%-ын (35), 41 жастан жоғары адамдар 2,3%-ын (11) құрады. Респонденттердің 4,4%-бакалаврды, 28.9%-ы колледжді және 66.5%- мектепті аяқтаған.

Сауалнама нәтижелері spss статистикалық бағдарламасы арқылы талданып, қорытынды жасалды. Пирсонның корреляциялық тәсілімен діни мотивацияға тән академиялық құштарлық пен мақсатқа жету табандылығы арасындағы корреляция талданды. Біз Т-тестті гендерлік айырмашылықтарды талдау үшін, IDM мен CDM топтастырып қарастыру мақсатында кластерлік (K-means) талдау қолдандық. Дінтану ғылымы нақыт статистикалық ғылым саналмайды. Дегенмен біз дінтанулық нәтижелерді алу үшін бұл бағыттың маңызды екенін айтқымыз келеді. Өйткені ғылым тек бір жақты қорытындыларға жүгінбеуі тиіс деп ойлаймыз. Мінеке, статистикалық талдаудың тағы бір түрі регрессиялық талдауды да осы мақсатта қолдандық. Өзі диссертацияның міндеттеріне сай діни мотивацияның қай түрі неге әсер етеді деген бағытта еді ғой. Регрессиялық талдау арқылы IDM мен CDM ның жастардың білімді болуға ұмтылысына және өз мақсаттарына жету жолындағы табандылығына қаншалықты әсер етеді деген мәселені анықтау үшін тиімді деп санадық. Мәселен, осы статистикалық талдау нәтижесі ($r=0.284$, $p < 0,01$) IDM академиялық ынталанумен әлсіз түрде байланысатын көрсетіп отыр. Яғни, ішкі діни мотивациясы жоғары жастарымыз білім алға құштарлығы жоғары болуы мүмкін деген ой. Ол, бойынша алынған қорытынды әлсіз болса да оң байланысты көрсетіп тұрғаны қуантады. Яғни, діндарлығы автономды жастар білім алуға ұмтылады. Зайырлы елде бұл маңызды көрсеткіш. Өйткені, кейбір діни ағымдар ғылым мен дінді қарсы қоютынын БАҚ беттері жиі жазып жүр. Ал, біздің респонденттер барынша ғылым мен діннің арасындағы оң қарым қатынастың барын айтуда. Алайда, автономды діни мотивацияға қол жеткізген діндар жастарымыз мақсатына жеті үшін табандылығы CDM жастардан төменірек. Яғни, жастардың алға қойған мақсатына жету үшін табанды болуына ішкі діни мотивацияның әлсіз әсері бар.

Кесте 4. Ішкі және сыртқы діни мотивация және білімге ынталану, мақсатқа жетудегі табандылық арасындағы корреляциялық байланысы

Статистикалық айнымалының атауы	Пирсон (r)	p мәні	Корреляция деңгейі
IDM мен академиялық құштарлық арасындағы байланыс	0.284	$p < 0,01$	Әлсіз
IDM мен мақсат табандылығы арасындағы байланыс	0.194	$p < 0,01$	Әлсіз
CDM мен академиялық құштарлық арасындағы байланыс	0.186	$p < 0,01$	Әлсіз
CDM мен мақсат табандылығы арасындағы	0.510	$p < 0,01$	Орташа

байланыс			
----------	--	--	--

Сыртқы діни мотивация көп жағдайда құбылмалы әрі сыртқы ахуалға тәуелді екенін жоғарғы жақта бірнеше рет айтып өткен едік. Жастар арасында да бұл дүние қалыпты жағдай екені түсікті. Жалпы пенде болған соң тұлға сыртқы қысымды әрқашан сезінетіні рас. Мысалы, жұмысқа бару, қоғадағы талаптарды орындау деген сияқты дүниелердің барлығын біз көбіне ішкі қалау емес сыртқы фактор ретінде қабылдаймыз. Ал, діндар болуды сыртқы ортаның әсерінен таңдаған жастардың жан дүниесі қандай деген сауал туындайды. Біздің қазіргі нәтижеміз осы сауалға жауап беруге тырысады. Діндар болу адамның өзінің ішкі қалауы болмауы мүмкін. Оның діндар болуына немесе діндар болып көрінуіне әсер ететін үшінші бір тараптар болады. Мәселен, әке-шешесі балам қари болсын, дін ғалымы болсын, шариғат білгірі болсын деген сияқты арманын іске асырғысы келеді. Ол үшін ең алдымен баласын сол жолға үгіттей бастайды. Балам қари болсаң саған сыйлық берем немесе Құран оқысаң осыны сатып алып беремін деген сияқты сырттан қызықтырады. Кей кездері радикалды топтар жазалау арқылы да ықпал етеді. Бала не істейді әке шешесінің қалауы бала үшін орындалуы тиіс дүние ретінде қабылдайды. Мұнда балада мен қари болайын дегеннен көрі мен әкемді ренжітпейін, әкемнен ұрыс етстімейін немесе әкемнің мақтауын естиін, сыйлығын алайын деген сияқты мотивтер пайда болады. Бала осылайша қалай әкесінің арманын орындайтын сыртқы мотивациялаған адамға айналғанын байқамай қалады. Мұндай отбасындағы бала көп жағдайда діндар болуы және діни қағидаттарға сай өмір сүруді ата анасынан, сол айнала төңірегінен үйренеді. Ата-анасының достары мен араласатын құрдастары да діндар болғандықтан тоық діни кеңістікте қалыптасады. Балада, дінге өзі қызығып, ішкі ынтасынан гөрі сыртқы ортасының әсерінен діндар болуы ықтималдығы жоғары.

Осы СДМ мен мақсатқа жетудегі табанды жастардың арасында байланыс жақсы көрсеткешпен көзге түсіп отыр ($r=0.510$, $p<0,01$). Яғни, сыртқы ортаның әсерінен діндар болған жастар өз мақсаттарына жетуде табандырау деген пікірді айта аламыз. Сонда қалай? бұл нәтижеге нені білдіреді деген сауалды қарастырсақ. Осы кезге дейінгі көптеген зерттеулер адамның өз ішінен шығатын мотивациясы басты қозғаушы күш ретінде қарастырылып, автономды энергияның қайнаркөзі деп жоғары бағаланды. Сондықтан, сыртқы діни мотивация ішкі діни мотивацияға қарағанда мақсатқа жету табандылығына әсері жоғары деген нәтиже ғылыми парадокс сияқты көрінеді. Дегенмен, мұның өзіндік ғылыми түсіндірмесі бар. Ең алдымен Өзін-өзі анықтау теориясындағы бойынша сыртқы мотивацияның өз ішінен бөліну құбылысымен түсіндіруге болады. Теория бойынша адамның сыртқы мотивациясы «басқарылатын» толық сыртқы қысымнан пайда болуы, «идентификациялық» адамның сыртқы талапты ішкі құндылық ретінде қабылдауы және «интеграциялық» сыртқы мақсаттар мен ішкі жүйенің интеграциясы ретінде

үш топқа бөлінеді [152]. Зерттеуде алынған нәтижені осы теорияға сай түсіндірсек, жастар арасында қоғамдық нормаларды және дінге қатысты қоршаған әлеуметтің талабы мен қысым ішкі құндылық ретінде қабылдайды. Мысалы, ата-ананың талабы сыртқы қысым болса да, жастар оны ата-ана тарапынан айтылғандықтан оны құндылық ретінде қарастыруы мүмкін. Г. Олпорттың ерте кездегі (*The individual and his religion: a psychological interpretation.*) атты зерттеуіндегі тұлға мен діннің қатынасындағы адамдардың жас ерекшелігін айта келе студенттік шақ кемелденген дінге, яғни, ішкі мотиві жоғарылайтын кезге ауатын жас ретінде қарастырады [51, 35 б.]. Сондықтан, жастардың ішкі сыртқы мотивінің интеграциялануы ғылыми тұрғыда негізді.

Сыртқы мотивация мен мақсат арасындағы байланысты түсінуге көмек беретін тағы бір тұжырым (Normative pressure) әлеуметтік қысым теориясы. Ол бойынша СДМ қоғам тарапынан қойылған нормалар мен діндар ортаның әсерінен пайда болуы мүмкін [153]. Мұндай ортада өмір сүретін жастар қандай да бір діни жамағаттың немесе ортаның алдында діни жауапкершілігін сезінеді. Олардың ішінде қоғамдық жауапкершілікті білдеретін біреуден ұят болады, күнә арқалап қаламын деген сияқты адамның ішкі күйлері бар. Өз кезегінде бұл сезімдер табандылықты арттыра түседі. Өйткені, сыртқы талапты жастар өзінен үлкен жастағы туыстары, ұстаздары тарапынан қойылған құндылық деп қабылдайды. Ойланып көріңізші жастайынан әке-шешесінің айтқанымен жүрген баланың негізгі күші қайдан келеді? Әрине, ол сыртқы ортадан бұйрық алып, талаптарын орындауға бейімделеді. Мақсат қойса да сол баяғы әдетпен қоғамдық талаптарды бұлжытпай орындайтын дағдысын қайталайды. Сырттан күш пен мотивация алады да алға қарай мақсатына жүре береді. Бұл ойымызды Эй Джей Эллиот пен М.А. Черчтің мақсатқа жету теориясы да тағы бір рет нақтылап айтып береді [154]. Қос автордың тұжырымы бойынша адам баласы мақсат қойған кезде сәтсіздікке ұшыраудан қатты қорқады. Сондықтан тосыннан келетін сәтсіздіктерден қашуға дайын болады екен. Сыртқы мотивтегі жастар болса сол сәтсіздіктерден қашудың жолы ретінде дінді тандайды. Яғни, жолы болмай қалудың алдын алуды діндар болу арқылы жасайды. Сыртқы мотивтері жоғары жастар осы арқылы дін арқылы жетістікке жетудің бір жолы деп ойлауы мүмкін. Яғни, мұнда олардың мақсаты олардың ішкі қалауы арқылы қалыптаспайды. Олар жай әлеуметтік талаптар мен моралдық міндеттемелерге сай өмір сүргісі келеді дегенді айтқымыз келіп тұр.

Келесі нәтижеміз Т-критерий талдауы арқылы жасалды. Мұнда зерттеуіміздің демографиялық мәліметтері бойынша ер және әйел респонденттер арасында ішкі діни бағдар бойынша аса үлкен айырмашылық жоқ ($p=0.654$). Өз кезегінде бұған қарап біз қыздар мен жігіттердің жеке діни сенімінде айырмашылық жоқ екенін айта аламыз. Бірақ келесі бөлім бойынша айырмашылық бар. Мысалы, СДМ бойынша ер респонденттердің көрсеткіші әйел респонденттерден жоғарырақ екен. СДМ мен мақсатқа жету табандылығы ($p<0.01$)

аралығында және СДМ мен академиялық мотивация ($p < 0.05$) бойынша көрсеткіш жоғары. Бұл нені білдіреді? Бұл жастар арасында жігіттер жағы сыртқы фактордың әсерінен көбірек діни жолды таңдайды дегенді білдіріп тұр. Ал, сол сыртқы ортаның әсерінен діндар болған ер жігіттердің білімге ынталануы мен мақсатына жетуге деген ұмтылысы жоғары. Яғни, сыртқы фактор өте ықпалды деген сөз қарапайым тілмен айтқанда. Бұдан біз нені айта аламыз? Бұған қарап алдағы уақытта арнайы гендерлік зерттеулерді жүргізу керек дегенді қорытындылаймыз. Гендерлік ерекшеліктер мен діни мотивация ара қатынасын жақсылап зерттеу керек болашақтағы зерттеулерде.

Зертеді одан әрі тереңдету үшін біз кластерлік талдауды қолға алдық. К-means арқылы жоғарғы діндрлық пен орташа діндрлық болып екі топты іріктеп алдық. Бірінші кластерде орташа деңгейдегі мотивациясы бар жастар кіреді ($n=153$). Мұнда IDM көрсеткіші 3.83, СДМ 2.76 деген нәтиже беріп отыр. Бұдан келіп біз кластерлік топтағы респонденттер діни тәжірибелерді ішінара қабылдауы мүмкін деп айта аламыз. Алайда, мұндай жастар арасында дін әлі толық қанды рухани жүйе ретінде санасына орнықтаған болуы мүмкін. Олард діни тәжірибелерді орындаған кезде де нақты әрі күшті себебі болмауы ықтимал.

Кесте 5. Діни мотивация кластері

Мотивация түрі	Кластер 1. $n=153$	Кластер 2. $n=325$
Ішкі діни	3.83	4.70
Сыртқы діни	2.76	3.57

Ал, Кластер 2-де өте жоғарғы IDM 4.70 көрсеткішпен анықталды. Ал, сыртқы діни мотивацияда 3.57 көрсеткішімен салыстырмалы түрде жоғарғы деңгейді көрсетті. Мұндағы көрсеткіштер екінші кластердегі жастардың өмірінде дін ажырамас құндылық ретінде қалыптасқанын білдіреді. Әсіресе, бұл ішкі діни мотивті жастарға қатысты тұжырым. Ішкі діни мотивтегі жастардың діни тәжірибесі шынайы әрі рухани ішкі қажеттілік ретінде қабылдайтынын айғақтайды. Ал, сыртқы мотивацияның да жоғары болуы бірінші кластердегі жастарды дінді тек сыртқы әлеуметтік қысым немесе қоршаған ортаның талабы бойынша қабылданатын дүние ғана емес, мұнымен бірге ішкі жан дүниенің икемділігін көрсетеді. Өз кезегінде бұны диссертациядағы үлкен бір жаңалық ретінде қарастыруға болады. Яғни, ішкі және сыртқы діни мотивтерді зерттеуде жалпылама тәсіл емес, олардың кластеріне қарай да ерекшеліктерді ескеру керек.

Зерттеу жмысымыздың бұл бөлімін қорытындылайтын тұсына да келіп жеттік. СДМ мен IDM жастардың күнделікті тіршілігіне әсері бар ма деген сауалды қарастыру үшін далалық зерттеу жүргіздік. Сыртқы діни мотивациясы жоғары жастар өз мақсатына жетуде табанды болады. Мұны біздің зерттеу нәтижесі айтып отыр. Мұны түсіну үшін Эй Джей Эллиот пен М.А. Черчтің мақсатқа жету теориясы мен өзін-өзі анықтау теориясы арқылы талдау жасап көрдік. Кейде сыртқы талаптарды жастардың ішкі құндылық ретінде қабылдайды, сырттан келген сұранысты ішкі құндылығымен интеграциялайды. Сөйтіп артынша

табандылығы артып, мақсатына қарай ұмтылады. Әлеуметтік қысым теориясы бойынша да адам әлеуметтік ортаның міндеттеріне сай өмір сүру үшін ішкі тәртібін жүйелеп, мақсатына берік бола түседі екен. Жастардың сәтсіздіктің алдын алу үшін де сыртқы талаптарды орындай бастайтыны зерттеуімізде қамтыдық. Яғни жастарымыз өз мақсатына жету үшін белгілі бір деңгейдегі сыртқы факторлардың әсерінен діндар ретінде қалыптасуы мүмкін. Бұл дегеніміз олар діндар болғаны себепті мақсатқа берік емес, керісінше мақсатына жетуде табанды болғандықтан діндар болған болуы ықтимал.

Зерттеуімізде далалық зерттеудің арқасында қол жеткізген нәтижеміз гендерлік айырмашылықтардың діни мотивациямен байланысы. Ер респонденттердің арасындағы нәтижелер сыртқы діни мотивацияның әйелдерден жоғары. Ал, сыртқы діни мотивациялы ерлер арасында мақсатқа жету табандылығы да жоғарырақ. Бұған қарап біз алдағы уақытта гендерлік ерекшеліктерге мән бере отырып зерттеу жүргізуді ұсынамыз. Статистикалық зерттеуіміз әртарапты екені білгілі. Соның ішінде Кластерлік талдау діни мотивацияның екі үлкен деңгейін көрсетті. Оның бірі бірінші топтағы кластер орташа деңгейлі діни мотивацияны қамтыды. Екінші кластер болса жоғары деңгейдегі діни мотивация. Ішкі діни мотивацияның деңгейі сыртқы діни мотивацияның деңгейінен әлдеқайда жоғары болды. Респонденттердің сыртқы мотивациясы жоғарғы тобы дінді қоғамдық өмірдің талабы, ажырамас бөлігі ретінде қарайды. Өз кезегінде бұл ішкі және сыртқы мотивациясы бар адамдарды арнайы кластерлік тәсілмен зерттеудің маңызын көрсетеді.

Зерттеуді түйіндей келе, діни мотивацияның әлеуеті адам өміріндегі көптеген салаларды қамтитынын және әсер ете алады деп тұжырымдауға негіз бар. Бұл зерттеуді жүргізу үшін методологиялық іргетас болған ішкі және сыртқы діни мотивациялық теория Қазақстан жастарын зерттеу үшін жарамды деп қорытындылаймыз.

3.3 Қазақстандық танымал уағызшылардың үгіт-насихаттарындағы жастарды қызықтыратын мотивациялық ерекшеліктер

Қазақстан қоғамында тәуелсіздік жылдарында ата дінге бетбұрушылық үрдістің қарқынды белең алуына орай діни уағыз-насихаттар молая түсті. Уағыз-насихаттың қарқын алуы әлеуметтік-саяси, мәдени және институционалдық өзгерістердің үйлесімді нәтижесі деп қарауға болады. Бұл құбылыстың академиялық себептері ретінде мына жағдайларды атап кете аламыз: рухани вакуумның қалыптасуы. Рухани вакуумның пайда болуына өткен ғасырдағы Кеңестер Одағы жүргізген атеистік саясат негіз болғаны анық. Дінге қысымшылық алынып тасталып, наным-сенім еркіндігі берілуі ел ішінде дәстүрлі тарихи және мәдени тамырларға қайта оралуға деген ұмтылысқа жол ашты. Бұл жағдай діни білімге деген сұранысты күрт арттырды. Кей жастар шетелдерге

исламдық білім алуға жол тартты. Халық арасында уағызшылардың насихаттары көбейе бастады. 1992 жылы қабылданған «Ар-ождан бостандығы және діни сенім еркіндігі» туралы Заң да бірқатар діни кедергілерді жойды. Бұл уақыттарда мемлекеттің дінді бақылау тәжірибесі жеткілікті болмады. Аталған заң республика аймағында жаңа мешіттердің салынуына, діни білім беру мекемелерінің ашылуына, шетелден діни әдебиеттердің жұртшылыққа еркін таралуына мүмкіндік берді. Қазақстанда кейінірек Нұр-Мұбарак Египет Ислам мәдениеті секілді жоғарғы оқу орындарының ашылуы шешендік қабілеті жоғарғы, араб тілін, теология мамандығын меңгерген жаңа буын уағызшылардың пайда болуына негіз қалады. Уағызшылардың көбеюіне жаһандану мен цифрландырудың да ықпалы болды. Жаңа заманғы ақпараттық технологиялардың беталысы уағыз-насихаттардың да халыққа жеткізу тәсілдерін өзгертті. Халыққа дәстүрлі мешіттерде не мазмұнды жиындарда ғана айтылатын уағыздар әлеуметтік медиа платформалар көмегімен кең аудиторияларға ашылды. Жастардың көбі әлеуметтік желілерді жиі пайдаланатындықтан, Youtube, Instagram, Tiktok секілді желілердегі уағыздар дәстүрлі әдістерге қарағанда өз тиімділігін тез байқатты. Одан бөлек, әлеуметтік-экономикалық факторлар да өзіндік ықпал етті. Жастардың қалаға ағылуымен сипатталатын урбанизация үдерісі, экономикалық өтпелі кезеңдердегі халықтың рухани сансырауы, сергелдеңге түсуі, алдағы белгісіз жағдайлар халықты рухани-моралдық тірекке мұқтаж етті. Уағыздарда айтылатын әлеуметтік әділеттілік, рухани адамгершілік құндылықтар, отбасылық түйткілді мәселелерге шешім ұсынуы халықты уағыздарға жақындатты, себебі бұндай этикалық өмірге бағытталған дискурстар модернизм тудырған жатсынушылықтың шешімі ретінде қабылданды. Айта кететін жайт, зерттеуімізде уағызшыларға діни және құқықтық баға берілмейді. Тек уағызшылардың жастар арасындағы мотивациялық тәсілдері талданады.

Жалпы діни уағыз-насихаттың кең өріс алу себептерін анықтағаннан кейін енді осы уағыз саласында кейбір жеке тұлғалардың көзге түсу себептеріне тоқталайық. Жалпы уағыз саласында белгілі бір тұлғалар не діни қайраткерлердің танымалдығының артуын діни құбылысқа ғана жатқызу қиын, ол бір жағы әлеуметтанулық әрі коммуникативтік үдеріс. Ол мына жағдайлармен тығыз байланысты. Сөзге шешендік, тілге бейімділік. Макс Вебердің түсінігінде сөйлеу қабілеті (шешендік) тек байланыс құралы ғана емес, харизматикалық биліктің негізін құрайтын күштердің бірі ретінде көрінеді. Яғни кейбір уағызшылардың риторикалық қабілеті бұқара санасына айтарлықтай әсер етіп, басқалардан оларды ерекшелеп көрсетеді. Теологиялық күрделі көрінген мәселелерді қарапайым тілмен жұртшылыққа түсінікті етуі, еркін сөйлеуі, қарапайым мысалдар келтіруі, жағымды эмоция тудыруы оларды көпшілікке жеңіл қабылдатуға. Көбіне дәстүрлі уағыз мәдениетін заманауи риторикалық техникамен үйлестіре білуді кең аудитория жоғары бағалайды. Екіншіден, дәстүрлі уағыз мәдениетінен гөрі әлеуметтік медиа құралдарын интеграциялап, әлеуметтік желі платформалары

мүмкіндігін тиімді пайдаланушылар «цифрлы дін» саласында басымдықты иеленуде. Әлеуметтік желі алгоритміне сай мазмұны қысқа, бірақ мағыналы контент жасаушылар да қазіргі уақытта ұтымдылыққа ие. Қолжетімділік тұрғысынан жастар мешіттерге барғаннан гөрі қолындағы смартфон сияқты мобильді құрылғылардан жиі қажетті мәліметке қол жеткізеді. Тағы бір қыры, танымал уағызшылардың қазіргі өзекті әлеуметтік мәселелерге шешімдер ұсынуы. Олар классикалық діни білім беру дағдысынан гөрі практикалық шешімдерге көбірек назар аударады. Олар қозғайтын мәселелер халыққа жақын болып келеді. Мәселен, жанұядағы кикілжіңдер, адами қатынастардағы түсінбеушіліктер, қарыз, кредит, ипотека, адамгершілікке жат қылықтар т.с.с. Яғни әлеуметтік қордаланған мәселелерді өмір шындығымен ұштастырып, дін тұрғысынан нақты шешім айта білу қабілетімен ерекшеленуде. Теологиялық білімге ие болу да, араб тілін меңгеріп, исламдық дереккөздерге терең бара алуы, классикалық діни білімдерді игерген болуы да уағызшының танымалдығын арттыруда. Олар қазіргі заманғы ғылымдардан да хабардар болуымен ерекшеленеді. Себебі орта білімді мемлекеттік мектептерден алған. Осы интеллектуалдық синтез олардың заңдылығы мен абырой, беделін өсіріп, қалалық жерлерде, мәдени ғылыми орталарда болуына жол ашады. Радикалды ағымдармен күрес, дін мен дәстүрді сабақтастыра білу, ұлттық мәдениетті қорғау да белсенді уағызшылардың негізгі тақырыптарына жатады. Тек исламдық қырын ғана халыққа ұсынатын уағызшыларға қарағанда, қоғам талаптарымен үйлесімді, ұлттық мәдениет, тарих, діл, тіл, дәстүр мәселелерін сабақтастыра түсіндіре білетін уағызшылардың сөздері өтімдірек көрінуде. Бұл қазіргі уақыттағы қоғамның жаһандану барысындағы сұранысына бейімделуін білдіреді.

Уағызшылардың танымалдығына ықпал ететін себептерді қарастырғаннан кейін енді Қазақстандағы танымал уағызшыларға тоқталып, нақты кейстерді талдап көрейік. Тәуелсіз Қазақстанда уағыздарымен көзге түскен танымал кісілер қатарында А. Сманов (марқұм), А. Қуанышбайұлы, С. Құрбанұлы, Е. Ақатаев, Е. Әміре, Р. Батталұлы, Қ. Әліпбайұлы, Б. Әлиұлы (марқұм), Н. Байжігітұлы, Н. Рысмағамбетов т.б. атауға болады.

«Нұрлан имам» деген атпен танылған Асанов Нұрлан Байжігітұлы - сандық әлемдегі ең танымал уағызшылардың бірі. Ол 1979 жылы қазіргі Жамбыл облысында өмірге келген. Сол облыста және Қарағанды, Қостанай облыстарында имамдық қызметтер атқарған. «Тик ток» желісінде ол белгілі журналист Ләйла Сұлтанқызына берген сұқбатында үйде жалғыз бала болып өскенін, сол үшін де көпшілікке өзін жақын ұстайтынын түсіндірген. Әлеуметтік желіге шыққанда ол көп сынға іліккенін айтады. Алғашында әріптестерінің өздері де түсінбестік танытқан. Тіпті қарсылық білдірген. Десе де ол әлеуметтік желілерді дінді насихаттаудың тиімді құралы, жаңаша жолы ретінде түсінген. Ол жастар қайда, жұрт қайда болса, имамдар да сонда болуы керек деген пікірді ұстануда. Өзі ізашарлық жасаған соң басқа имамдар да әлеуметтік желілерге именбей шыға

бастаған. Имам болғандықтан Нұрлан Байжігітұлы да негізінен исламдық міндеттемелерді халыққа жеткізуді мақсат етеді. Дегенмен басқа уағызшылардан ерекшелігі ол мәселелердің тігісін жатқызып, мүмкіндігінше түсінікті етіп, мәселенің жеңіл жағын ұсына отырып жеткізгенді жөн көреді. «Мұхаммед пайғамбар екі нәрседен бірін таңдауы керек болса, жеңілірегін таңдайтын еді» деген хадиске амал жасайтыны аңғарылады. 7-арнаның журналисті Динара Сатжанға «100 сұхбат» бағдарламасына қатысқанда, ол жұртшылыққа әзілдеп макияж, маникюр жасатқандарға да, жасатпағандарға да ораза ұстауға болатынын айтқан. Ислам талаптары тұрғысынан ауыз бекітушіге макияж, маникюрдың қатысы жоғы анық, дегенмен Нұрлан Байжігітұлы оны әзілге сүйеп жеткізуді жөн көруде. Сол сұхбатында ол ораза ұстаймын деп шашын алдыра алмай жүрген не сол айда әйеліне жақындамай жүрген азаматтарды не жұрт ұстағаны үшін ораза ұстайтындарды мысалға келтіріп, ол әрекеттердің дұрыс еместігін сынап, «кұлшылықта ең маңызды нәрсенің ниет» екенін жеткізген. «Omirdegenbumerang» Тикток парақшасында Нұрлан Байжігітұлының көрермен сұрағына жауабы берілген, онда бір әйел кісі «Үйде барабан, гитара аспаптары тұрса не болады?» деп сұраған. Жауапты уағызшы «Үйде барабан, гитара тұрса, не болады екен, ештеңе де болмайды. Періште келмейді дегендей сөзді естігің келіп тұрма, күнде бір періштелермен кездесіп, амандасып жүргендей. Осы сен неге орамал тақпасам не болады деп сұрамайсың одан да. Боғауыз сөз туралы неге сұрамайсыңдар, үйде арақ, шарап, вино толып тұр. Басқа сұрайтын нәрсе қалмады ма?! Үйде өсек, ғайбат, зина, өтірік бар, әлде бұлар жоқ па?! Күнделікті шай үстінде қанша өсекке жол бересіңдер. Енені, қайынсіңлі, күйеуді жамандаудың шариғаттағы үкімін сұрамайсыңдар. Барабан тұрса, үйде барабан болады, басқа не болады?!». Ол баяғыда Ибраһим пайғамбар құрбандық шалғанда, малдың терісін не істеген деп сұрағандар болғанын айтып, болмашы сұрақ қоятындарды мінеген. Яғни уағызшы риторикалық тәсілді қолдана отырып, адам назарын елеусіз жайттардан гөрі мазмұны маңызды дүниелерге аударған. Формадан мазмұнға өтуге, рухани басымдықтарды дұрыс қоя білуге назар аударған. Сұрақ қоюшыны танымдық диссонанс арқылы қысылтып, ұялтып, ішкі қайшылықтарын ашық көрсетіп бетіне басқан. Сұрақ қоюшы гитара, барабан секілді музыкалық аспаптың үйде тұруы харам емес пе дегенге алаңдағанмен, шаңырағында арақ, шарап, ғайбат, өсек секілді күнәлі жайттардың орын алып жатқанына мән бермеуде. Шаңырақта музыкалық аспап ұстау жайлы ғұламалар түрлі пікірлер білдірген болуы мүмкін, десе де арақ пен ғайбаттың харам екені сөзсіз. Уағыздың мотивациясы музыкалық аспапты ақтау емес, керісінше сұрақ қоюшының діни танымын формализмнен шынайылыққа бағыттағандығында.

Н. Байжігітұлының танымалдығы әлеуметтік желі арқылы келгені анық. Ол халықтан келген сұрақтарға талмай, жалықпай жауап беруді мақсат еткен. Дегенмен оның жауаптары діни мәселені күнделікті өмір шындығымен астастырып, кей тұстарда әзілге сүйеп, қисынды етіп түсіндірумен ерекшеленеді.

Қазақы шапан, тақия киюді әдет еткен Нұрлан имам көбіне ұлттық дәстүр мен ұлттық мәдениетті жақтап сөйлейді. Кейде халықтың діндарларға тағатын сындарын да оң қабылдап, содан нәтиже шығаруға тырысады. Мәселен, ол бір сөзінде мешіттен гөрі мектеп салуды жақтаса, басқа бір сөзінде анасы «тұқымың құрғыр» деп қарғыстаған үш бауырдың үшеуі де кейін ұрпақ сүйе алмай өкінгенін, ондай салдар болмас үшін «тұқымың құрғыр» деп емес, қайта «тұқымың өскір», «мың болғыр» деп айту керектігін ескерткен. Нұрлан имамның TikTok-тағы тіркелгендері 581,1 мың, лайк басқандары 5,1 млн. Instagram-ына жазылғандар қатары – 857 мың адамды, ал жалпы жарияланымы – 753 материалды құрайды.

Нұрлан имам секілді арасында әзілге сүйеп, көпшілікті демалдырып отыруды дұрыс көретін жас уағызшылардың бірі ол - Нұрсұлтан Рысмағамбет. Ол 1991 жылы Қызылорда облысы Арал қаласында өмірге келген. Негізгі мамандығы экономист. Сарыағаш медресесін тамамдаған соң білімін шетелдерде жалғастырған. 2017-2021 жж. Йордания Хашимит корольдігінің Ярмук университетінде Тарих факультетін тәмамдаған. Н. Рысмағамбет өз уағыздарында көбіне Сира Мұхаммед пайғамбар өмірі, сахабалардың өмірі, ислам тарихының оқиғаларын тарқатып айтуға көңіл бөледі. Уағызшының уағыздарын түрлі парақшаларда бөліскенін аңғаруға болады. «Ілім нұры» атты студияда оның «Сіз білмеген салауаттың құпиялары» атты уағызының қаралымы 767 мыңнан асқан. Басқа әлеуметтік желілердегі уағыздарының қаралымы бір жарым миллионнан да асқан. Оның жас қалпы, сырт көзге сүйкімді келбеті, жылы жүзділігі, еркін сөйлеуі, қазақ тіліне жатықтығы, өзекті мәселелерді түсіндіруін өзіндік артықшылығы ретінде бағалауға болады. Уағызшының белсенділігін мешіттерге арнайы шақыруымен, қалың жұртшылықтың оны қаумалап, тыңдауға ерекше ынта танытуынан байқалады. Мәселен, 2024 жылы Батыс Қазақстан облысы Тасқала елдімекенінде ол жастармен кездескен. Сол жиында негізгі уағыз тақырыбы ретінде тәрбие мен тәртіп мәселесін қозғаған. Түсіндіруінше, ислам шариғатында тәрбие ісі ерте қолға алынады. Балиғат жасынан орта жасқа дейінгілерді жастар ретінде шариғат бекіткен. Өтпелі жастық шақта өкініштерге жол бермеу маңызды. Құран бақытты ғұмыр кешу үшін түсірілген. Құранның алғашқы аяты «Оқы!» деп келген. Яғни өмірдегі білімнің маңызын түсіну қажет. Ол мұсылман ғалымдардың «білімсіз оқылған намаз жаттығудан аспайтынын, ал білімсіз ұсталған ораза тек ашығу» екенін келтірген. Ол жастарды білімге, оқуға шақыруда Абайдың «Талаптың мініп тұлпарын» өлеңін мәнерлеп оқып, мазмұнын айшықтаған. Уағызшы жеңіл-желпі сөздерге құмар болмауға, кітап оқып, сөздік қорын молайтуға, ғаламторды дұрыс пайдалануға, кімнен не естіген нәрселерді ішкі ақыл таразымен таразылай білуге, ішкі сүзгіден елеп-екшеп өткізуге, әрқашан білімсіздікпен күресуге ынталандырған. Уағызшы жастарға досты дұрыс таңдауға кеңес берген. Абайдың адамды үш нәрсе тәрбиелейді: ортасы, ұстаздары, ата-анасы деген сөзін айшықтаған. Н. Рысмағамбет бала жайқалып өсуі үшін оған

Құдайды таныту керектігін жақтаған. Кездесуді «Балаға кішкентайынан құдай туралы айтпасаң, кейін құдайға балаң туралы айтуға мәжбүр боласың» деген сөзбен түйіндеген. Бұл кездесудегі ортақ әңгіме негізгі аудитория жастар болуына орай таңдалғаны аңғарылады. Яғни, тәрбие, оқу, білім алу, ғаламторды дұрыс пайдалану, құдайды тану, араласатын ортаны дұрыс таңдау т.с.с. Уағызшы өз әңгімелерін Абайдың сол тақырыптағы өлеңдерін келтіру, талдау арқылы мазмұнды еткен. Бұл тақырыпқа исламдық тұрғыдан жақындап, шарият негіздеріне сүйенген. Бұл жерде жастарға ақырет, қиямет, қабір азабы, үлкен күнәларға жаза секілді ауыр тақырыптардың таңдалмауы уағызшының тыңдаушы аудиториямен санасқанын аңғартуда. Сонысымен де Н. Рысмағамбет уағызшылар арасында жастармен ең көп кездесетін әрі оларға қажетті өзекті тақырыптарды сөз ете білуімен ерекшеленуде.

2023 жылы Атыраудағы облыстық мешітке Н. Рысмағамбет бір күндік кездесуге келген. Мешітке келіп уағыз тыңдағысы келген жамағат саны сол күні бес мыңға жеткен. РАНТ мүшесі ретінде келген уағызшының жамағатқа таңдаған тақырыбы - қоғамға пайдалы азамат болу. Уағызшы қоғамға пайдалы болуды әр мұсылманның ізгілікті мұраты ретінде ұсынған. Қоғамдағы бірлікті күшейту, ынтымақты арттыру, алауыздықты болдырмау, төртеу түгел болып, ел игілігіне қызмет етуге баса назар аудартқан. Ол ізгі мұсылман жақын туыстарына әрдайым көмек беріп жүретінін, қиналған жаннан көмегін аямайтынын, көршісімен көркем мәміледе болып, қиын сәттерде қол ұшын созып тұратынын мысал еткен. Бұл айтылғандардың барлығы ислам дінінің негіздерімен астас екенін түсіндіріп, «Жақсылық пен тақуалықта бір-бірлеріңе болысыңдар» деген аятты мысалға беріп, «Бірлігі жарасқан ел озады» деген халық нақылымен түйін жасаған. Осы жолы ол облыстық басқа да шағын мешіттерде жамағатпен жүздескен.

«Аты жоқ подкастта» Р. Рысмағамбет мынадай мысал келтіреді. Ол кальян шегудің зиянын түсіндіріп отырып «Сен бір жерде кальян шегіп отырғанда, Мұхаммед пайғамбар сол жерге кіріп келсе қайтесің?! Осыны жақсы көрем дейсің бе?! Қандай күйде боласың, не деп ақталасың? Пайғамбар «сен сонда оны менен де артық жақсы көргенің бе» дейді ғой. Сен «Жоқ, уа, Алланың елшісі» дейсің. Ол «Онда неге бұнымен айналысып отырсың» дейді. Бұл сұраққа жауап бере алмасаң, онда барма. Ол «пайғамбар жақсы көрмеген нәрсені жақсы көрме, жақсы көрген нәрсесін ғана жақсы көр, сонда ғана лайықты үмбет болып, қияметте бойыңды тіктеп, жүзің жарық болып тұра аласың» деген ойын жеткізген. Яғни ол өмірде нақты орын алып жатқан жағдайларды талдап, жастарға пайғамбарды үлгі ету арқылы сол нашар әдеттерден арылтуды көздеген. Мұхаммед пайғамбар руханиятын бүгінге жағдайларға әкелу, оған деген сүйіспеншілік арқылы нашар әдеттен жастарды тыюға әрекеттену, ертең алдына барғанда қандай халде боласың деген күйді оларға сездірту, қияметте мұсылман үмбетінің пайғамбарымен жүздесетінін еске салу бұл Р. Рысмағамбет уағыздарының бір өзіндік ерекшелігін құрайтынын айтуға болады.

Уағызшы «Тура жол» подкастында құран оқи алмай жүргендерге өзінің лайфхактарымен де бөліскен. Ол күніне жүз рет сүбханалла, жүз рет әлхамдулилла, жүз рет лә иләха иллалла, жүз рет Аллаху акбар деп айтудың Алла жолына жүз атты ерттеп сыйға тартқанмен, жүз түйені жүгімен тарту еткенмен, исмайылұлдарынан жүз құлды азат етумен тең болатынын, сауабы көк пен жерді толтыратынын білдірген. Осы секілді сауабы мол амалдарды жекелей подкасттарда сөз ету көрерменді сол зікірлерді орындауға ынтықтырумен қатар уағызшыны да тыңдарманына жақын ете түсері белгілі.

Елге өткір уағыздарымен танымал уағызшылардың бірі Абдуғаппар Сманов болды. Ол 1970 жылы қазіргі Түркістан облысының Сарыағаш ауданында туылған. 1990 жылдан 1994 ж. аралығында Өзбекстандағы Мағрифат медресесінде діни білім алған. 1994 жылдан бастап мешіт пен медреселерде қызмет еткен. 2010 жылдан 2016 жылға дейін Сарыағаш медресе-колледжінде түрлі қызметтер атқарған. 2020 жылы өмірден озған Абдуғаппар Шәкірұлы уағызда өмірден алынған шынайы оқиғаларды жеткізумен, батырып, қатты айтуымен және көбіне көзге жас үйіруімен ерекшеленген. Ютубта «Тәлім кз» парақшасында «Абдуғаппар Сманов неге жылады?» деген уағыз салынған. Видеода марқұм өзінің естеліктерімен бөліскен. Жастай анасынан ерте айрылғанын, бұйра шашының анасына ұқсағанын, Ташкенттен келгенінде күтіп жүріп алдынан жүгіріп шыққанын, анасының оны бауырына қатты басқанын, өкіріп жылағанын, себепсіз қатты ұрғанын, екінші жыртық шалбармен жүрме деп ескерту жасағанын, сөйтсе өгейлікпен киіндірмеді деп айтпасын деп жасағанын кейін түсінгенін, өскенде барып өз анасының бұрын қайтқанын білгенін көңілі босап отырып жеткізген. Әкесі өзі өмірден қайтқан кезде де баласының оқудан қайтуын қаламайды. Ол болса әкесіне тірі кезінде қызмет етуді армандағанын айтады. Кейіннен келгенде жас қабірді көріп жүрегі қан жылап, қабірін зиярат еткенін, «Атажан, сонша қиналғаныңызды көрдім, бірақ қызмет қыла алмадым, іштей айтатын сырларым көп еді, сұрақтарым бар еді. Шынымды айтсам, әкем кеткен күні барлық ішкі арман- сырларым бірге кетті» деп егілген. Анасы туберкулез болып ауырса да оны бөлектемей, анасына «Анашым, бар балаларым өліп кетсе де, қасымызда боласыз» дегенін айтқан. Ауру анасы бәрі бір бөлмеде тұрады. Бұл әрекетін ол әкесіне лайықты қызмет жасай алмағанымен, сондықтан анасына лайықты қызмет жасағысы келгенімен түсіндірген. Кейін анасын Алматыға апарып тексертсе, анасы туберкулезден сау болып шыққан. Уағызшы жүрегі қан жылап отырып жастарға ата-анаға қызметті тірісінде жасау керектігін өсиеттеген. Өмірден өткен әкесі туралы сұрақ қойылғанда «қолында дүниесі бола тұра қазір ештеңе істей алмайтынын, аяғын майлап, уқалап, керегін қамдай алмайтынына қынжылған. Ақыретте ақжүзбен жүздескісі келетінін жасырмаған. Әкесінің айтуымен некелі жарын алған. Әкесі «Балам, өмір шындығы сен ойлағандай емес. Алла бақытты еткенді ешкім де бақытсыз ете алмайды. Алла бақытсыз еткенді ешкім де бақытты ете алмайды. Біздің жолымыз өмірдің соңына дейін осы жолда

болу» деп өмірлік кеңес берген. А. Сманов «Жан бар жерде қаза бар. Ата-ананы құрметтеңіздер. Жанында отырудың өзі бақыт. Тірі күнінде құшақтап-құшақтап, сүйіп алындар. Бұл бір ғанибет» деп көзіне жас алған. Бұл видео 2.8 млн қаралым жинаған. А. Сманов уағыздарының тартымдылығы оның шынайы беріліп айтуында, ықыласпен жеткізуінде. Өмір шындығын бере отырып, болып жатқан қателіктерді иман арқылы дұрыстауға шақыруында. Уағызшы уағыз барысында Құран аяттарын мақамдап айтып, қажет кезінде кей бейбастықтарға жасырмай ызасын білдіретін. Ұрысқандай ашумен айту арқылы тыңдаушысының санасын сілкілеп, оны рухани ғапылдықтан оятуда мақсат еткен.

Арман Баймаханұлы Қуанышбаев та араб елдерінде оқып келген уағызшылардың қатарында. Ол 1977 жылы қазіргі Кентау қаласында дүниеге келген. 1998-1999 жж. «БІхлас» медресесінде аудармашы тілмәш қызметін атқарып, 1999-2004 жж. Йемен елінде діни білім алған. 2018 жылдан бастап «Балаби қари» құран жаттау орталығы мүдірі. Инстаграмдағы жеке парақшасында жалпы саны 929 уағызы жүктелген. 97 мың жазылушысы бар танымал уағызшы қатарында. А. Қуанышбаев уағыз мақаласында кешірім туралы айтқан. Ол кешіру адам дәрежесін өсіретінін, кешірімді адамның қоғамға пайдасы туралы сөз еткен. Көркем мінезді кешірімшіл жанның бұл дүниеде бақытты, ал ақыретте мол сый көретінін білдірген. Ол кешірімді болу турасында Ш. Құдайбердіұлының өлеңін келтірген:

Біреудің мінін кешірсең,
Құдай да сені кешеді.
Бірін де қылмай есірсең,
Төбенді әлі-ақ теседі.
Көңілі жұмсақ адамның,
Күрмеуін тағдыр шешеді.
Пейілі жаман адамның,
Орыны дайын деседі.

Оған қоса, қазақ даналығын мысалдап, «Кешірімділік - анадан, кішіпейілділік - данадан», «Жақсылыққа жақсылықты әр кісі, ал жамандыққа жақсылықты ер кісі жасайтынын» жеткізген. Ислам шарияты бойынша өкпеленісті үш күннен асырмау қажеттігін, бір-бірімен бауыр деп жарияланған мұсылмандардың өзара араздаспауы қажеттігін, әйтпесе ақыретте сол үшін сұрақ болатынын ескерткен. Уағызшының бұл айтқандарының оның халықтық асыл қасиеттерді ислам дінінің құндылықтарымен сабақтастыра жеткізуге тырысқанын байқаймыз. Бұл А. Қуанышбаев уағыздарының өзіндік ерекшелігін құрайтынын тұжырымдауға болады.

Ютубтағы «Сабр» арнасында ол «Өмірде пайдалануға болатын нақты пайдалы ақпараттармен» бөліскен. Бұл уағызда ол өмірде әр нәрсенің бір мақсат үшін жаратылғанын, адамның да мақсаты Жаратушыға құлшылық екенін түсіндірген. Исламды саясаттандырмау, Мұхаммед пайғамбардың он үш жыл

Меккеде дінді уағыздағаны, кейіннен Мәдинада қоғам құрғаны, имандылықты күшейтуге ынталандырғаны, жасанды интеллекттен пәтуа алудың қателігі, хадистердегі дұрыс адам бейнесі, фикһтағы тәлфиқ (жеңілдік) ұғымы, дінді қатты жеңілдетпеу, нәпсіқұмарлық, әйел мен еркектің қол алысып амандаспауы, қазіргі замандағы қажетті ақпараттарды іріктей білу, имамның тарихты, басқа пәндерді білуі міндетті еместігі, адам өмірде өз орнын табуы, өзін тануы, материалды бәсекелестік, адамның өзін өзгелермен салыстырмауы, мұсылман қауымның қазіргі миссиясы, мұсылмандық жауапкершіліктің жоқтығы, қыздардың хижабты шешуі, ширк мәселесі, тәуекел ұғымы, сенім дағдарысы, т.с.с. Ол уағызды үш айдың ішінде 4.5 адам көрген. Тағы бір уағызында ол азаматтарды «бауыр» деп атай отырып, оларды өзара құрметке шақырған. Ешкімді кемсітпеу, бөлінбеу, жақсылық пен жамандықты теңдей бөлісіп, кісіні бағалауды жөн көрген. Ол адамның өмірден өтетінін еске салады. Баратын жердің қараңғы қабір екенін, бай болсын, кедей болсын бірдей кебін киетінін, қанша дәулетті, сәулетті өмір сүрсе де баратын жері - екі метр тереңдіктегі қабір екенін еске салады. Ол былай дейді: «Ешкім көп қабатты қабір тұрғызбайды, қасына бильярд бөлмесін, саунасымен орнатпайды, евроремонт жасатпайды. Пұлын алған адам жерді терең қазып, марқұмның мәйітін тастайды, болды». Бұл уағыз да тыңдарманға өмір шындығын ұқтыруда. А. Қуанышбаев бұл сөздерінде материалдық құндылықтардың девальвациясын алға тартып, адамды ішкі құндылықтар жүйесін қайта қарауға мәжбүрлеуде. Яғни тұтынушылық психологияны тежеп, адамды затқа табынудан алыстатып, уақыт пен мәңгілік арасында таңдау жасау керектігін алға тартқан. Әлеуметтік иерархияны жойып, көрерменнің менмендігін басып, адамдарды исламдағыдай бауырластырған. Қараңғы қабір мен өзекті өлімді еске салу арқылы адамды күйзеліске ұрындырмай, керісінше қалған өмірін мәнді әрі сапалы өткізуге жігерлендірген. Алда қабір күтіп тұруы адамның есіне ілкімді жауапкершіліктерін салады, өмірдің көзді ашып-жұмғанша қысқалығын ойлаған жан ешкімге реніш артпайды, өкпе-ренішке уақыт жұмсамайды. Бұл уағыздың мотивациялық күші адамның байлыққа мастануын болдырмау, менмендігін тежеуде. Яғни гуманистік этиканы діни метафоралармен күшейте ұсынуға жатады.

Танымал уағызшылардың бірі - Ерлан Ақатаев. Балқаш өңірінің тумасы. Нұр- Мұбарак Египет Ислам мәдениеті университетінде білім алған. Сонда ұстаздық қызмет атқарған. Араб тілін, фикһ пен тәпсір саласын жақсы меңгерген. https://www.instagram.com/ustaz_erlan_aqatayev/ парақшасына ресми тіркелгендер саны 331 мың, ал салынған уағыздар саны 3 342. Парақшасына салынған уағыз тақырыптары: «Дүниенің ең қайырлы қызығы», «Дүние тіршілігіне алданып қалма», «Баласын ойлаған ана», «Құмарту - жанның жақсы көруі», «Байлықты дұрыс түсін», «Дүние - жанға тыныштық бермейді», «Қияметтегі ең ауыр өкініш», «Ешкімнен ештеңе көздемейді», «Ризықты беретін Алла», «Үйіңізге құдайы қонақ келсе», «Ризық көбейеді- азаяды», «Істі Алламен байланыстыр», «Сынақтағы мақсат - Алланы тану», «Мүміннің күлі ісі ғажайып», «Әйел адам тақуалыққа

берілсе», «Түн сен туралы Аллаға айтады», «Тәкаппар мақтаншақтар», «Бір-бірлеріңнен идеал іздемеңдер», «Үлкен дәрежеде жақсылық жаса», «Баласын қорлаған әке», «Ешкімге ренжімеңіз, бәрі норма», «Амалың - сенің дәлелің», «Олар қашан бір күнә жасап қойса», «Күнәлардан бүгін тазару», «Саликалы отбасын құру», «Қиындықтан шығар жол», «Бұл дүние лағынеттелген», «Ықылас жанып тұрмаса», «Сұрадың ба, тек Алладан сұра», «Намазды асығып оқитындар», «Егер сенің ішінде ол дерт болмаса», «Маған деген құлшылығың қайда?!», «Таңертең ұйқыдан оянғанда», «Иманың тозып кетпеді ме?», «Раббыңнан қорыққан күйде сұра», «Үлкен қарызға кіріп кеттім дейді», «Намазға ие болындар», «Ешқашан ешкімге тиіспеңіз», «Біз ескеретін маңызды қағида», «Сен ешкімнің инструменті емессің», «Ақыретте осы екеуі сөйлейді», «Сенен ғана жәрдем тілеймін», «Туысқандық қарым-қатынас», «Басқалардан алатын үлгі жоқ», «Дүние үшін төгілген тер сағаттар», «Қиналған сәтінді Аллаға білдіру» және т.б.

Е. Ақатаев Құран аяттарын оқып отырып тәпсірлеуімен ерекшеленеді. Тақуалықты ұстанатын уағызшы әзілді жөн көрмейді. Е. Ақатаев Тиктоктағы қысқа уағыздарының бірінде адамзат баласына Жаратушының «Қайда асығасың? Сенің раббың мен емеспін бе? Менен сұрайтының бар емес пе? Ақырет те, дүниеде менікі ғой. Сен асыққан шаруа менің қолымда емес пе? Сен іздеген ақырет менде емес пе? Сен іздеген тақуалық, ықылас менде емес пе, тоқтасандаршы маған» дейді» деген сөздер айтқан. 14 мыңнан аса көрілген осы Рилстың астына 213 комментарий жазылған. Қысқа ғана уағыздың әсері тұрғысынан сол комментарийлерден келтірсек: «Жүрегім тыныш табады осы Ерлан ұстаздың айтқан сөздерінен, жүрегіме тыныштық сыйлайды», «Дауысыңыз жүрегіме жетті, көзімнен жасым төгілді», «Жылап қалдым», «Иә, раббым, біліп-білмей істеген күнәларымызды кешіре гөр», «Ұстазым, жүректің түбіне тесіп тұрып жеткіздің», «Өте дұрыс айтылған ақиқат бауырлар», енді басқалар бұл қай уағыздан екенін білгісі келіп, толық уағызды тыңдағылары келген.

Тиктокта «quranfmkz» парақшасында Е. Ақатаевтың «Ешкімге ренжімеңіз, бәрі норма» деген уағызынан үзінді берілген. Онда уағызшы «Ешкімге ренжімеңіз, ешкімді кінәламаңыз, бәрі норма. Проблема сенде, сен проблемасың. Осыны біліңіз, егер сен проблема болмасаң, онда проблема жоқ. Денсаулығыңызға, ризық, оқумен проблема болуы мүмкін, сол кезде Алла сізге қарайды маған шыға ма деп, көмек сұрай ма, түнгі намазға тұра ма деп. Пайғамбар Құран оқылған үйлер аспандағы періштелерге жарқырап көрінеді, тура жердегілерге аспандағы жұлдыздардың жарқырап көрінгеніндей» дейді. Осы үзінді видеоны 755 кісі басқалармен бөліскен, 108 кісі комментарий қалдырған. Комментарийлер арасында «Алла мені тағдырмен де, туғаныммен де, туған бауырыммен де сынап жатыр. Жүрегімде кешірім орын алмай тұр», «Ұстаз, мені қатты ренжіткен адам бар, еш сол адамды жақсы көре алмадым, бірақ жамандық та тілемеймін», «Өте дұрыс айтасыз, ұстаз, барлық нәрсе адамның өзіне байланысты», «Алла разы болсын сізге, осы уағыздың ішінде маған тиетіні бар, дәл тиді, рахмет сізге»,

«Сізге мың алғыс, рақмет!» т.с.с. жылы лебіздер кездескен. Уағызшының айналадағы ешкімге ренжімей, бәрін қалыпты қабылдауға шақыруы адамның ішкі мазасыздығын басып, детерминацияланған тыныштыққа бағыттауда. Комментарийлердегі айтылғандар сынақ тұжырымдамасы арқылы өз қиындықтарын легитимдеу не соны дұрыс қабылдау болғанын байқатады. Уағызшының мотивациясы бұл тұста күйзеліс пен торығуға тола стрессті жағдайды ауыртпалықты трагедиядан рухани сатылай даму сатысына айналдырушы тиімді тетік ретінде функция атқарып, эмоционалды компенсацияны қамтамасыз етуде. Е. Ақатаев түнде тахажжуд нәпіл намазына тұрып көмек сұрауды айту арқылы әлеуметтік ортадағы дағдарысты трансцендентті байланыстар арқылы реттеуді, шешуді алға тартқан. «Сабыр және намаз» арқылы Құдайдан жәрдем сұрау құранда келген тәсіл, ал түнгі ғибадатты еске салу индивидті жеке субъект ретінде бөлектеп, оның іштейгі «Менін» жаратушы иемен тіке жалғап байланыстыру арқылы психологиялық автономия беруде. Астындағы комментарийлердегі «менің жеке жағдайыма дәл түстіңіз» деген сөздер айтылған уағыз-насихаттың әмбебаптығы мен архетиптік сипатын айғақтауда. Діндегі мотивациялық сөздер көбіне жалпыға тән құндылықтар мен проблемалық күйлерді (сатқындық, жалғызсырау, үмітсіздік) көтереді. Тыңдаушы уағыздағы сөздерді тіке өзіне айтылғандай жүрегіне қабылдайды. Бұл Барнум эффектісінің рухани, діни мотивациялық түсіндірмесін еске салады. «Бәрі адамның өзіне байланысты» деген комментарий «өзгерісті өзінен бастауды» (нәпсі тәрбиесін) еске салады және ол қазіргі өзін жекелей дамыту парадигмасымен ұштасады. Уағызды ұйып тыңдаушы сыртқы факторларды кінәлауды кілт доғарып, бар назарын ішкі жан дүниесіне шоғырландыра бастайды. Нәтижесінде намаздарына көңіл аударады, дұғаға беріледі, құранды көбірек оқиды. Мотивацияның бұл пәрменділігі арқылы жеке адам пассивті құрбан рөлінен анағұрлым белсенді рухани субъект деңгейіне өтеді.

Уағызшылардың уағыз айту тәсілдеріне қарай отырып, олардың ішкі және сыртқы діни мотивациялық стратегияларды қатар қолданғанын көре аламыз. Ішкі діни мотивация ретінде уағызшылар әрқашан жасалған жақсылықтар мен құлшылықтардың Алла разылығы үшін жасалуы тиіс екенін алға тартады. Рухани кемелдену мен өзін өзі жетілдіруге бағыттайды. Сыртқы мотив ретінде ұлттық және діни ұғымдарды, және қоғамдағы қалыптасқан нормаларды сақтауға шақыратын айтылымдарын келтіре аламыз. Мысалы, қойылған сұрақтарға «ұят болады», «мұсылман адам мынадай болады» деген сияқты сыртқы талаптарды қоюуы осының айғағы. Әрине мұның барлығы уағызшыны уағыз айтып отырған аудиториясы мен қойылған сұрақтар мен жалпы ахуалға қатысты орын алады.

Бұл аталған уағызшылар Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының ақпараттық-насихат тобының мүшесі ретінде елдің түрлі аймақтарына барып, мешіт жамағаттарына уағыз насихат жұмыстарына атсалысқан.

Ойымызды жинақтасақ, тәуелсіз Қазақстан жылдарында ата дінге қарқынды бетбұрыс жасау уағыз-насихат жұмыстарының арта түсуіне жол ашты. Ал бұл өз кезегінде исламды уағыздаушылар ортасында олардың халықпен жұмыс істей білу, елді аузына қарату, заманға бейімделу, уағыз жұмыстарында белсенділік танытуда біртіндеп іріктеліп шығуына мүмкіндік берді. Рухани мотивацияның заманауи үлгісіне айналған танымал уағызшылардың уағыз-насихат жұмыстарын қарастыра келе, олардың насихаттарының жастар үшін мотивациялық қырлары мынада екенін нақтыладық:

а) заман ағымына қарай әлеуметтік желілердегі белсенділік. Тикток, инстаграм, ютуб, рилс, тіпті моблиограф ұстау секілді жаңа форматтарға тез бейімделушілік;

ә) діни символикаларды психологиялық реабилитация құралы ретінде ұсына білуі; яғни бес парызбен қатар дұға, зікір жасауды тек діни міндеттілік ретінде ғана ұсынбай, оны жаңа заман тудырған күйзеліс, торығу, депрессия, стресс секілді жағдайларға ұшырамауда бір психологиялық қалқан ретінде ұсынуы; б) өмірлік сынақтар жетістікке жол ашады деген психологияны түсіндіруі; яғни өмірлік түрлі сынақтарға күйреп кетпей, керісінше содан күш алып, жастарды пассивті құрбан рөлінен алып шығып, асқан төзімділік пен шыдам арқылы сол сынақтан өтуге дайындауы;

в) авторитарлы үнмен айтылатын уағыздан гөрі жастарға жағымды жанашыр аға тілінде насихатын жеткізуі; қателік-күнәлармен үмітсіздікке салынғандарға үміт бере білуі;

г) исламдық моралдық жүйе мен ұлттық құндылықтарды сабақтастыра жеткізуге мән беруі; халықтық педагогика тілі мен исламдық ахлақты үйлестіруі;

д) ұғымға ауыр күрделі теологиялық тақырыптардан гөрі күнделікті өмірде орындауға жеңіл лайфхактар ұсынуы; «Аллаға сенім арт, дұға ет» деген қысқа ғана мессаждарының өтімділігі;

е) классикалық уағыздардың ауыр тілі мен еңсені басатын қайғылы күйінен гөрі діни мәселені жастарға жеңіл әзіл-қалжыңдарға сүйеп жеткізуі.

Біз ғылыми жұмыста қарастырған танымал уағызшылардың насихат сөздерінің өзі белгілі бір тұжырым жасауға мүмкіндік береді. Қазіргі уақытта жастарға бұндай уағыздар өмірге мән дарытатын әрі күнделікті проблемалармен бетпе-бет келуде эмоционалды терапия рөлін атқаруда әрі қуатты рухани мотивация ретінде олардың діни бірегейлігін қалыптастыруына айтарлықтай ықпал етуде.

Уағызшылардың ішкі және сыртқы діни мотивациялық стратегияларды қатар қолдана алады. Олар әртүрлі стратегианы аудиторияның ерекшелігіне, еліміздің мәтдениеті мен қазіргі ахуалына сай бейімдеп қолданады. Нәтижеде уағыз тыңдаушы аудитория ішкі және сыртқымотивацияны оятатын ақпараттарды қатар алады. Ішкі діни мотивация адамның жасаған жақсылықтары мен құлшылықтары Алла разылығы үшін деген түсінік арқылы түсіндіруге ырысады.

Ол ислам дінінің риясыз жақсылық принципіне негізделеді. Ал, сыртқы мотивация діни ұғымдарды және қоғамдағы қалыптасқан нормаларды сақтауды насихаттау арқылы көрініс табады. Ондай насихаттарда «ұят болады», «мұсылман адам мынадай болады» деген секілді сыртқы талаптар жиі айтылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Мотивациялық теориялардың дамуы ерте антикалық кезеңнен бастап қазірге дейін даму үстінде. Ғылым саласының ашылымдарымен бірге тәжірибелік зерттеулер мотивация жайлы ұғымдарды кеңейтіп, күрделендіре түсуде. Көне заман білгірі Аристотельдің философиялық пікірлерінен бастау алып, бихевиористік мектепте, кейін когнитивті психология мен гуманистік бағыттардағы ғалымдарға дейін өз еңбектерін мотивацияны түсінуге арнады. Олардың мотивация жайындағы тұжырымдары мотивтердің қайнаркөзі ретінде әртүрлі психологиялық қажеттіліктер мен әлеуметтік ортаның әсері және туа біткен ерекшеліктерді дәйектеуге тырысты. Сондай-ақ, өткен ғасырдың жартысынан бастап А. Маслоу иерархиялық қажеттіліктері арқылы адам мотивациясын түсіндіруге тырысса, ал, Д. Макклелан мотивацияның қайнар көзі жетістікке ұмтылу деп тұжырымдады.

Мотивациялық тұжырымдардың жан-жақтылығы артқан тұста «мотивтің қайнар көзі іштен шағады ма? Әлде сырттан ба?» деген ғылыми тартыс ұзақ уақыт бойы ғылыми мектептер арасында талқыға түсті. Бірақ екі бағыттағы мектептердің еңбектері белгілі бір эксперименттік зерттеулерге сүйенді. Сол себепті, XX ғасырдың соңғы жарты жылдығында ішкі мотив пен сыртқы мотивке бағытталған зерттеулер көбейе түсті және бүгінгі күнге дейін ғылыми өзекті тақырыпқа айналып отыр. Сол себепті, диссертациялық зерттеуде де ішкі және сыртқы діни мотивтерді қамтыған теорияларға ерекше мән берілді. Өйткені, осы арқылы диссертациялық зерттеудің методологиялық және теориялық іргетасын тұжырымдауға жол ашылды.

Діни ориентация теориясын диссертациялық жұмыстың эмпирикалық зерттеуін жалғастыруға жарамды. Бұл диссертацияның алғашқы тарауларының нәтижесінде пайда болған гипотеза. Гипотезаның теориялық тұрғыда негіздеу үшін ішкі және сыртқы діни мотивация теориясын дамытушы Г. Олпорттың еңбектерін басшылыққа алдық. Г. Олпорттың зерттеулері дін психологиясында маңызды орны бар. Мотивациялық теориялардың дамуына ROS-тың қосқан үлесі зор. Г. Олпорт мырза өз әріптестерімен бірге қоғамдағы діндар адамдардың іс-әрекеттері мен оның себептерін ішкі және сыртқы факторлар арқылы түсіндірмек болды. Ішкі мотивация өзін-өзі қамтамасыз ете алады. Автономды мотивациялық күшке ие. Мотивация іштен қайнап шығады. Сыртқы факторларға тәуелді емес. Ол тұлғаның жеке құндылықтарынан туындайды.

Сыртқы діни мотивация адамның өзге мүдделерінен туындайды. Көп жағдайда жеке мүддесі мен қоғамдық мәртедеге қол жеткізу мақсатында қалыптасады. Сырттай діндар адам өз мақсатына жету үшін дінді құрал ретінде пайдалну мүмкін. Кейде өзінің діндар болуына сырқы ортаның әсер етуін байқамай қалады. Дінге өзі ұмтылғандай сезінеді. Бірақ сыртқы әсер етуші адам немес орта алыстағанда діндарлығы бірден әлсірейді. Бұдан біз сырттай діндар

адамның діни құндылықтарды сырттай формасын қабылдайтынын көре аламыз. Г. Олпорт бұл зерттеуі кейін тернәдеді. Кейінгі ғалымдар арнайы теория ретінде дамытты. Ғылыми ортада мМотивациялық теория ретінде жиі айтыла бастады. Басында тек ориентация ұғымымен беріліп жүретін еді. Зерттеуімізде Г. Олпорт мырза өз еңбектерін тұлғаның мотиві іштен бе сырттан ба деген сауалды анықтауға арнағанын дәлелдеген едік. Ғалымның осы еңбектеріне және кейінгі зерттеушілердің зерттеулеріне сүйене отырып біз моивациялық теория деп толық айта аламыз.

Олпорттың ішкі және сыртқы бағдар теориясы осы кезге дейін үздіксіз теориялық шолулар арқылы жүйеленуде. Тәжірибелік тұрғыда әр түрлі елерде сыналуда. Басында христиандық-батыстық кеңістікте кеңінен таралды. Кейін өзге де кеңістікте сынала бастады. Ислам діні кең жайылған елдерде теорияны қолдану қаншалықты тиімді болмақ? Бұл сауал қазіргі ғалымдардың ортақ ғылыми қызығушылығы болып отыр. Баршаға мәлім, Қазақстан халықының басым бөлігі өзін мұсылман санайды. Мұны көптеген статистикалық мәліметтерден көре аламыз. Біз осы ерекшелікті ескере отырып теорияны қолдану мүмкіндігін анықтауға тырыстық. Қазақстан зайырлы ел болғандықтан елдегі діни ахуалды да ескеруіміз керек. Теорияны бейімдеу үшін сыни шолу жасап, тәжірибемен сынау осы мақсатқа апаратын жол. Біз осы арқылы ішкі және сыртқы діни мотивация теориясын бейімдей аламыз.

Диссертацияның тақырыбы исламдық мотивацияға қатысты болғандықтан Құранның меккелік және мединелік аяттарындағы мотивациялық мазмұны талданды. Аяттардың мотивациялық тәсілдері мен бағыты мұсылмандардың саны мен сол кездегі саяси-әлеуметтік оқиғалармен тікелей байланысты өзгеріп отырған. Сонымен қатар, мұсылмандардың діни білімі мен сенім деңгейіне қарай да мотивациялық ойлар қолданылған. Меккелік кезеңде барынша ішкі мотивациялар тән болса, меккелік кезеңде ішкі және сыртқы мотивтер қатар көрініс тапты. Меккелік кезеңнің өзі Мұхаммед пайғамбардың дағуаттық тәсіліне байланысты үлкен екі кезеңнен тұрды. Алғашқы «жасырын дағуат» кезеңінде пұтқа табынушылармен ашық қарсылыққа түспегендіктен мұсылмандар аса қатты қысым көрмеді. Бірақ, меккелік пұтқа табынушылар исламның діни канондарына күмән тудыруға күш салады. Яғни, бұл кез екі тараптың пікір қарсылығы мен идеялық тартысқа толы. Сондықтан аяттардың мазмұны мұсылмандардың діни конверсия жасауының алдын алуға ислам дінін ұстануға мотивтер қалыптастыруға бағытталды. Сонымен қатар, Мұхаммед пайғамбардың қасиетті миссиясын орындау үшін жігерлендіретін аяттар қамтылған. Меккелік аяттардың мотивациялық мазмұнының тереңдеуі «ашық дағуат» тәсілімен байланысты орын алды. Ашық дағуаттық әрекеттер сол кездегі мұсылмандардың меккелік ақсүйектер тарапынан әлеуметтік-экономикалық, моральдық, тіпті физикалық санкцияға түсуіне себеп болды. Осы кездегі меккелік аяттардың мазмұнында мұсылман жамағаты өзара рухани және материалдық қолдау көрсетуіне мотивация

беретін мәтіндер қамтылды [155]. Соның қатарында Алла Тағаланың мұсылмандарға жәрдемі болатыны және қиыншылықтарға сабыр сақтауға шақыратын мазмұндағы ойлар мұсылмандардың автономды мотивтерін қамтамасыз етуге бағытталды. Мұнда сондай-ақ, ынталандыру үшін Алланың о дүниедегі сыйы жаннатты және жазасы ретінде тозақты сипаттау орын алды. Меккелік аяттардың мотивациялауының тағы бір ерекшелігі бұрынғы өткен пайғамбарлардың табандылығы мен дін жолындағы ержүректілігін баяндау арқылы мұсылмандарды рухтандыруға күш салуы жатады. Аяттардың мазмұны мен сол кездегі мұсылмандардың ахуалы ішкі діни мотивті адамдарды іріктеп алуға жағдай жасады. Өз кезегінде бұл үрдістен ішкі мотивациялық тенденцияның басым болғанын көре аламыз. Яғни, меккелік кезеңде ислам дінін қабылдаған адамдардың басым бөлігі ішкі сенімі негізінде дінге бет бұрды. Қандай да бір әлеуметтік статустен пайда болмады, сәйкесінше сыртқы мотивация төмен. Г. Олпорттың теориясындағы ішкі ориентация белгілерінің аталмыш кезеңмен тоғысатынын тұжырымдауға болады. Өйткені, ол бойынша ІДМ адам жеке қызығушылығы мен рухани қажеттілігін қанағаттандыру үшін діни тәжірибені орындайды, дінге бет бұрады.

Мединелік кезең ислам діні мемлекеттік дін мәртебесіне ие болып, мұсылмандардың қолына саяси-экономикалық мүмкіндер мен артықшылықтар шоғырланды. Өз кезегінде, діндар болуға сыртқы факторлар әсер ете бастады. Сол себепті, жаңа қоныстағы мәселелердің пайда болуы осы бағыттағы аяттар мен мотивациялық ойларды дүниеге әкелді. Тек сыртқы діни мотиві бар бірақ ішкі ынтасы жоқ діндарларды Құран екіжүзділер мағынасындағы «Мунафикун» санатындағы діни сенушілер ретінде таныстырды және айыптады. «Мунафикун» сырттай исламды қабылдағанымен исламға енжар әрі діни мотивациясы төмен адамдар ретінде сипатталды және мұсылмандар мұнафиқ сипатынан аулақ болу үшін белсенді болуға ынталандырылды. Мединелік аяттардағы мұндай мотивациялық ойлар мұсылмандар арасында еріншектік, жалқаулық мәселесін болдырмау үшін қолданылған. Өйткені, Меккеден қысым көріп, Мединеде комфортты өмірге ауысқан мұсылмандардың діни мотивациясы азая бастаған және діни сенімі төмен сенушілер саны арта түскен. Ал, мединелік аяттардың мазмұны Мединедегі мұсылмандардың осы сарындағы сыртқы мотивтерін ішкі мотивацияға бағыттауға шақырады. Меккелік және мединелік кезеңдерді талдай отырып, дінге артықшылық бермейтін ортада көбіне ішкі діни мотиві бар діндарларды іріктеп алатынын тұжырымдауға негіз бар. Ал, діни орта мен дінді ұстануда қандай да бір мүдделік пайда мен артықшылық беретін кеңістік сыртқы мотиві бар діндарлардың артуына жол ашады. Мысалы, дінге басымдық бермейтін зайырлы елде діндар болу көп жағдайда ішкі мотивті адамдар арасында жиі кездессе, ал, діни мемлекеттерде сыртқы мотивті діндарлардың пайда болуына жетелейді. Исламдық мотивацияға жақын ұғымдар «әт-тарғиб», «ихлас», «ихсан», «ридуанулла», «жаннат» екенін айта аламыз. Ал хадистерде бес парызды өтеу

үшін мұсылмандарға ең негізгі мотивациялар олар «жаннатқа қол жеткізу», «үлкен сауапқа кенелу», «күнәлардан арылу», «Алланың разылығы», «тілек, дұғалардың қабыл болуы» т.с.с. екенін тұжырымдауға болады.

Қазіргі кездегі мұсылмандар арасында зерттеу жүргізу үшін ішкі және сыртқы діни мотивация бойынша теориялық салыстыру мен шолу жасау диссертацияның маңызды бөлігіне кірді. Ислам контекстінде ішкі және сыртқы діни бағдарлардың ауқымын пайдалану ислам дінін ұстанатын халықтардың әр алуан екенін ескере отырып, діни мотивация шкаласын әртүрлі мәдени, тілдік және теологиялық нюанстарды ескере отырып, бейімдеу жұмыстарын жүргізудің қажеттілігі нақтыланды. Сол себепті, ішкі және сыртқы мотивация теориясын қолданып жүргізілген зерттеулерге сыни талдау жүргізілді. Көптеген зерттеудің арасынан Чан-Хо Жи мен Йоди Ибрахимнің «Ислам доктриналық ортодоксиясы» және Г. Олпорттың теориясына негізделген діни бағдар теориясы әмбебап құрал ретінде мұсылмандар арасында зерттеу жүргізуге ыңғайлы шкала ретінде дәйектелді. Сондай-ақ, мұнда барынша Г. Олпорттың ішкі және сыртқы діни бағдар теориясының түпнұсқасы сақталған. Сондықтан Қазақстанда Чан-Хо Жи мен Йоди Ибрахим әмбебап шкаласын қолдану нәтижелірек деген ғылыми тұжырым ұсынылды. Осыған орай, диссертацияның тәжірибелік далалық зерттеу тұсы аталмыш теория шеңберінде жүргізілді.

Диссертациялық жұмыста тәжірибелік тарауында сапалық және сандық зерттеу тәсілі араластырып қолдандық. 3.1 бөлімде зиярат жасаушылардың діни мотивациясын талдау үшін сапалы зерттеу тәсілі арқылы орындалды. Түркістанға барудағы мотивацияның қатарында діни, тарихи және басқа да түрлері бар екенін анықталды. Респонденттердің діни мотивтері рухани тазару, өткен күнәлары үшін тәубеге келу, болашағына тілек тілеуді қамтыды. Кейбір респонденттер көзқарасында өздерін қажылыққа бара алмағандықтан, соның баламасы ретінде Түркістанға баруды таңдайтыны да белгілі болды.

Жасы үлкен респонденттердің көбісі ата-анасы тарапынан түркістанға баруға ұсыныс алған. Яғни, әке-шешесі перзенттеріне қасиетті мекенге баруын сұраған. Кейбір респонденттерге достары Түркістанға баруға шақырған. Олар Түркістанға барған құрдастарының жолы жеңіл, жұмысы жүріп тұрғанына қызығып, сыртқы мотивке ие болғандарын ашып айтты. Қатысушылардың біразы барғанда дұға жасаса кейбірі мұнда тілек тілеудің аса бір артықшылығы жоқ деп есептейді.

Диссертациялық жұмысымыздың ең соңғы бөлімінде сандық тәсіл арқылы талдау жасадық. Далалық зерттеу арқылы қол жеткізген мәліметтерді талдадық. Зерттеуіміз арқылы IDM мен SDM жастардың оқуға ынтасына оң әсері бар екенін дәлелдедік. SDM жастардың өз мақсаттарына жету жолында табанды болуы үшін жақсы жағынан ықпал етеді. Жастардың мақсаттарына жету үшін табандылық танытуы мен академиялық мотивациясына әсерін ғылыми тәсілмен негіздедік. Ішкі діни мотивтер оқу үдерісіне әлсіз оң корреляцияны көрсетті. Бұл нәтиже

жастардың ішкі діни мотивациясы жоғары болған сайын оқуға деген қызығушылығы да арта түседі дегенді тұжырымдап отыр. Зерттеуіміздің нәтижесі бойынша ішкі діни бағдар мен мақсатқа төзімділігі арасындағы корреляциясы әлсіз деңгейде көрініс тапты.

СДМ мен мақсатқа жету арасындағы корреляциясы жоғары байланысты көрсетті. Зерттеу барысында мұның себебі ретінде өзін-өзі анықтау теориясына сүйене отырып сыртқы талаптарды жастардың ішкі құндылық ретінде қабылдайтыны, сыртқы және ішкі құндылықтар интеграциялануы тұжырымдалды. Келесі бір себеп ретінде әлеуметтік қысым теориясындағы жастар сыртқы талаптарды орындау және әлеуметтік ортаның міндеттеріне (сыртқы фактор) сай өмір сүру үшін де ішкі тәртібін күшейтіп, мақсатына жетуге тырысуы қарастырылды. Үшінші бір тұжырым мақсатқа жету теориясы бойынша сыртқы мотивациясы жоғары жастар жетістікке жету мен сәтсіздіктерден қашуды негізгі мақсат деп қарастыруы мүмкін. Сол себепті өз мақсатына жету үшін белгілі бір деңгейдегі сыртқы факторлардың әсерінен діндар ретінде қалыптасуы мүмкін. Яғни, олар діндар болғаны себепті мақсатына табанды болып тұрған жоқ. Керісінше мақсатына жетуде табанды болғандықтан діни жолды таңдаған болуы ықтимал.

Диссертациялық зерттеудің тағы бір сандық зерттеуінің бағыты гендерлік ерекшеліктерді салыстыруға арналды. Зерттеу барысында сыртқы діни мотивтері және мақсатқа жету табандылығы мен академиялық мотивация көрсеткіші бойынша ер респонденттер әйел респонденттерден жоғарырақ деңгейін көрсетті. Бұл нәтиже діни мотивацияның гендерлік бағыты бойынша зерттеулерін тереңірек қарастыруды негіздейді. Кластерлік (k-means) талдауды толығырақ нәтиже алу үшін қолданып, екі кластерді бөліп көрсеттік. Алынған нәтижелерге сай респонденттердің діни мотивациясының деңгейі әртүрлі. Діни мотивациясы жоғары жастар ІДМ-да көбірек кездеседі. СДМ-да діни мотивациясы төмен кластер тобы жинақталған. Әрине, бұл бағытты да қосымша зерттеу қажет деп ойлаймыз.

Рухани мотивацияның заманауи үлгісіне айналған танымал уағызшылардың уағыз-насихаттарының жастар үшін мотивациялық қырлары мынада: а) заман ағымына қарай бейімделу, әлеуметтік желілердегі белсенділік. ә) діни символикаларды психологиялық реабилитация құралы ретінде ұсына білуі; яғни бес парызбен қатар дұға, зікір жасауды тек діни міндеттілік ретінде ғана ұсынбай, оны жаңа заман тудырған күйзеліс, торығу, депрессия, стресс секілді жағдайларға ұшырамауда бір психологиялық қалқан ретінде ұсынуы; б) өмірлік сынақтар жетістікке жол ашады деген психологияны түсіндіруі; яғни өмірлік түрлі сынақтарға күйреп кетпей, керісінше содан күш алып, жастарды пассивті құрбан рөлінен алып шығып, асқан төзімділік пен шыдам арқылы сол сынақтан өтуге дайындауы; в) авторитарлы үнмен айтылатын уағыздан гөрі жастарға жағымды жанашыр аға тілінде насихатын жеткізуі; қателік-күнәлармен үмітсіздікке

салынғандарға үміт бере білуі; г) исламдық моралдық жүйе мен ұлттық құндылықтарды сабақтастыра жеткізуге мән беруі; халықтық педагогика тілі мен исламдық ахлақты үйлестіруі; д) ұғымға ауыр күрделі теологиялық тақырыптардан гөрі күнделікті өмірде орындауға жеңіл лайфхактар ұсынуы; «Аллаға сенім арт, дұға ет» деген қысқа ғана мессаждарының өтімділігі; е) классикалық уағыздардың ауыр тілі мен еңсені басатын қайғылы күйінен гөрі діни мәселені жастарға жеңіл әзіл-қалжыңдарға сүйеп жеткізуі.

Жалпы диссертациялық жұмыстың түйіні ретінде діни мотивацияның ықпалы жастардың өміріндегі әр алуан бағыттарды қамтитынын және олардың жалпы мақсаты мен мотивтеріне әсері жоғары екенін тұжырымдайтын ғылыми негізді қуаттаймыз. Сонымен қатар, зерттеуді жүргізу үшін теориялық негіз ретінде ішкі және сыртқы діни мотивациялық тұжырым Қазақстан жастарын зерттеуде оң нәтижесін берді деп қорытындылай аламыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Джумагельдинов М. Религиозные ориентации современной казахстанской молодежи // Адам әлемі. 2023. № 2. – С. 168-180.
- 2 Singh C. Should Justice Beware? Are the Current Forms of Voice Identification Reliable Enough to be Admitted in the UK's Criminal Courts as Prosecution Evidence? Conference paper. University of Adelaide, Australia, 2015.
3. McMahon C. E. Images as motives and motivators: A historical perspective // The American Journal of Psychology. JSTOR, 1973. – P. 465-490.
- 4 Sanchez-Gonzalez M. A. Medicine in John Locke's philosophy // The Journal of medicine and philosophy. The University of Chicago Press, 1990. T. 15, № 6. – P. 675-695.
5. Griffith M. F. John Locke's influence on American government and public administration // Journal of Management History. MCB UP Ltd, 1997. T. 3, № 3. – P. 224-237.
- 6 Ferreri A. M. The contribution of William James to the origins of "scientific" psychology. // Physis; Rivista Internazionale di Storia Della Scienza. 2006. T. 43, № 1–2. – P. 373-385.
- 7 Weiner B. History of motivational research in education. // Journal of educational Psychology. American Psychological Association, 1990. T. 82, № 4. – 616 p.
- 8 Barbalet J. Pragmatism and economics: William James' contribution // Cambridge Journal of Economics. Oxford University Press, 2008. T. 32, № 5. – P. 797-810.
- 9 Rose A. C. William McDougall, American Psychologist: A Reconsideration of Nature-Nurture Debates in the Interwar United States // J History Behavioral Science. Wiley, 2016. T. 52, № 4. – P. 325-348.
- 10 O'Neil W. M. American behaviorism: A historical and critical analysis // Theory & Psychology. – 1995. – T. 5. – №. 2. – P. 285-305.
- 11 Brown T. S. Theory of Motivation. // Archives of General Psychiatry. American Medical Association, 1967. T. 17, № 6. – P. 768-768.
- 12 Innis N. K. Edward C. Tolman's purposive behaviorism. Academic Press, 1999.
- 13 Strickland B. R. Julian B. Rotter (1916–2014). American Psychological Association, 2014. – 124 p.
- 14 McArthur L. A. Luck is alive and well in New Haven: A serendipitous finding on perceived control of reinforcement after the draft lottery. // Journal of Personality and Social Psychology. American Psychological Association, 1970. T. 16, № 2. – 316 p.
- 15 Bandura A. Multifaceted Impact of Self-Efficacy Beliefs on Academic Functioning // Child Development. 1996. T. 67, № 3. – 1206 p.

- 16 Manz C. C., Sims H. P. Vicarious Learning: The Influence of Modeling on Organizational Behavior // *The Academy of Management Review*. 1981. T. 6, № 1. – 105 p.
- 17 Harlow H. F. Learning and satiation of response in intrinsically motivated complex puzzle performance by monkeys. // *Journal of comparative and physiological psychology*. American Psychological Association, 1950. T. 43, № 4. – 289 p.
- 18 Roberts W. A., Cruz C., Tremblay J. Rats take correct novel routes and shortcuts in an enclosed maze. // *Journal of Experimental Psychology: Animal Behavior Processes*. American Psychological Association, 2007. T. 33, № 2. – 79 p.
- 19 Butler R. A. Discrimination learning by rhesus monkeys to visual-exploration motivation. // *Journal of Comparative and Physiological Psychology*. American Psychological Association, 1953. T. 46, № 2. – 95 p.
- 20 White R. W. Motivation reconsidered: the concept of competence. // *Psychological review*. American Psychological Association, 1959. T. 66, № 5. – P. 297.
- 21 Deci E. L., Ryan R. M. *Intrinsic motivation and self-determination in human behavior*. Springer Science & Business Media, 2013.
- 22 Deci E. L. Intrinsic motivation, extrinsic reinforcement, and inequity. // *Journal of personality and social psychology*. American Psychological Association, 1972. T. 22, № 1. – 113 p.
- 23 Deci E. L. Effects of externally mediated rewards on intrinsic motivation. // *Journal of personality and Social Psychology*. American Psychological Association, 1971. T. 18, № 1. – 105 p.
- 24 De Charms R. *Personal causation: The internal affective determinants of behavior*. Routledge, 2013. – 103 p.
- 25 Heider F. *The psychology of interpersonal relations*. Psychology Press, 2013.
- 26 Csikszentmihalyi M. *Beyond Boredom and Anxiety. Experiencing Flow in Work and Play*. San Francisco: Jossey-Bass, 2000.
- 27 Baumeister R. F., Leary M. R. The need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation // *Interpersonal development*. Routledge, 2017. – P. 57-89.
- 28 Elliot A. J. Integrating the “classic” and “contemporary” approaches to achievement motivation: A hierarchical model of approach and avoidance achievement motivation // *Advanced in motivation and achievement*. 1997. T. 10.
- 29 Muraven M. Ego depletion: Theory and evidence // *The Oxford handbook of human motivation*. 2012. T. 111. – 126 p.
- 30 Kuhl J., Quirin M., Koole S. L. Being Someone: The Integrated Self as a Neuropsychological System // *Social & Personality Psych*. 2015. T. 9, № 3. – P. 115-132.
- 31 Ryan R. M. *Self-determination theory: Basic psychological needs in motivation, development, and wellness*. Guilford Press, 2017.

- 32 Tooby J., Cosmides L. The psychological foundations of culture // The adapted mind: Evolutionary psychology and the generation of culture. Oxford, 1992. Т. 19, № 1. – P. 1-136.
- 33 Breland K., Breland M. The misbehavior of organisms. // American psychologist. American Psychological Association, 1961. Т. 16, № 11. – 681 p.
- 34 Garcia J., Koelling R. A. Relation of cue to consequence in avoidance learning // Psychon Sci. 1966. Т. 4, № 1. – P. 123-124.
- 35 Schwartz B., Lacey H. Behaviorism, science and human nature. WW Norton, 1982.
- 36 Ekman P., Friesen W. V., Ellsworth P. Introduction to Research Findings. Emotion in the Human Face. 1972.
- 37 Izard C. E. Theories of Emotion and Emotion-Behavior Relationships // Human Emotions. Boston, MA: Springer US, 1977. – P. 19-42.
- 38 Buss D. M. The evolution of desire: Strategies of human mating. Hachette UK, 2016.
- 39 Ryan R. M., Hawley P. Naturally good? Basic psychological needs and the proximal and evolutionary bases of human benevolence // The Oxford handbook of hypo-egoic phenomena. Oxford University Press New York, NY, 2016. Т. 1.
- 40 Maslow A. H. Preface to motivation theory // Psychosomatic medicine. LWW, 1943. Т. 5, № 1. – P. 85-92.
- 41 Atkinson J. W. Motivational determinants of risk-taking behavior. // Psychological review. American Psychological Association, 1957. Т. 64, № 6p1. P. 359.
- 42 Джигкаев А. Т. Мотивационная теория Д. Макклелланда и ее роль в мотивации персонала // Образование и право. Общество с ограниченной ответственностью «ЮРКОМПАНИ», 2023. № 2. – С. 237-240.
- 43 McClelland D. Achievement motivation theory // Organizational Behavior 1. Routledge, 2015. – P. 46-60.
- 44 Mohamed R. K. M. H., Nor C. S. M. The relationship between McGregor's XY theory management style and fulfillment of psychological contract: A literature review // International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences. Human Resource Management Academic Research Society, 2013. Т. 3, № 5. – 715 p.
- 45 Yusoff W. F. W., Kian T. S., Idris M. T. M. Herzberg's two factors theory on work motivation: does its work for today's environment // Global journal of commerce and Management. 2013. Т. 2, № 5. – P. 18-22.
- 46 Neyrinck B. Updating Allport's and Batson's framework of religious orientations: A reevaluation from the perspective of self-determination theory and Wulff's social cognitive model // Journal for the scientific study of Religion. Wiley Online Library, 2010. Т. 49, № 3. – P. 425-438.
- 47 Койчуев А. А.-Д. О концепции справедливости в исламе // Власть. Общество с ограниченной ответственностью «Редакция журнала «Власть», 2011. № 3. – P. 111-114.

- 48 Зарубина Е. В., Петрова Л. Н. Основные теории мотивации // Аграрное образование и наука. Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего, 2016. № 4. - 41 с.
- 49 Ясин М. Психологические исследования религиозной мотивации // Государство, религия, Церковь в России и за рубежом. Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего, 2016. № 4 (34). – С. 51-67.
- 50 Титов Р. С. Концепция индивидуальной религиозности Г. Олпорта: понятие религиозных ориентаций // Культурно-историческая психология. Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего, 2013. № 1. – С. 2-12.
- 51 Allport G. W. The individual and his religion: a psychological interpretation. Oxford, England: Macmillan, 1950. С. xi, 147xi, – 147 p.
- 52 Титов Р. С. Концепция индивидуальной религиозности Г. Олпорта: понятие религиозных ориентаций // Культурно-историческая психология. 2013. Т. 9, № 1. – Р. 2-12.
- 53 Allport G. W. The religious context of prejudice // Journal for the scientific study of religion. JSTOR, 1966. Т. 5, № 3. – Р. 447-457.
54. Религия и предрассудки • Личность в психологии, Гордон Уиллард Олпорт, 1998 [Электронды ресурс]. URL: <https://uchebnik.biz/book/106-lichnost-v-psixologii/77-religiya-i-predrassudki/> (каралды: 17.08.2022).
- 55 Allport G. W., Ross J. M. Personal religious orientation and prejudice. // Journal of personality and social psychology. American Psychological Association, 1967. Т. 5, № 4. – Р. 432.
- 56 Struening E. L. Antidemocratic attitudes in a Midwest university // Antidemocratic attitudes in American schools. 1963. – Р. 210-258.
- 57 Holtzman W. H. Attitudes of college men toward non-segregation in Texas schools // Public Opinion Quarterly. Oxford University Press, 1956. Т. 20, № 3. – Р. 559-569.
- 58 Wilson W. C. Extrinsic religious values and prejudice // The Journal of Abnormal and Social Psychology. US: American Psychological Association, 1960. Т. 60, № 2. – Р. 286-288.
- 59 Feagin J. R. Prejudice and religious types: A focused study of Southern fundamentalists // Journal for the Scientific study of Religion. JSTOR, 1964. Т. 4, № 1. – Р. 3-13.
- 60 Hood Jr R. W. Religious orientation and the report of religious experience // Journal for the scientific study of religion. JSTOR, 1970. – Р. 285-291.
- 61 Hood Jr R. W. A comparison of the Allport and Feagin scoring procedures for intrinsic/extrinsic religious orientation // Journal for the Scientific Study of Religion. JSTOR, 1971. – Р. 370-374.

- 62 Kahoe R. D. Personality and achievement correlates of intrinsic and extrinsic religious orientations. // Journal of Personality and Social Psychology. American Psychological Association, 1974. T. 29, № 6. – 812 p.
- 63 Batson C. D. Religion as prosocial: Agent or double agent? // Journal for the Scientific study of Religion. JSTOR, 1976. – P. 29-45.
- 64 Donahue M. J. Intrinsic and extrinsic religiousness: The empirical research // Journal for the Scientific study of Religion. JSTOR, 1985. T. 24, № 4. – P. 418-423.
- 65 Donahue M. J. Intrinsic and extrinsic religiousness: Review and meta-analysis // Journal of Personality and Social Psychology. US: American Psychological Association, 1985. T. 48, № 2. – P. 400-419.
- 66 Park C., Cohen L. H., Herb L. Intrinsic religiousness and religious coping as life stress moderators for Catholics versus Protestants. // Journal of personality and social psychology. American Psychological Association, 1990. T. 59, № 3. – 562 p.
- 67 Genia V. I, E, quest, and fundamentalism as predictors of psychological and spiritual well-being // Journal for the scientific study of Religion. JSTOR, 1996. – P. 56-64.
- 68 Ji C.-H. C., Ibrahim Y. Islamic doctrinal orthodoxy and religious orientations: Scale development and validation // The international journal for the psychology of religion. Taylor & Francis, 2007. T. 17, № 3. – P. 189-208.
- 69 Francis L. J., Jewell A., Robbins M. The relationship between religious orientation, personality, and purpose in life among an older Methodist sample // Mental Health, Religion & Culture. Taylor & Francis, 2008. T. 13, № 7–8. – P. 777-791.
- 70 Hunt R. A., King M. The intrinsic-extrinsic concept: A review and evaluation // Journal for the scientific study of Religion. JSTOR, 1971. – P. 339-356.
- 71 Kahoe R. D., Meadow M. J. A developmental perspective on religious orientation dimensions // Journal of Religion and Health. Springer, 1981. T. 20, № 1. – P. 8-17.
- 72 Gorsuch R. L., Venable G. D. Development of an «Age Universal» I-E Scale // Journal for the Scientific Study of Religion. [Society for the Scientific Study of Religion, Wiley], 1983. T. 22, № 2. – P. 181-187.
- 73 Gorsuch R. L., McPherson S. E. Intrinsic/extrinsic measurement: I/E-revised and single-item scales // Journal for the Scientific study of Religion. JSTOR, 1989. – P. 348-354.
- 74 Gorsuch R. L. Explorations of the intrinsic/extrinsic distinction across cultures // annual meeting of the Society for the Scientific Study of Religion and Religious Research Association, Pittsburgh, PA. 1991.
- 75 Gorsuch R. L. Toward Motivational Theories of Intrinsic Religious Commitment // Journal for the Scientific Study of Religion. [Society for the Scientific Study of Religion, Wiley], 1994. T. 33, № 4. – P. 315-325.
- 76 Amin R. Motivating People in Organizations: The Islamic Way. 2016. T. 2, № 2. – 11 p.

- 77 Shomad H. B. A., Susanto I., ME Sy I. S. S. Rethinking Islam: Inspiring Qur'an For Conducting Scientific Research // Hamdard Islamicus. Hamdard National Foundation Pakistan., 2020. T. 43, № 1. – P. 314-323.
- 78 Bayram Enver. Hz. Peygamber'in "Elçilik" Motivasyonunda Uzlet Hayatının ve İlk İnen Ayetlerin Rolü // MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi. T. 6, № 4. – P. 121-141.
- 79 Weil G. An Introduction to the Quran. III. // The Biblical World. The University of Chicago Press, 1895. T. 5, № 5. – P. 343-359.
- 80 Алтай Х. Құран Кәрім» қазақша мағына және түсінігі // Шарапатты екі харамның қызметкері фәһд патшалығының шәриф баспасы. Іжри. 2000. Т. 1412.
- 81 Абу Али Ал-Ашари. Тафсир Корана [Электронды ресурс] // azan.ru. URL: <https://azan.ru/tafsir> (қаралды: 31.03.2021).
- 82 Al Hosani M. M. A. G. Concept of motivation in Islam. University of Wales Trinity Saint David, 2015. – 266 p.
- 83 Tahir M., Yucel S. Motivational Techniques for Teaching: Prophetic Model // International Journal of Teaching and Education. 2019. T. 7, № 2. – P. 70-85.
- 84 Şengül İ. T. D., Gedük S. Y. Kur'ân'da müminlere teselli, moral ve motivasyon. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri. – 240 p.
- 85 Ибн Х., Гайнуллин Н. А. Жизнеописание Пророка Мухаммада рассказанное со слов аль-Баккай, со слов Ибн Исхака аль-Мутталиба (первая половина VIII века). Ummah, 2007. – 656 с.
- 86 Amahzun M. Manhaj Dakwah Rasulullah. Qisthi Press, 2006.
- 87 Ünver M. Tefsir Usûlünde Mekkî-Medenî İlmi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.
- 88 Tafsir Surah Al-Anfal - 1 [Электронды ресурс] // Quran.com. URL: <https://quran.com/8:1/tafsirs/en-tafsir-maarif-ul-quran> (қаралды: 27.07.2025).
- 89 Bingöl A. Kur'an'da Münafıkların Tenkidi // Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 2016. T. 4, № 1. – P. 149-168.
- 90 ZenEldeen Z. S. Dangers and Treatment of Hypocrites' Rumors Thematic Analytical Study: 1. 2021. T. 29, № 1.
- 91 Волобуев А. В. О концепциях лицемерия и неблагодарности в этике ислама // Вестник Московского городского педагогического университета. Серия: Философские науки. Государственное автономное образовательное учреждение высшего образования. 2014. № 4. – С. 44-48.
- 92 The Noble Quran [Электронды ресурс] // Quran.com. URL: <https://quran.com/fb> (қаралды: 31.03.2021).
- 93 Arifin M. Z. THE CONCEPT KHUSHU> IN THE QUR'AN (A Thematic Study // Jurnal Studi Al-Qur'an. 2006. T. 1, № 3. – 623 p.

94. Gormez M. Tergīb ve Terhīb [Электронды ресурc]. TDV İslâm Ansiklopedisi. URL: <https://islamansiklopedisi.org.tr/tergib-ve-terhib> (қаралды: 03.05.2026).
95. Genç N. Tergīb ve Terhib Hadisleri ve Literatürü // İslâm Bilimleri Araştırmaları Dergisi. 2018. № 6. – P. 110-131.
96. Бағашаров Қ. Ықылас - құлшылық құсының қанаты [Электронды ресурc]. URL: <https://muslim.kz/article/yqylas-qulshylyq-qusynyn-qanaty> (қаралды: 03.04.2026).
97. Бердалиев И. «Ихсан» сөзінің толық мағынасы [Электронды ресурc] // Islam.kz. URL: <https://ernarelmuratov.islam.kz/kk/post/ihsan-sozinin-tolyq-magynasy-9714/> (қаралды: 03.05.2026).
98. Reis B. Tasavvuf klasiklerinde riza kavrami // Journal of International Social Research. 2017. T. 10, № 53. – P. 891-913.
99. Khraim H. Measuring religiosity in consumer research from an Islamic perspective // J. Econ. Adm. Sci. Emerald Group Publishing Limited. Emerald Group Publishing Limited, 2010.
100. Ghorbani N. и др. Muslim attitudes towards religion scale: Factors, validity and complexity of relationships with mental health in Iran // Mental Health, Religion & Culture. Routledge, 2000. T. 3, № 2. – P. 125-132.
101. Ghorbani N., Watson P. J. Religious orientation types in Iranian Muslims: Differences in alexithymia, emotional intelligence, self-consciousness, and psychological adjustment // Review of Religious Research. JSTOR, 2006. – P. 303-310.
102. Haneef Khan Z., Watson P. J., Habib F. Muslim attitudes toward religion, religious orientation and empathy among Pakistanis // Mental Health, Religion & Culture. Taylor & Francis, 2005. T. 8, № 1. – P. 49-61.
103. Ghorbani N. и др. Varieties of openness in Tehran and Qom: psychological and religious parallels of faith and intellect-oriented Islamic religious reflection // Mental Health, Religion & Culture. Taylor & Francis, 2013. T. 16, № 2. – P. 123-137.
104. Doktoralina C. M. Relationship between extrinsic motivation and compliance to pay income zakat among academic people in Indonesia: Conceptual Framework Analysis // Workshop Antarbangsa Pembangunan Berteraskan Islam. 2016. T. 9. – P. 10-16.
105. Dato'Mansor Z., Jaharuddin N. S. Exploring intrinsic motivation and knowledge sharing from the perspective of Islamic teaching // International Journal of Business and Society. 2020. T. 21, № 1. – P. 334-352.
106. Albishi M. Intrinsic and Extrinsic Motivation for Elementary Teachers: Saudi Arabian Context // Canadian Journal for New Scholars in Education/Revue canadienne des jeunes chercheurs et chercheurs en éducation. 2021. T. 12, № 2. – P. 38-46.

- 107 Khan Z. H., Watson P. J., Cothran D. L. Self-control in Pakistani Muslims: Relationships with religious orientation, depression and anxiety // *Journal of Beliefs and Values*. 2008. T. 29, № 2. – P. 213-216.
- 108 Ghorbani N. и др. Muslim work ethics: Relationships with religious orientations and the “perfect man” (ensān-e kāmél) in managers and staff in Iran // *Religions*. 2017. T. 8, № 8.
- 109 Çavuşoğlu S. и др. Effects of intrinsic and extrinsic religiosity on value-expressive and social-adjustive attitude functions towards product // *Journal of Islamic Marketing*. Emerald Publishing Limited, 2021.
- 110 Alawneh S. F. Human Motivation: An Islamic Perspective // *AJIS*. 1998. T. 15, № 4. – P. 19-39.
- 111 Khair Z., Ahmad N., azhar abd Hamid M. Motivation in Islamic Perspective: A Review // *Res. gate*. 2017. – P. 1-12.
- 112 Haneef Khan Z., Watson P. J. Religious orientation and the experience of Eid-ul-Azha among Pakistani Muslims // *Journal for the Scientific Study of Religion*. Wiley Online Library, 2004. T. 43, № 4. – P. 537-545.
- 113 Hichy Z., Coen S., Di Marco G. The Interplay Between Religious Orientations, State Secularism, and Gay Rights Issues // *Journal of GLBT Family Studies*. 2015. T. 11, № 1. – P. 82-101.
- 114 Hichy Z. The Secularism of State Scale // *TPM: Testing, Psychometrics, Methodology in Applied Psychology*. 2012. T. 19, № 3.
- 115 Batson C. D., Schoenrade P., Ventis W. L. Religion and the individual: A social-psychological perspective. Oxford University Press, 1993.
- 116 Batson C. D., Schoenrade P. A. Measuring religion as quest: 2) Reliability concerns // *Journal for the scientific study of Religion*. JSTOR, 1991. – P. 430-447.
- 117 Altoma R. The influence of Islam in post-Soviet Kazakhstan // *Central Asia in historical perspective*. Routledge, 2018. – P. 164-181.
- 118 Karimov N. A contested Muslim identity in Kazakhstan: between liberal Islam and the Hanafi project // *Cultural and Religious Studies*. 2018. T. 6, № 5. – P. 300-312.
- 119 Malik B. A. Islam in post-Soviet Kazakhstan: Experiencing public revival of Islam through institutionalisation // *Asian journal of Middle Eastern and Islamic studies*. Taylor & Francis, 2019. T. 13, № 3. – P. 351-369.
- 120 Aimaganbetova O. Socially-Psychological Research of Religious Orientations and Preferences in Modern Kazakhstan // *European Proceedings of Social and Behavioural Sciences*. Future Academy, 2016. – P. 906-913.
- 121 Он тоғызыншы сөз [Электронды ресурс] // “Абай” интерактивті кешені. 2020. URL: <https://abaiqunanbaiuly.enu.kz/2020/12/08/он-тоғызыншы-сөз/> (қаралды: 27.04.2026).

- 122 www.muftyat.kz. 2024 жылы елімізде 82 мешіт ашылды [Электронды ресурсы] // www.muftyat.kz. URL: <https://www.muftyat.kz/kk/news/qmdb/2025-01-06/45856-2024-zhyilyi-elmzde-82-mesht-ashyildi/> (қаралды: 29.07.2025).
- 123 Қорғанбеков Б. Қазақ әлеміндегі Қожа Ахмет Ясауи. - Алматы: Дәуір, 2025. - 368 б.
- 124 Ibadullayeva Z., Botbaybekova S., Abdurakhmanov N. The Khoja of West Siberia and Central Asia // *The Anthropologist*. Taylor & Francis, 2016. Т. 26, № 1–2. – P. 46-51.
- 125 Муминов А. Каталог арабографических рукописей музея-заповедника «Азрет-Султан» в городе Туркестан. 1997. - 30 с.
- 126 Beisetayev R. Doctrine of Ahmet Yasawi: Kazakh Muslim concept - national worldview, traditions and values: 99 // *Türkoloji*. 2020. № 99. – P. 97-113.
127. 21 хан, 8 сұлтан.Түркістанға тағы кімдер жерленген [Электронды ресурсы]. URL: <https://egemen.kz/article/271862-21-khan-8-sultanturkistangha-taghy-kimder-dgerlengen> (қаралды: 21.04.2026).
- 128 Тізім - «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы [Электронды ресурсы]. 2024. URL: <https://azretsultan.kz/tizim/> (қаралды: 21.04.2026).
- 129 Garustovich G. «Теория mavzoleyev» ili regional'nyye osobennosti kul'tovogo memorial'nogo zodchestva Uralo-Povolzh'ya epokhi Zolotoy Ordyy (istoricheskiye i etnograficheskiye aspekty problemy) // *Zolotoordynskoye obozreniye. Gosudarstvennoye byudzhethnoye uchrezhdeniye «Institut istorii imeni Shigabutdina Mardzhani»*, 2014. № 2. – P. 95-119.
- 130 On approval of the concept of the General Plan for the development of Turkestan as a cultural and spiritual center of the Turkic world - Civil Law «Adilet».
- 131 inform.kz. An international airport will be opened in Turkestan [Электронды ресурсы] // Kazinform. 2020. URL: <https://www.inform.kz/kz/article/3724811> (қаралды: 16.05.2022).
- 132 Ebadi M. Shrine pilgrimage (ZiyāRat) in Turco-Iranian cultural regions. // *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*. Dublin Institute of Technology, 2016. Т. 4, № 1. – P. 70-77.
- 133 Privratsky B. G. Turkistan: Kazak religion and collective memory. The University of Tennessee, 1998. – 230 p.
- 134 Асан Д. Түркістан қаласындағы туристік қызметті дамыту мүмкіндіктері. Возможности развития туристической деятельности в городе туркестан: 4 // Вестник КазНУ. Серия Экономическая. 2013. Т. 98, № 4. – С. 30-34.
- 135 Kuralbayev A., Abishev N. The measuring of the spiritual tourism in regions of South Kazakhstan // *Revista ESPACIOS*. 2017. Т. 38, № 51.
- 136 Sabden O. Dukhovno-Tekhnologicheskii Klaster «Turkestanskaya Dolina» Na «Velikom Shelkovom Puti». 2015. № 4 (8).

- 137 Temirbayev T., Temirbayeva A. Pilgrimage in Kazakhstan: the graves of the Sufi sheikhs // Вестник КазНУ, Серия Религиоведение. 2021. Т. 27, № 3. – Р. 50-58.
- 138 Zhanbosinova A. Palomnicheskiye Tury v Sotsiokul'turnom Prostranstve Kazakhstana. Altai State University, 2019. – Р. 188-191.
- 139 Bozic S. и др. Exploring the Motives of Religious Travel by Applying the Ahp Method – The Case Study of Monastery Vujan (Serbia) // Int. J. Relig. Tour. Pilgr. 2016. Т. 4. – Р. 33-47.
- 140 Alashainasy.kz. Kozmonshaq [Электронды ресурс]. URL: <https://alashainasy.kz/gazhaip/kozmonshak-tl-kozden-saktaydyi-104278> (қаралды: 25.05.2022).
- 141 Елімізде көпқұдайшылықтың енгізілуінің сатылары [Электронды ресурс]. URL: https://abuhanifa.kz/2013/04/turkistan_3-tarau/ (қаралды: 20.04.2026).
- 142 Official site of the Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan. Grand Mufti: The Spiritual Administration has launched the «Darhan Dala» project [Электронды ресурс] // www.muftiyat.kz. 2021. URL: <https://www.muftiyat.kz/kk/news/qmdb/2021-06-18/36704-bas-mufti-dini-baskarma-darhan-dala-zhobasyn-iske-kosty-foto/> (қаралды: 02.08.2021).
- 143 Sembinova A., Nurov M., Rashimbetov R. Charity Work and Religious Orientation: The Experience of the Student-Age Population // Journal of Culture and Values in Education. 2025. Т. 8, № 3. С. 39–60.
- 144 Rashimbetov R., Utpinov N., Mazhiyev G., Kairbekov N. Correlation between secular state and religious orientation: Internal and external motives of madrasa students. // Pharos Journal of Theology. 2025. Т. 106, № 5. – Р. 1-19.
- 145 Кабылова А., Рашимбетов Р., Танабаева А. «Мәңгілік ел» идеясы аясындағы исламның ынталандыру қызметі // ҚазҰУ Хабаршысы Дінтану сериясы. 2021. Т. 25, № 1. – С. 28-37.
- 146 Кабылова А., Рашимбетов Р. Жастардың сауатты діни білім алу мотивациясының деректанулық көзі ретінде түркі ойшылдарының танымын заманауи құндылықтармен сабақтастыру // «Адам әлемі» Философиялық және қоғамдық гуманитарлық журналы. 2020. Т. 1, № 83. – С. 151-158.
- 147 Rashimbetov R., Mazhiyev G. Sharia motivation in a secular country: an empirical study among young people in Kazakhstan // Eurasian Journal of Religious Studies. 2024. Т. 39, № 3. – Р. 78-89.
- 148 Mazhiyev G., Rashimbetov R. Adapting Religious Orientation Scales for Muslim Contexts: theoretical review // Bulletin of LN Gumilyov Eurasian National University. Historical Sciences. Philosophy. Religious Studies. 2024. Т. 147, № 2. – Р. 308-320.
- 149 Mazhiyev G., Rashimbetov R., Kairbekov N. Religious orientations on attitude toward a secular state: Case of Evangelical Lutheran Churches in north regions of Kazakhstan. // Pharos Journal of Theology. 2024. Т. 105, № 3. – Р. 1-14.

- 150 Vallerand R. J. The Academic Motivation Scale: A Measure of Intrinsic, Extrinsic, and Amotivation in Education // Educational and Psychological Measurement. 1992. T. 52, № 4. – P. 1003-1017.
- 151 Wrosch C. Adaptive Self-Regulation of Unattainable Goals: Goal Disengagement, Goal Reengagement, and Subjective Well-Being // Pers Soc Psychol Bull. 2003. T. 29, № 12. – P. 1494-1508.
- 152 Ryan R. M., Deci E. L. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. // American psychologist. American Psychological Association, 2000. T. 55, № 1. – 68 p.
- 153 Normative & Informational Social Influence | Psychology [Электронды ресурс]. 2023. URL: <https://www.simplypsychology.org/normative-informational-social-influence.html> (қаралды: 05.08.2025).
- 154 Elliot A. J., Church M. A. A hierarchical model of approach and avoidance achievement motivation. // Journal of personality and social psychology. American Psychological Association, 1997. T. 72, № 1. – 218 p.
- 155 Rashimbetov R., Kabylova A. Motivational aspects of the Meccan and Medina ayats: Comparative analysis // Adam Alemi. 2024. T. 100, № 2. – P. 118-127.

ҚОСЫМША А

Діни бағдар шкаласының бейімделген сұрақтары

Реті	Шкала сұрақтары
Ішкі діни бағдар сұрақтары	
1.	Дін менің өмірімде ерекше маңызды орын алады. Өйткені, дін өмір мәніне қатысты негізгі мәселелер туралы түсінік береді.
2.	Мен өз дініме қатысты тиісті кітаптарды көптеп оқимын.
3.	Мен өз дінімнің қағидаларын өмірімнің барлық салаларында қолдануға тырысамын.
4.	Көптеген жағдайларда мен құдайдың, жоғары күштің бар екенін жақсы сезінемін.
5.	Менің діни сенімдерім менің өмірге деген жалпы көзқарасымды қалыптастырады және қамтиды.
6.	Менің еркімнен тыс кедергі болатын жағдайлар болмаса мен мешіттегі құлшылықтарға қатысамын.
7.	Мен жалғыз өзім қалғанда айтатын дұғаларым, жамағатпен құлшылық жасаған кездегі сияқты маңызды және жүрегімді мәні терең сезімге толтырады.
8.	Мен үшін жеке қалып дін жайлы ойлану және құлшылық қылу маңызды
9.	Егер мен мешіттегі қандай да бір топқа қосылатын болсам, қоғамдық іс-шаралардан гөрі Құран курсына қатысар едім.
Сыртқы діни бағдар сұрақтары	
10.	Менің мешітке баруымның бір себебі – мешіт мені өмір сүріп отырған қоғамның бір мүшесі болуыма ықпал етеді деп ойлаймын
11.	Дінге сенгеніме қарамастан, мен діни көзқарастардың күнделікті өміріме әсер етуіне жол бергім келмейді
12.	Менің дінге деген қызығушылығым (діни адам болуымның басты себептерінің бірі) мешітте ұйымдастыратын қоғамдық іс-шараларға қатысу арқылы артады
13.	Кейде өзінің әлеуметтік және экономикалық мүдделерінді қорғау үшін дінге жеңілдіктер (кейбір кездері бас тарту) жасау қажет деп ойлаймын.
14.	Мешіт позитивті әлеуметтік қатынастарды орнататын және бізді тәрбиелейтін негізгі орын
15.	Мен өзім дінге сенемін, бірақ соған қарамастан, менің өмірімде діннен де маңыздырақ көптеген дүниелер бар деп есептеймін.
16.	Менің неге сенетінім аса маңызды емес, меніңше ең бастысы адамгершілікпен өмірі сүру маңыздырақ
17.	Мен көбіне құлшылықты өзге адамдардан алған діни уағыздардан әсерленіп, шабыттанып жасаймын

18.	Құлшылық жасаудың мақсаты жұбаныш табу мен өзіме қорғаныш іздеу
19.	Діннің ең басты ұсынатын нәрсесі маған қиындық пен қайғы кезінде жұбаныш береуі.
20.	Дұға мен құлшылықтың мақсаты бақытты әрі тұрақты өмірді сақтап тұру

ҚОСЫМША Ә

Академиялық мотивация шкаласы

1. Мен оқуға көп уақыт жұмсаймын.
2. Мен медреседе берілген тапсырмалар мен жобаларға жақсы дайындалып жүрмін.
3. Мен бар-күшіммен оқимын.
4. Мен үйрену үшін барынша тырысамын.
5. Мен жақсы оқуға мүмкіндік беретін стратегияларды қолданамын.
6. Мен шолуларда (алдыңғы тақырытарды оқу және жазу) жақсы жұмыс істейтініме сенімдімін.
7. Мен өте жақсы баға аламын деп ойлаймын.
8. Мен сабақта мазмұны мен практикалық талаптарын меңгере алатыныма сенемін.
9. Мен тағылымдамадан, жобалардан немесе презентациялардан жақсы нәтиже көрсететініме сенімдімін.
10. Оқу - менің өмірімнің мағынасын береді.
11. Оқып үйрену қызықты.
12. Мен оқып-үйренуді ұнатамын.
13. Мен үшін жақсы баға алу маңызды
14. Мен үшін тағылымдамадан немесе тестілеуден жақсы баға алу маңызды.
15. Мен тест тасырған соң қандай баға алатынымды асыға күтемін.
16. Медреседе жақсы оқу мен үшін болашақта жақсы жұмысқа тұруыма және кәсіби мансабымда артықшылық береді
17. Осы оқу орнындағы жақсы білім менің кәсіби мансабымда артықшылық береді.
18. Медреседе оқу маған жақсы жұмысқа орналасуға көмектеседі.
19. Менің кәсіби мансабымда - бойымдағы проблемаларды шешу қабілетім қажет болады.
20. Медреседегі оқу материалы менің өмірім үшін маңызды.

ҚОСЫМША Б

Қожа Ахмет Ясауи кесенесі зиярат бойынша сұхбат алынған қатысушылар туралы демографиялық мәліметтер

№	Қатысушының аты	Жасы	Жынысы	Мамандық	Айлық табысы	Отбасы жағдайы	Қала
1	Құралай	42	Әйел	Сарапшы	300\$ АҚШ	Жалғыз	Астана
2	Динара	23	Әйел	Маникюр студиясының иесі	45 00\$	Жалғыз	Астана
3	Ақимбек	26	Ер	Сарапшы	25 00\$ АҚШ	Жалғыз	Астана
4	Дәулет	20	Ер	Экономист (студент)	150\$ АҚШ	Жалғыз	Астана
5	Алия	45	Әйел	Сараптама бөлімінің менеджері	500\$ АҚШ	Жалғыз	Астана
6	Нұргүл	27	Әйел	Бухгалтер (демалыс)	-	Үйленген	Шымкент
7	Айгүл	27	Әйел	Бухгалтер (демалыс)	-	Үйленген	Астана
8	Руслан	30	Ер	Докторант	500\$ АҚШ	Үйленген	Астана

ҚОСЫМША В

Исламдық доктриналық ортодоксия шкаласысының бейімделген сұрақтары

	Сұрақ мазмұны
1.	Мұсылманның өмірінде намаздың өте маңызды рөлі бар
2.	Мен Алладан басқа тәңір жоқ екеніне сенемін
3.	Мен Мұхаммед Алланың елшісі екеніне сенемін
4.	Ораза ұстау мұсылманның орындауы тиіс маңызды ісі деп санаймын
5.	Қажылыққа баруға қабілетті әрбір мұсылман үшін қажылықты өтеу – өмірдің маңызды бөлігі екеніне сенімдімін.
6.	Мен адамдардың осы дүниедегі іс-әрекетіне қарай таразыға тартылатын ақырет күні келетініне сенімдімін.
7.	Құран Алланың сөзі екеніне иланамын, сондықтан оның құзіреттіне күмән жоқ
8.	Мүмін мұсылманның өмірінде зекеттің зор орны бар екеніне сенемін